

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Redactie

Els Blok, Thea Campagne, Marijke Geurten, Saskia Grotenhuis,
Thera van Osch, Riet Paasman, Jannie Poelstra, Jette Westerbeek

Redaktieraad

Anna Aalten, Anet Bleich, Jeanne de Bruin, Dorly Deeg,
Fokkelien van Dijk-Hemmes, Christien Enzing, Floor van Gelder,
Hanneke de Groot, Rina Van der Haegen, Annemiek Hoogenboom,
Marijke de Jong, Jos Knops, Aafke Komter, Barbara van Koppen,
Selma Leydesdorff, Marijke Linthorst, Heidi de Mare,
Tineke den Nijs, Margo Pot, Evelien Rijsbosch, Liesbeth Steffens,
Annechien Vink, Joke de Vries, Moniek Vroom, Marlies Vulto

Redaktiesekretariaat

Marijke Geurten

Karbouwstraat 33, 6532 AW Nijmegen, (080) 56 13 72

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN Socialistische Uitgeverij Nijmegen

Bijleveldsingel 9, 6521 AM Nijmegen, (080) 22 17 00

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden.
De prijs van een abonnement bedraagt voor particulieren f 30,— per
jaargang, na het eerste nummer f 22,50, na het tweede f 15,— en na
het derde f 7,50. Losse nummers kosten circa f 12,50. Voor betaling
van abonnementsgelden dient een akseptgirokaart te worden
afgewacht. Abonnementen worden voor een gehele jaargang verlengd,
tenzij men één maand voor het einde van de lopende jaargang
schriftelijk opzegt. Nieuwe abonnementen kunnen worden opgegeven
bij de abonnementenadministratie.

Inhoud

- 263 Redactioneel
- 267 Verzet van mishandelde vrouwen. Een kwestie van macht en onmacht *Renée Römken*
- 293 Feministische kunst bestaat niet *Heidi de Mare*
- 319 Kollektivering van huishoudelijke arbeid. In de Sovjet-Unie, Tsjechoslowakije en de DDR *Barbera Lavell, Anneke Teunissen*
- 342 De koele wereld van de wiskunde *Dorly Deeg*
- 354 Kennis of verandering. De wankel balans tussen wetenschap en politiek *Aafke Komter, Marijke Mossink*
- 365 Enkele opmerkingen bij 'Lof der Rede' *Petra de Vries*
- 367 Pais en emancipatie – een schertsgebaar *Karin Spaink*
- 378 Recensies
'Fragmenten vrouwengeschiedenis', 2 delen, samengesteld door Wantje Fritschy *Jannie Poelstra*
'Met Mirjam is het begonnen. Opstandige vrouwen op zoek naar hun geloof' van C.J.M. Halkes *Fokkelien van Dijk, Marijke de Jong*
'Vrouwen, feminisme en geestelijke gezondheidszorg', themanummer Maanblad Geestelijke Volksgezondheid, nr. 6/7, 1980, *Ellen van Aggelen*
'De vrouw een godin, de kunst een god' van Debora Meijers *Margret van der Veldt-Brüggmann*
- 391 Verslagen van bijeenkomsten
Landelijke themadag over methodologie, theorie en feminisme te Utrecht *Marlies Vulto*
Politikologie-kongres ECPR te Florence *Mieneke Pouwelse, Marijke Mossink*
- 395 Kroniek
'De moed om te zien', tentoonstelling feminisme en theologie, Bijbels Museum, Amsterdam / 'Lesbia Neurotica', tentoonstelling, film en lezingen van Kate Millett / Lezingen-

serie 'Vrouw en arbeid', Rijksuniversiteit Groningen / Kongres
100-jarig bestaan van de VU, Amsterdam / Kongres 'Vrouw en
recht', Jaarbeursgebouw Utrecht / Landelijk weekend voor
vrouwen in de natuurwetenschappen, Allardsoog
'Vrouwenstudies Utrecht' / 'Eerste Viool' / Vrouwenspecial
van 'De Wetenschapswinkel' / Themanummer 'Internationale
Spectator' / 'Modern Denken', uitgave van de SVBK / 'Krisis',
tijdschrift voor filosofie / 'Iraans Dagboek' van Christa Quitter /
'Vrouwenhulpverleningsgroepen' van M. Kropmans,
M. van Leusden, M. van Rosmalen
Oproep aan vrouwen in het wetenschappelijk onderwijs /
Rektifikatie

402 Gegevens over de auteurs

Redactioneel

Bij het schrijven van het redactioneel voor het tweede nummer waren er in de pers nog geen reacties verschenen naar aanleiding van het uitkomen van het eerste nummer van dit tijdschrift. Inmiddels is hieraan in verschillende bladen en tijdschriften ruim aandacht besteed. Uit de reacties valt te konstateren dat het tijdschrift over het algemeen goed is ontvangen. Ook van mensen persoonlijk hebben we veel positieve reacties gekregen op het eerste nummer. Het stemt ons tot vreugde dat er kennelijk een grote behoefte bestaat aan een dergelijk initiatief.

Vanuit de redaktieraad is de vraag gekomen om op basis van de redactieformule zoals we die in het eerste nummer hebben omschreven, aan te geven waarom we juist bepaalde artikelen plaatsen. Om het redactionele beleid, dat ook al blijkt uit de keuze van de gepubliceerde artikelen, duidelijker naar voren te laten komen, willen wij wat dieper ingaan op de inhoud van de hier opgenomen artikelen.

In dit nummer zijn drie artikelen opgenomen die het resultaat zijn van *theoreties en empiries onderzoek* vanuit verschillende disciplines. In het eerste artikel geeft *Renée Römken* vanuit een kriminologische literatuurstudie een theoretische analyse van het verschijnsel macht in vrouw-manrelaties. Via het formuleren van een aantal kritiekpunten op de kwantitatieve benadering van macht in de traditionele gezinssociologie, komt zij tot een kwalitatieve visie op macht die uitgaat van het belang van de machteloze. Door deze visie toe te passen in haar onderzoek naar de minder zichtbare vormen van macht en onmacht binnen het huwelijk, komt het veelal ontbreken van effectief verzet door vrouwen tegen mishandeling bij haar in een heel ander licht te staan dan in de traditionele literatuur hierover het geval is. Door het structureel te verklaren verschijnt dit ontbreken van verzet bij Römken als een van de minder zichtbare,

intrapyschiese dimensies van onmacht die het gevolg zijn van de door vrouwen geïnternaliseerde patriarchale ideologie.

Het tweede artikel laat zien hoe ook buiten de sociale en politieke wetenschappen bepaalde interpretaties van de marxistische ideologietheorie doorwerken, in dit geval in de kunstgeschiedenis. *Heidi de Mare* bespreekt in haar bijdrage de kritieken die er in kunst-, dag- en weekbladen zijn verschenen naar aanleiding van de tentoonstelling *Feministische Kunst Internationaal*. Als leidraad voor haar onderzoek gebruikt zij een specifieke uitwerking van de marxistische ideologietheorie met betrekking tot het object van de kunstgeschiedenis. Vanuit een konfrontatie van de hieraan ontleende begrippen met de tentoonstelling zelf en de wijze waarop deze zowel in de katalogus als in de recensies wordt aangeduid, ontwikkelt *De Mare* een kritiese visie op feministische kunst, op de rol van feministische kunstenaresen en op de positie van feministische kunsthistoricae. Zij wijst een relatie tussen feminisme en beeldende kunst niet af, maar verbindt aan die relatie andere voorwaarden dan er tot nu toe vanuit traditionele opvattingen over kunst aan gesteld zijn.

Kollektivisering of vermaatschappelijking van huishoudelijke arbeid wordt door veel feministen en socialisten gezien als een van de voorwaarden voor de opheffing van onderdrukking van vrouwen. In het derde artikel doen *Barbera Lavell* en *Anneke Teunissen* verslag van hun politikologische literatuurstudie naar de invloed van kollektivisering van huishoudelijke arbeid op de positie van vrouwen in een aantal Oostbloklanden, waar deze kollektivisering is georganiseerd door de staat. Uit hun onderzoek blijkt dat er in die landen geen sprake is van een opheffing van de arbeidsdeling naar sekse, een van de doelstellingen die met de kollektivisering van huishoudelijke arbeid werden beoogd. Naast het ontbreken van een plan-ekonomie die op kollektivisering van huishoudelijke arbeid is afgestemd, en de afwezigheid van een politieke organisatie van vrouwen noemen *Lavell* en *Teunissen* met name het voortbestaan van traditionele opvattingen over gezin en sekse-verschillen een van de mogelijke oorzaken hiervoor.

De reeks over het *omgaan van vrouwen met wetenschap* blijkt gevarieerde artikelen op te leveren. Wat ons betreft is dit juist een illustratie van de verschillende manieren waarop vrouwen over wetenschap denken en in het kader van vrouwenstudies wetenschap bedrijven. In dit nummer geeft *Dorly Deeg* in een deels op literatuur en grotendeels op eigen ervaringen gebaseerd artikel aan, hoe een

exakte studierichting als wiskunde voor vrouwen extra hindernissen opwerpt in de strijd om de doktoraalbul. Omdat ons over de ontwikkeling van vrouwenstudies in de exakte wetenschappen weinig informatie bereikt, zijn we blij met een bijdrage uit deze hoek.

In de *diskussierubriek* deze keer drie reacties op artikelen over de ontwikkeling van vrouwenstudies, die eerder zijn verschenen. De eerste twee reacties hebben betrekking op het artikel 'Lof der Rede' van Anet Bleich, Ulla Jans en Selma Leydesdorff in het vorige nummer.

In de eerste bijdrage gaan *Aafke Komter en Marijke Mossink* vooral in op de verhouding tussen wetenschap en politiek in het algemeen en die tussen vrouwenstudies en vrouwenbeweging in het bijzonder. Waar Bleich, Jansz en Leydesdorff een objectieve wetenschapspraktijk veronderstellen die vrij is van politieke vooringenomenheid, subjectiviteit en machtsverhoudingen, betogen zij dat kennis altijd funktioneert binnen een politieke, historische en kulturele kontekst. Juist om die reden is een integratie van vrouwenstudies met de bestaande wetenschapspraktijk niet zo eenvoudig als het bij Bleich, Jansz en Leydesdorff wel lijkt. Diametraal tegenover hun opvattingen plaatsen Komter en Mossink de postulaten van Maria Mies over feministies actieonderzoek. Hoewel zij het van groot belang achten om wetenschap en politiek met elkaar te verbinden, blijven deze in haar ogen elk verschillende activiteiten.

De tweede reactie is afkomstig van *Petra de Vries*, die kort ingaat op de haars inziens onjuiste verwijzingen in het artikel van Bleich, Jansz en Leydesdorff naar een publikatie van haar hand.

De volgende bijdrage aan de discussie is een reactie van *Karin Spaink* op het artikel 'De emancipatienota van Pais' van Yvonne van Otterdijk in het vorige nummer. De schrijfster ergert zich aan de toegeeflijke houding en het gebrek aan kritiese instelling waarmee Van Otterdijk de nota benadert. Zelf probeert zij de visie achter het beleid van Pais en de belangen die ermee gediend zijn te belichten. Behalve van de doelstellingen waarop het beleid van Pais zich richt, geeft Spaink een bespreking van het beleid zelf. Dat laatste spitst zij toe op de maatregelen die in de nota-Pais worden voorgesteld met betrekking tot het hoger beroepsonderwijs en de positie en opleiding van onderwijsgevend.

De bespreking van publikaties en de verslaggeving van studiekonferenties worden vanaf dit nummer elk in een afzonderlijke rubriek opgenomen. In de rubriek *Recensies* worden deze keer een

aantal uitgaven besproken die onlangs zijn verschenen op het gebied van vrouwengeschiedenis, feministiese theologie, vrouwen en geestelijke gezondheidszorg en feministiese kunst.

In de rubriek *Verslagen van bijeenkomsten* zijn in deze aflevering reportages te vinden van de landelijke themadag over methodologie, theorie en feminisme in Utrecht en van het politikologiekongres in Florence.

Met ingang van het volgende nummer willen we ook een *Brievenrubriek* openen. Reacties die inhoudelijk ingaan op eerder gepubliceerde artikelen kunnen hierin een plaats krijgen, mits zij bondig geformuleerd zijn.

De *Kroniek* blijft voortaan uitsluitend gereserveerd voor korte informatie. In dit nummer aankondigingen van studiedagen op verschillende plaatsen in Nederland, van tentoonstellingen en kongressen, van vrouwenbladen en andere publikaties en een aantal oproepen om informatie. Nogmaals willen we iedereen vragen om materiaal zowel voor de afzonderlijke rubrieken als voor de kroniek aan ons op te sturen.

Renée Römkes

Verzet van mishandelde vrouwen

Een kwestie van macht en onmacht¹

Vrouwenmishandeling is sinds enkele jaren geen onbekend verschijnsel meer. Hoewel ze al eeuwenlang haast als vanzelfsprekend wordt gepraktiseerd, is dat nooit een probleem geweest. Vrouwenmishandeling vormt slechts een schakel in de keten van gewelddadigheden waarvan vrouwen in patriarchale kulturen het slachtoffer zijn. Denken we bijvoorbeeld aan de heksenverbrandingen, clitoridectomie, het voetbinden, verkrachting, incest, het te vondeling leggen of doden van pasgeboren meisjes en het doden van aanstaande of pas getrouwde bruiden omwille van de familie-eer. Pas met de oprichting van de 'Blijf van m'n Lijf'-huizen is aarzelend een maatschappelijk bewustwordingsproces in gang gezet waarin vrouwenmishandeling naar voren komt als een probleem dat direct verband houdt met de structureel aanwezige machtsuitoefening en geweldpleging tegen vrouwen.² Niet alleen het gebruik van geweld tegen vrouwen staat ter discussie, maar ook het feit dat vrouwen dat vaak jarenlang verdragen zonder dat zij zich daar op een effectieve manier tegen verzetten (dat wil zeggen zó, dat zij gevrijwaard blijven voor herhaling).

In dit artikel wil ik proberen dit ontbreken van effectief verzet tegen mishandeling in een samenhangend theoretisch kader te plaatsen zodat het structurele karakter daarvan duidelijk wordt. Alvorens ik de invalshoek van waaruit ik dit onderwerp benader verder zal toelichten, wil ik vooraf kort iets zeggen over de bestaande literatuur op het gebied van vrouwenmishandeling. Naast de (neuro-)

1. Dit artikel is een bewerking van een gedeelte van mijn doktoraalscriptie kriminologie waarin door middel van literatuuronderzoek het fenomeen vrouwenmishandeling in een breder kader van geweldpleging, machtsuitoefening en verzet is geplaatst. Deze scriptie is aanwezig op het IAV te Amsterdam.

2. De jaarverslagen van Blijf van m'n Lijf vormen een heel belangrijke faktor in het op gang brengen van deze mentaliteitsverandering.

psychologische en gezinssociologische stromingen die we daarin kunnen onderscheiden, wordt de laatste jaren met name door feministiese auteurs het gebruik van een socio-historiese benadering gepropageerd, opdat het structurele karakter van vrouwenmishandeling kan worden blootgelegd.³ Vrouwenmishandeling wordt in deze visie beschouwd als een wredere variant op een grondpatroon van gewelddadige onderdrukking en machtsuitoefening waarmee vrouwen in een patriarchale samenleving allereerst worden geconfronteerd. Vanuit deze visie is ook dit artikel geschreven. Het is duidelijk dat begrippen als macht en machtsverhouding in de socio-historiese benadering sleutelbegrippen zijn. Daarom is het belangrijk dat de inhoudelijke relevantie van deze begrippen voor een analyse van onderwerpen op het gebied van vrouwenmishandeling verder wordt uitgewerkt. Met dit artikel hoop ik daaraan een bijdrage te leveren.

Het mishandelen zelf wordt minder uitzonderlijk als we het in een kontekst van machtsuitoefening en gewelddadige onderdrukking plaatsen. Hetzelfde geldt voor het ontbreken van direkt en effectief verzet van mishandelde vrouwen. Verzet van mishandelde vrouwen is méér dan alleen verzet tegen mishandeling, tegen wat voor buitenstaanders onvergeeflijke wreedheden zijn waarvan men maar niet begrijpt waarom vrouwen dit 'pikken'. Verzet tegen mishandeling is ook een verzet tegen de structuren en ideologieën die de uitoefening van macht over en geweld tegen vrouwen mogelijk maken en legitimeren.⁴ In dit licht bezien is het feit dat vrouwen vaak jarenlang bij een partner blijven die haar geregeld mishandelt, één manier waarop de – structurele – onmacht van vrouwen om zich effectief te verzetten tegen haar onderdrukking in het algemeen tot uitdrukking kan komen.

Deze gedachtengang hoop ik in dit artikel uit te werken door het ontbreken van effectief verzet te relateren aan de structurele machts- en onmachtssituaties waarin vrouwen veelal leven, zeker als zij gehuwd zijn. Vooraf moet ik hierbij de kanttekening plaatsen dat daarbij het aksent zal liggen op onmacht die verband houdt met de psychologische en ideologische kanten van de onderdrukking van vrouwen. Over de meer materiële en direkt zichtbare factoren die vrouwen verhinderen zich te verzetten tegen haar mishandelaar door

3. Zie voor een meer uitgebreide behandeling van de diverse stromingen in de literatuur over vrouwenmishandeling: J.'t Hart e.a., 'Visies op vrouwenmishandeling', in: *Lover*, 1979, nr. 1, pp. 11-14.

4. R.E. Dobash, R.P. Dobash, 'Love, honour and obey: institutional ideologies and the struggle for battered women', in: *Contemporary Crisis*, 1977, nr. 1, p. 403.

van hem weg te gaan, is elders al voldoende geschreven. (Gebrek aan onderdak, aanwezigheid van kleine kinderen, geen steun van politie of burens enzovoort.⁵)

Dit artikel begint met een theoretische uitwerking van het begrip macht in vrouw-man relaties. Hierbij maak ik een onderscheid tussen macht als kwantitatief en als kwalitatief begrip als invalshoek. Het eerste wordt in de gezinssociologie overwegend gehanteerd. Hierbij zal ik enkele kritische kanttekeningen plaatsen. Van daaruit zal ik vervolgens het belang van een kwalitatieve visie op macht verder uitwerken. Dit zal worden toegespitst op de vraag hoe de minder zichtbare vormen van macht en onmacht, die samenhangen met het internaliseren van een traditionele ideologie, aan de oppervlakte kunnen worden gebracht met behulp van een kwalitatieve theorie en methode.

In het laatste gedeelte van dit artikel zal ik diverse terreinen in het huwelijk aangeven waarop voor vrouwen een dergelijke onzichtbare macht aanwezig is en laten zien hoe deze haar belemmert om in verzet te komen.

Huwelijkse macht in gezinssociologies perspectief: over zichtbare en kwantitatieve macht

Macht binnen het huwelijk is een onderwerp dat tot op dit moment vooral in de gezinssociologie aandacht heeft gekregen. Ik zal hierna heel in het kort de belangrijkste gegevens vermelden. Ook de hoofdlijnen van kritiek zullen hier heel globaal worden geschetst.⁶

Uit empiries onderzoek blijkt ontegenzeggelijk dat mannen over meer macht beschikken dan vrouwen, dat wil zeggen: macht om beslissingen te nemen of om de afloop van conflicten te bepalen. Dit machtsoverwicht hangt samen met het feit dat mannen over meer hulpbronnen beschikken waaraan zij macht kunnen ontleenen. Hun voornaamste hulpbronnen zijn, behalve een eigen beroep en inkomen, iets dat de meeste gehuwde vrouwen niet hebben, hun

5. Zie bijvoorbeeld: D. Martin, *Battered Wives*. New York (Pocket Books) 1976; S. Lau, S. Boss, U. Stender, *Aggressionsopfer Frau: körperliche und seelische Misshandlung in der Ehe*. Reinbek bei Hamburg (Rowohlt) 1979.

6. Voor een meer uitgebreide kritiek wil ik verwijzen naar mijn skriptie: R. Römken, *Vrouwenmishandeling. Een studie over geweld, macht en verzet*. Nijmegen 1980, pp. 41-58. Vergelijk ook de kritiek van A. Komter op gezinssociologische machtsonderzoeken in: *Macht in relaties tussen vrouwen en mannen*. Intern Rapport KU Nijmegen, vakgroep sociale psychologie, 1979.

sociale status en hun opleiding die beide hoger zijn dan die van de meeste vrouwen.⁷ Het gegeven dat er een kwantitatief machtsverschil bestaat — mannen nemen méér en belangrijker beslissingen dan vrouwen—, levert echter weinig informatie om het inzicht in de aard van de machtsverhouding zelf en de manier waarop deze zich in de praktijk manifesteert, te *verdiepen*. Door alleen te wijzen op een op zichzelf genomen wel belangrijk verschil in hoeveelheid en zwaarte van beslissingsmacht, wordt niets duidelijk over de achterliggende mechanismen die het uiteindelijke gezicht van die machtsverhouding bepalen. Verder leidt de nadruk die wordt gelegd op macht die samenhangt met konkreet aanwezige — sociaal-ekonomiese — hulpbronnen, tot eenzijdigheid. In de gangbare literatuur is tot nog toe nauwelijks aandacht besteed aan macht die samenhangt met ideologische en/of psychiese factoren.⁸ Men beperkt zich ertoe te wijzen op het belang dat het buitenshuis werken voor vrouwen zou hebben, teneinde een machtssevenwicht te bereiken.

Uiteraard is het buitenshuis werken voor vrouwen een belangrijke machtsfactor maar niet de enige. Een dergelijke, eenzijdige oplossing verraadt de beperktheid van een strikt kwantitatieve benadering van het verschijnsel macht: vrouwen hebben *minder* macht, dát is het probleem, dus moeten vrouwen méér macht krijgen. Volgens het aloude en beproefde rechltnijne denken is het probleem dan opgelost. Dat de macht die mannen bezitten, en de manier waarop ze die gebruiken óók een probleem kan zijn voor het bereiken van een machtssevenwicht, wordt buiten beschouwing gelaten. Bovendien wordt met het presenteren van deze oplossing voorbijgegaan aan het feit dat vrouwen niet zomaar buitenshuis kunnen werken, gezien hun veel zwakkere positie op de arbeidsmarkt. In de tweede plaats heeft de bestaande arbeidsverdeling tussen de seksen niet alleen een sociaal-ekonomiese betekenis, maar ook — zowel op gezinsnivo als op

7. R. Blood, D. Wolfe, *Husbands and Wives: the dynamics of married living*. New York (Free Press) 1960, pp. 11 e.v.

8. J. Scanzoni en L. Scanzoni hebben in hun onderzoek naar macht in huwelijksrelaties geprobeerd de invloed van de faktor patriarchale ideologie te meten door vragen te stellen over opvattingen met betrekking tot de positie van de man 'als hoofd van het gezin', die op grond daarvan een vetorecht zou bezitten in het nemen van beslissingen. Zie: J. Scanzoni, L. Scanzoni, *Men, women and change. A sociology of marriage and family*. New York (Mc Graw-Hill Inc.) 1972. Alhoewel het al dan niet toekennen van een vetorecht aan een echtgenoot zeker iets zegt over de werkzaamheid van een patriarchale ideologie, is dit echter een zeer beperkt gebied waarop de patriarchale ideologie zich manifesteert! Een dergelijke benadering verraadt ook een strikt kwantitatieve visie op macht.

maatschappelijk nivo — een fundamentele ideologische betekenis. Deze structurele belemmeringen worden in de gezinssociologische literatuur niet gesignaleerd. In wezen wordt daarin de machtsverhouding tussen vrouw en man in het huwelijk gepersonaliseerd en tot een relationele aangelegenheid gereduceerd. Het structurele karakter van de machtsverdeling blijft daarmee verhuuld.⁹

Naast de hiervoor genoemde bezwaren die samenhangen met het beperkte theoretische kader, van waaruit het verschijnsel macht wordt bestudeerd en de gegevens worden geïnterpreteerd, wil ik tot slot nog wijzen op een specifiek methodologisch bezwaar. Dit betreft de operationalisatie van macht als macht om beslissingen te nemen of om conflicten op te lossen.¹⁰ Een van de bezwaren die dit met zich meebrengt is, dat op deze manier alleen die macht wordt gemeten die zich zichtbaar en kwantitatief meetbaar manifesteert. Macht die zich uitdrukt op andere manieren die minder direct waarneembaar zijn, valt daarmee buiten het blikveld.¹¹ De ideologische en intrapsychische dimensies van macht in een vrouw-man relatie, die uit de aard der zaak minder direct zichtbaar zijn, kunnen met een dergelijke operationalisatie niet naar boven worden gehaald. Dat deze aspecten van macht verwaarloosd zijn, hangt voor een belangrijk deel samen met het gebruik van en de voorkeur voor kwantitatieve onderzoeksmethoden. Dan is het immers noodzakelijk een zodanige operationalisatie te ontwikkelen, dat macht gemakkelijk te kwantificeren wordt (in de meeste gevallen: het tellen van aantallen beslissingen). Het resultaat is een serie harde gegevens, die met eenvoudig te repliceren methoden zijn verzameld. Betrouwbaarheid boven alles, zo luidt de stelregel. 'Maar', aldus Feyerabend, 'zijn wij werkelijk bereid te geloven dat wij met de naïeve en kleingeestige regels die methodologen tot hun leidraad maken, in staat zijn een dergelijk "web van interacties" weer te geven?"¹²

Op grond van het bovenstaande kunnen we konkluderen dat bij de validiteit van gezinssociologisch onderzoek naar machtsrelaties binnen

9. D. Gillespie, 'Who has the power? The marital struggle', in: *Journal of marriage and the family*, 33, 1971, pp. 445-458. Zie ook: A. Meulenbelt, 'Over politiek bewustzijn en de kwestie met de "mannelijkheid"', in: *Socialisties-Feministische Teksten 1*, pp. 94-125.

10. C. Saffilios-Rothschild, 'The study of family power structure. A review 1960-69', in: *Journal of marriage and the family*, 32, 1970, pp. 539-552.

11. Idem, p. 541.

12. P. Feyerabend, *Against method. Outline of an anarchistic theory of knowledge*. Londen (NLB) 1975, p. 18. (Vertaling van mij, R.R.).

het huwelijk vraagtekens gezet mogen worden. In het beste geval wordt een uiterst beperkt en eenzijdig beeld van de werkelijkheid geschetst. Met betrekking tot de vraag welke het verband is tussen de bestaande machtsverhoudingen en het veelal ontbreken van effectief verzet van mishandelde vrouwen, komen we met de gegevens uit de traditionele gezinssociologie niet veel verder dan te *konstateren* dat het gebrek aan een eigen beroep, inkomen en sociale status gehuwde vrouwen extra kwetsbaar maakt en als zodanig een belemmering vormt om van haar partner weg te gaan. Een dergelijke konstatering voegt echter niets toe aan de kennis die we hierover al hadden. Evenmin wordt aan deze bestaande kennis enige verdieping gegeven.

Macht als kwalitatief begrip

Incidenteel hebben gezinssociologen vraagtekens gezet bij de gebruikelijke operationalisatie van macht als beslissingsmacht. Zo vraagt Goode zich af of niet wellicht het 'kruciale kwalitatieve verschil' in macht schuilt in de mate waarin een man kan domineren *zonder* dat hij daarvoor een daad hoeft te stellen.¹³ Komarowsky stuit in haar onderzoek naar huwelijksbeleving van arbeiders op een vorm van machtsuitoefening die zich uit in het tegendeel van conflicten en/of beslissingen. Zij signaleert de macht die de ene partner kan uitoefenen door wensen en voorkeuren van de ander zodanig te beïnvloeden dat een mogelijk conflict zelfs niet in gedachte opkomt.¹⁴ Ook wijst Komarowsky erop dat vooral vrouwen anticiperen op een mogelijke machtsuitoefening door de echtgenoot in de vorm van dwang of geweld en zich daarom bij voorbaat naar diens wensen voegen. Beide auteurs wijzen hier op dimensies van macht die niets van doen hebben met de aanwezigheid van concrete hulpbronnen en evenmin een effectuerende handeling behoeven. Het gaat hier om de macht die van de patriarchale status quo uitgaat en die zich op een — naar gangbare meeteenheden als beslissingen en conflicten — onzichtbare en statiese manier manifesteert.¹⁵ De

13. W. Goode, *World revolution and family patterns*. New York (Free Press) 1963, p. 70.

14. M. Komarowsky, *Blue collar marriage*. New York (Random House) 1962, p. 221.

15. Het onderscheid tussen statiese en dynamiese macht is ontleend aan H.M. Helmers e.a., *Graven naar macht. Op zoek naar de kern van de nederlandse*

machthebber weet zich in zijn machtspositie en de machteloze in haar relatieve onmachtspositie. Beiden worden daarin voortdurend bevestigd en handelen daar als vanzelfsprekend naar, temeer daar deze status quo als een *morele* waarde wordt beschouwd in het westerse patriarchale cultuurpatroon.¹⁶

Tengevolge van het totalitaire karakter van het patriarchale systeem,¹⁷ worden wij permanent gekonfronteerd met de enige 'juiste' verhouding tussen de seksen. Op politiek, economies, juridies, sociaal en cultureel nivo wordt de heteroseksuele status quo, waarin mannen in een machtspositie verkeren, weerspiegeld en tezelfdertijd verstevigd. Een situatie die uiteraard tal van ideologische legitimeringen kent. Het normatieve – en dus machtsbehoudende – effect dat van een dergelijke situatie uitgaat, is niet gebonden aan een dynamische interactie tussen personen. En in tegenstelling tot de gangbare opvattingen over effecten van macht, bestaan deze hier niet uit *veranderingen* in ideeën of gedrag die *tegen de wil* van de ander in zijn bewerkstelligd. De macht waar het nu om gaat, behelst het tegendeel: *handhaving* van de bestaande situatie door het verkrijgen van *instemming* met de machtsverhouding bij de onderdrukte. Dit – statiese – aspekt van macht kan met de gangbare theorieën over macht niet worden blootgelegd omdat macht in termen van actieve handelingen wordt gedefinieerd.

De keerzijde van dit 'onzichtbare' machts effect, is het effect van de geïnternaliseerde onmacht van vrouwen op de machtsverhouding. Onmacht of machteloosheid is tot nog toe geen relevant begrip geweest in de gangbare literatuur over macht. Het wordt eenvoudig

ekonomie. Amsterdam (Van Gennep) 1975, pp. 24-41. Ook deze auteurs wijzen erop, evenals de hierna te bespreken Lukes dat doet, dat machtsuitoefening geen verband hoeft te houden met wilshandelingen. Deze koppeling versluiert het machts effect van een status quo.

16. N. Elias wijst er in zijn essay 'De gevestigden en de buitenstaanders' op, dat onderdrukten extra gevoelig zijn in het naleven en internaliseren van sterk ideologies gekleurde normen en waarden die hun status van onderdrukte bevestigen, als deze als *morele* categorieën worden gepresenteerd. Histories gezien blijken machthebbers ten opzichte van onderdrukten – kapitaalbezitters vs. arbeiders, blanken vs. negers, mannen vs. vrouwen, heteroseksuelen vs. homoseksuelen, christenen vs. joden enzovoort – zichzelf onveranderlijk als een *in moreel opzicht* meer hoogstaand mens te beschouwen. Zie: N. Elias, *Een theoretisch essay over gevestigden en buitenstaanders*. Utrecht/Antwerpen (Aula, Spectrum) 1976, pp. 7-46.

17. K. Millett, *Sexual politics*. Londen (Virago) 1978, p. 43; ned. vert., *Sekse en macht*. Amsterdam (Meulenhoff) 1975, p. 49.

weg-gedefinieerd door het als een ontbreken van macht te beschouwen. De aanwezigheid en beleving van onmacht is echter meer dan dat. Het is een op zichzelf staande faktor, die als zodanig van invloed is op het uiteindelijke aanzien van de machtsverhouding, via haar eigen onmachtsmechanismen. Ik hoop dit verderop te illustreren met betrekking tot de onmacht van veel mishandelde vrouwen om zich effectief te verzetten door bijvoorbeeld weg te gaan. Dat onmacht van vrouwen – en van onderdrukten in het algemeen – niet als een relevante variabele in de machtsliteratuur naar voren is gekomen, hangt mijns inziens samen met de omstandigheid dat de meeste wetenschappers zich als middenklasse-mannen identificeren met de machthebber. Vanuit dñe optiek wordt het fenomeen macht bestudeerd, dat wil zeggen: men houdt zich bezig met vragen over machtsuitoefening, machtshandhaving en factoren die van invloed zijn op de hoeveelheid macht. De positie van de machteloze is vanuit dit oogpunt irrelevant en wordt ook niet als problematies beschouwd.¹⁸

Om de hiervoor genoemde statiese dimensie van macht en onmacht bloot te leggen zijn twee dingen noodzakelijk. In de eerste plaats moet het kwantitatieve machtsbegrip worden losgelaten. Het is niet het belangrijkste te weten hoevéél macht vrouw of man bezit, maar om te achterhalen hoe de machtsverhouding tussen vrouwen en mannen eruit ziet en de gevolgen daarvan voor handhaving of verandering van de machtsverhouding.¹⁹ Door een kwalitatief machtsbegrip te hanteren wordt het wellicht mogelijk een theoretiese analyse van machtsverhoudingen tussen vrouwen en mannen te maken, die de complexe werkelijkheid daarvan systematiseert zonder die te reduceren, en die aldus inzicht verschaft in de totstandkoming en het funktioneren van machtsverhoudingen. Als zodanig kan een dergelijke theorie zowel op individueel als op

18. Waarschijnlijk hangen deze twee – het erkennen van de relevantie alsook van het problematiese karakter van machteloosheid – intrinsiek met elkaar samen. Onmacht of machteloosheid komt pas 'in beeld' als je je als onderzoekster niet alleen afvraagt waarom en hoe mensen macht uitoefenen, maar ook waarom mensen machtsuitoefening *dulden*, zeker als die voor hen onderdrukkend is. Een dergelijke vraagstelling *vooronderstelt* een problematisering van de positie van de machteloze.

19. Vgl. M. Beelaerts, A. van Dijk, 'Macht in een informeel gesprek', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, 1980, nr. 2, pp. 186-197. Deze auteurs signaleren de eenzijdigheid van een kwantitatief machtsbegrip als het gaat om het 'meten' van macht in de verbale interactie tussen vrouwen en mannen.

maatschappelijk nivo een bijdrage leveren aan de verandering van deze machtsverhouding.²⁰

Naast het hanteren van een kwalitatief machtsbegrip is in de tweede plaats een radikale positieverandering noodzakelijk. Niet de machthebber of de machtsuitoefening, maar de machteloze dienst het uitgangspunt te vormen. Daartoe is het noodzakelijk dat de onderzoekster zich expliciet opstelt aan de kant van de onderdrukte om vanuit dat perspectief de machtsverhouding te bestuderen.²¹ Alleen dan is het mogelijk de minder zichtbare, geïnternaliseerde vormen van onmacht en effecten van onderdrukking zichtbaar te maken. Studies als die van Rubin en Schwarzer bijvoorbeeld, tonen heel duidelijk aan hoe, vanuit een bewust geëngageerde optiek, met een in theoreties en methodies opzicht kwalitatief machtsbegrip, beide hier bedoelde dimensies van macht aan het daglicht kunnen worden gebracht.²²

20. Hiermee verwerp ik het veel gemaakte onderscheid tussen zogeheten bewustmakend en veranderend feministies onderzoek. Bewustwording van de onderdrukking is mijns inziens een noodzakelijke voorwaarde en tevens eerste stap op weg naar verandering. Een rigoreus onderscheid komt mij gekunsteld voor. Het begrip 'verandering' dient niet alleen te worden verstaan als een direkt zichtbare verandering die — liefst in de vorm van een actie — mede door de onderzoekster op gang is gebracht. Verandering kan zich ook op langere termijn effectueren op een minder spektakulaire manier. In dit opzicht kan een theoreties onderzoek wel degelijk veranderend werken. Studies als *De tweede sekse* van De Beauvoir en *Sekse en macht* van Millett bewijzen hoe 'prakties' een goede theorie kan zijn bij de totstandkoming van veranderingen.

21. Voor een theoretiese uitwerking van de keuze voor dit onderdrukte-perspectief verwijs ik naar M. Mies, 'Methodische Postulate zur Frauenforschung', in: *Heksenkollege. Verslagboek over vrouwen, -wetenschap en -cultuur*. Nijmegen 1978, pp. 21-46. Met de door haar voorgestelde methodiese uitwerking ben ik het niet in alle opzichten eens. Met name het strikt hanteren van haar uitgangspunt dat 'verandering tot kennis leidt', heeft een onnodige beperking van onderzoeksmogelijkheden tot gevolg waar het om minder zichtbare, (intra-)psychiese vormen van onderdrukking gaat die niet direkt veranderbaar zijn. Zie ook het artikel van A. Komter en M. Mossink elders in dit nummer, waar dit punt van kritiek meer uitgewerkt aan de orde komt.

22. L.B. Rubin, *Pijn en moeite. Hoe arbeidersgezinnen leven*. Baarn (Ambo) 1976. A. Schwarzer, *'Het kleine verschil' en de grote gevolgen*. Amsterdam (Sara) 1977. Momenteel is aan de vakgroep sociale psychologie van de KU Nijmegen onder leiding van A. Komter een onderzoek lopende, waarin wordt geprobeerd vanuit de hier geschetste optiek de machtsverhouding op diverse terreinen in het huwelijk zichtbaar te maken. De eerste voorlopige resultaten van het empiriese onderzoek — verzameld door middel van semi-gestruktureerde diepte-interviews met 75 echtparen — zijn in de loop van 1981 te verwachten.

Een radikale benadering van macht

De politikoloog Lukes heeft vanuit zijn kritiek op politikologische machtstheorieën en -onderzoeken (waarmee de bestaande machtsverhoudingen veelal worden bevestigd en gelegitimeerd) een in theoreties en methodies opzicht interessante uitwerking gegeven van een onmachtsperspektief.²³ Ook deze auteur kiest voor een bewust geëngageerde opstelling aan de kant van de machtelozen om vandaaruit ook de minder zichtbare vormen van machtsuitoefening, die niet altijd samengaan met wilshandelingen, aan het licht te brengen. De meest sublieme vorm van machtsuitoefening, aldus Lukes, bestaat uit een zodanige vorming van wensen en behoeften van de onderdrukte dat deze in overeenstemming zijn met de wensen van de machthebber. Dit heeft tot gevolg dat de onderdrukte instemt met handelingen of berust in situaties, zelfs als dit tegen haar of zijn belang ingaat, eenvoudig omdat men de situatie toch onveranderlijk waant of zich geen alternatief (meer) kan voorstellen.²⁴ Om het bestaan aan te tonen van de vorm van macht en van de onmacht zich daartegen te verzetten of zich daaraan – denkbeeldig – te onttrekken, is een operationalisatie in termen van beslissingen of conflicten, of meer in het algemeen in termen van handelingen waarmee bewust wordt ingestemd – al dan niet onder dwang – ongeschikt. Beslissingen of conflicten zijn vaak overbodig omdat de ondergeschikte zich vanuit haar geïnternaliseerde machteloosheidspositie bij voorbaat ‘gepast’ opstelt. Lukes stelt daarom een andere dan de meestal gebruikelijke conceptualisering van het begrip macht voor, *waarin niet de wil maar het belang van degene over wie macht wordt uitgeoefend het uitgangspunt vormt*.²⁵ De machtsuitoefening zelf moet volgens Lukes niet langer uitsluitend worden verstaan als bewuste, door een of meer personen geïnitieerde handelingen. De vormende macht waar hij op doelt, gaat ook uit van maatschappelijke instanties, structuren en ideologieën waar mensen door worden gevormd als het gaat om het leren van hun ‘plaats’ in machtsrelaties. Deze machts-‘uitoefening’ manifesteert zich stilzwijgend doordat handelingen in de vorm van beslissingen en/of conflicten juist achterwege blijven.

Met behulp van een zodanig verruimd machtsconcept is het mogelijk de onzichtbare machtsdimensie naar voren te halen, zonder

23. S. Lukes, *Power: a radical view*. Londen (Macmillan Press) 1974.

24. S. Lukes, a.w., p. 24.

25. Idem, pp. 34-35.

dat de complexiteit van de – patriarchale – machtsstructuur die dit effect teweegbrengt, wordt gereduceerd. De macht die zich in een man-vrouw verhouding manifesteert, met name in de vorming van wensen en voorkeuren van vrouwen zó dat geen conflicten zullen ontstaan, kent een maatschappelijke, een relationele en een intra-psychiese kant. Deze bepalen in wisselwerking met elkaar, het uiteindelijke gezicht van de machtsverhouding.²⁶ Dit is bijvoorbeeld duidelijk te zien in de macht die samenhangt met de arbeidsverdeling tussen man en vrouw; deze is het resultaat van de politiek-ekonomiese machtsstructuur (positie van vrouwen op de arbeidsmarkt, scheiding produktie–reproduktie), die zowel doorwerkt op relationeel (arbeidsverdeling in het huwelijk, huisvrouw/moederideologie) als op intra-psychies nivo (berusting, gevoel van machteloosheid).

Een ander belangrijk voordeel van de konceptualisatie van macht in termen van het *belang* van de machteloze, is dat een geëngageerde opstelling van de onderzoekster nadrukkelijk is ingebouwd.

In methodologies opzicht is het echter de vraag hoe een macht die zich uit in het *ontbreken* van beslissingen, conflicten of verzet tegen beslissingen, zichtbaar kan worden gemaakt. Lukes stelt een operationalisatie voor in de gestalte van een *non-event*²⁷, dat wil zeggen: het achterwege blijven van een gedraging van de onderdrukte fungeert als indikator voor macht. Nu kan de operationalisatie van een *non-event* moeilijk zijn om een aantal redenen, waarvan ik er hier twee wil noemen. De onderzoekster moet allereerst weten te staven waarom een bepaalde handeling, die tussen man en vrouw niet noodzakelijkerwijs een konflikt oplevert, ingaat tegen het belang van de vrouw over wie de macht wordt uitgeoefend. Zelfs als de vrouw instemt met de bestaande situatie moet je als onderzoekster kunnen aantonen dat de vrouw iets anders zou hebben gedaan en/of gewild als die machtsituatie niet aanwezig zou zijn geweest. Dit betekent dat de onderzoekster uitspraken moet gaan doen over ‘werkelijke’ belangen die zijn geschaad. In de tweede plaats moet je kunnen aangeven hoe een dergelijk verborgen proces van machtsuitoefening verloopt.²⁸

Mijns inziens zijn het hier beschreven machtskoncept en de operationalisatie ervan heel goed bruikbaar voor een feministiese

26. De indeling in maatschappelijke, relationele en intra-psychiese factoren die de machtsverhouding beïnvloeden is ontleend aan A. Komter, ‘Machtsongelijkheid tussen vrouwen en mannen’; niet gepubliceerd gedeelte van een onderzoeksverslag.

27. S. Lukes, a.w., pp. 37 e.v.

28. Idem, pp. 46-57.

analyse van machtsverhoudingen in vrouw-man relaties. Ik wil dit toelichten aan de hand van de problematiek van mishandelde vrouwen die bij een partner blijven die haar geregeld mishandelt.

Het *non-event* als indikator voor de aanwezigheid van een machtsverhouding bestaat in dit geval uit het feit dat een vrouw niet weggaat en ogenschijnlijk niet effectief in verzet komt. Dat een dergelijk niet-handelen tegen haar eigen belang van lichamelijk en geestelijk welzijn indruist, behoeft geen verdere argumentatie. Wat dus rest is aan te geven hoe de bestaande machtsstructuur zich op maatschappelijk, relationeel en intra-psychies vlak zodanig manifesteert, dat het ontbreken van actief verzet van de vrouw tegen mishandeling daarvan het gevolg is. Met andere woorden: welke machtsfactoren zijn zodanig werkzaam dat een mishandelde vrouw haar belang ondergeschikt maakt aan dat van haar man (en kinderen), zodat buitenstaanders haar niet zelden van masochisme betichten?

Ik zal hierbij de nadruk leggen op de relationele en intra-psychiese kanten, omdat daàr vooral de 'onzichtbare' macht schuilt. Op *maatschappelijk* nivo manifesteren zich de meer zichtbare en externe belemmeringen die samenhangen met de structurele onmachtpositie waarin vrouwen verkeren. Ik denk in dit verband aan het ontbreken van adequate opvangvoorzieningen in de gevestigde hulpverleningssector, het repressieve optreden van politie en justitie (waarbij het geweld niet zelden wordt gebagatelliseerd of zelfs gelegitimeerd), het ontbreken van maatschappelijke voorzieningen op het gebied van arbeid voor gehuwde vrouwen (kreëren van werkgelegenheid, van kinderopvang), wettelijke regelingen die vrouwen in een afhankelijkheidspositie dringen (geen WWV voor gehuwde vrouwen, geen RWW voor vrouwen die met een man samenwonen), het negeren van het mishandelingsprobleem door burens en familie en de sociaal-kulturele legitimeringen van het gebruik van geweld tegen vrouwen, die in de westerse cultuur volop aanwezig zijn (in literatuur, film, reclame enzovoort). De traditionele gezins- en huwelijksideologie kent op maatschappelijk nivo velerlei verschijningsvormen, waardoor mishandelde vrouwen telkens weer in een onmachtpositie worden gedrongen als zij zich willen verzetten of protesteren tegen haar mishandeling. Naast deze externe belemmeringen, vormt het feit dat vrouwen deze gezins- en huwelijksideologie internaliseren, ook een belangrijke belemmering om van haar partner weg te gaan of zich anderszins effectief te verzetten.²⁹ In het hierna volgende gedeelte zal ik het

29. M. Pagelow, *Battered women: a new perspective*. Paper prepared for the

onmachtseffekt dat samenhangt met het internaliseren van een traditionele gezins- en huwelijksideologie, verder uitwerken.

Onzichtbare macht in het huwelijk

Arbeidsverdeling

Verdeling van arbeid in mannenwerk buitenshuis en vrouwenwerk binnenshuis brengt voor vrouwen een specifieke onmacht met zich mee. Aan de sekse-specifieke arbeidsverdeling ligt namelijk een waardenhiërarchie ten grondslag, waarin de privé-sfeer wordt gedevalueerd ten opzichte van het openbare leven. Niettemin leidt deze arbeidsverdeling zelden tot echte conflicten.³⁰ Vrouwen aanvaarden daarmee noodgedwongen een onmachtspositie. 's Mans werk is belangrijker, hij verdient het geld en heeft dus aanspraak op een vetorecht in geval van conflicten. De bestaande arbeidsverdeling heeft negatieve gevolgen voor de positie van vrouwen in de beslissingsstructuur omdat zij alleen dan zelfstandig beslissingen durven te nemen als zij zeker weten dat de man het ermee eens is, ook als het om zaken gaat die tot haar taken behoren. In twijfelgevallen anticiperen vrouwen erop dat de voorkeur van de man de doorslag kan geven. Dit blijkt uit het feit dat zij al bij voorbaat argumenten ter verdediging van haar standpunt aandragen. Dat resulteert vaak in beschuldigingen dat vrouwen 'zeuren'; iets dat mannen ervaren als een bedreiging van hun alleenrecht om uiteindelijk te beslissen. Dit 'zeuren' wordt door mannen vaak als een provocatie ervaren die hen een reden geeft om te slaan.³¹ Het gebruik van zo'n emotionele en denigrerende kwalifikatie versterkt de vrouw in haar idee dat zij uiteindelijk als huisvrouw met uiterst futiele aangelegenheden bezig is.³²

International Sociological Association Seminar on sex-roles, deviance and agents of social control, Dublin 1977. Pagelow noemt de 'Traditionele Ideologie', met name de mate waarin vrouwen die hebben geïnternaliseerd, de cruciale faktor die wellicht kan verklaren, waarom een mishandeling bij de ene vrouw zich beperkt tot een incident, en bij de andere vrouw het begin vormt van een reeks steeds weerkerende gewelddadigheden.

30. J. Scanzoni, L. Scanzoni, a.w., p. 337.

31. R.E. Dobash, *The negotiation of daily life and the 'provocation' of violence: a patriarchal concept in support of the wifebeater*. Paper presented at the 9th World Congress of Sociology. Uppsala 1978.

32. H. Dreitzel, 'Introduction', in: *Family, marriage and the struggle of the sexes*. New York (Macmillan Company) 1972.

Omdat het echte werk buitenshuis gebeurt, mogen mannen ook aanspraak maken op emotionele en fysieke verzorging bij thuiskomst, vrouwen niet. Deze arbeidsverdeling brengt met zich mee dat een vrouw leert voortdurend haar man op te vangen en begrip te hebben voor zijn moeilijkheden. Haar eigen behoefte aan rust na gedane arbeid en emotionele opvang wordt ondergeschikt gemaakt aan de zijne.

Bij mishandelde vrouwen zien we dat zij ondanks alles toch begrip hebben voor zijn uitbarstingen vanwege de spanningen waaronder hij lijdt. Het lijkt soms alsof haar verwondingen primair de functie hebben om de ernst van zijn toestand te illustreren. Mannen die mishandelen doen ook een appèl op de Begripvolle Echtgenote. Spijtbetuigingen blijken in werkelijkheid vaak niets anders te zijn dan een verzameling van redenen, die het aannemelijk moeten maken waarom hij zijn zelfbeheersing verloor (alkohol, het werk, gejam van de kinderen enzovoort); redenen waarvoor van vrouwen *begrip* wordt verwacht. Haar pijn en verdriet verschuift als een niet gewilde, onbedoelde en eigenlijk-maar-lastige bijkomstigheid naar de achtergrond. Niet zelden troost de vrouw na zelf mishandeld te zijn de echtgenoot, die vol zelfmedelijden uitroept niet te begrijpen hoe hij zich zó kon laten gaan.³³

Ook het isolement waarin een gehuwde vrouw haar werk verricht en in het algemeen haar leven slijt is voor haar een bron van onmacht omdat het haar extra kwetsbaar maakt. Voor het krijgen van waardering of bevestiging in haar werk is zij aangewezen op haar man (en eventueel kinderen). Die afhankelijkheid, en de vaak daarmee gepaard gaande onzekerheid, uit zich vooral in een gebrek aan zelfvertrouwen. Met name in krisissituaties komt dat scherp naar voren (vgl. het huisvrouwensyndroom: vrouwen weten niet of haar onvrede wel of niet 'terecht' is). Zelfs als het om een zo duidelijke

33. In de film *Scènes uit een huwelijk* van Ingmar Bergman (1976) komt dit heel duidelijk naar voren. Daarin wordt de kijker op indringende wijze geconfronteerd met de slijtageslag die een echtpaar – beiden intellectueel – na een aantal jaren huwelijk met elkaar leveren. Als de man duidelijk wordt dat de kloof niet meer valt te overbruggen, barst hij 'ten einde raad' uit en slaat zijn vrouw vervolgens letterlijk alle hoeken van de kamer in. Dit moet de *woede en wanhoop van de man* verbeelden, die het verlies van wat ooit een bloeiende liefde was, niet kan verwerken. Wat we hier zien is de *emotionele armoede van de man*, die zich in het gebruik van geweld – in andere gevallen gebruiken mannen seksualiteit om 'emoties' uit te drukken – manifesteert. De vrouw en haar pijn en verdriet zijn op de keper beschouwd niet meer dan een middel om zijn emoties in deze situatie treffend tot uitdrukking te brengen. Zelfs in het verdriet en de spijt over deze eskalatie staat de man centraal. Zij *begrijpt* zijn wanhoop.

wreedheid gaat als mishandeling, werkt deze onmacht om haar eigen situatie te definiëren, bij vrouwen door. 'Hoe wist ik wat waar was? Hoe wist ik wat normaal was? Wat gewoon is in een huwelijk, wat erg is en wanneer is nu eigenlijk iets mishandeling.'³⁴

Tenslotte brengt de arbeidsverdeling met zich mee, dat kinderverzorging de vrijwel exclusieve taak van de vrouw is. De simpele aanwezigheid van kinderen, waar vrouwen emotioneel veel sterker op gericht zijn dan de meeste mannen, vormt ook een bron van onmacht. Het verhindert vrouwen namelijk in crisissituaties voor haar eigen belang op te komen. Het is prakties gezien moeilijk met kinderen onderdak te vinden en bovendien wil de moeder hen niet hun vader 'ontnemen'. Pas als de man ook geweld tegen de kinderen gaat gebruiken, blijkt dit voor veel vrouwen *wel* een voldoende aanleiding te zijn om te vertrekken.

De veilige haven van het huwelijk

De geslachtsspecifieke socialisatie heeft onder andere tot gevolg dat in de ontwikkeling van het vrouwelijke zelfbeeld waarden die op het emotioneel-expressieve vlak liggen, centraal staan. Dit is zowel vanuit leertheoreties³⁵ als psychoanalyties oogpunt³⁶ beargumenteerd. Het fundament voor de identiteit van veel vrouwen ligt in het *er zijn* in relatie tot anderen. Mannen daarentegen leren primair vaardigheden in rationeel-instrumenteel opzicht en realiseren zich in het *doen*.³⁷ Een van de gevolgen van dit verschil is dat vrouwen in vergelijking met mannen een zekere relatie-gefixeerdheid ontwikkelen. De psychiese en emotionele betekenis van het huwelijk is voor de vrouw veel groter dan voor de man. Haar identiteit staat of valt vaak voor een wezenlijk deel met haar huwelijk (of meer in het algemeen met haar relatie met een mannelijke partner). Dit gegeven is voor vrouwen een bron van onmacht: vrouwen blijken in de praktijk systematies meer 'over' te hebben voor de instandhouding van haar relatie dan mannen. Omdat zij meer te verliezen hebben, zijn zij bereid meer concessies te doen. Vrouwen schroeven eerder haar verwachtingen over het huwelijk omlaag dan te zeggen dat ze ongelukkig zijn of

34. 'Vrouwenmishandeling', in: *Vrouwenkrant*, Amsterdam 1978, nr. 41, p. 7.

35. Zie: U. Scheu, *Wir werden nicht als Mädchen geboren, wir werden dazu gemacht*. Frankfurt a/M (Fischer Verlag) 1977.

36. N. Chodorow, 'Family structure and feminine personality', in: M. Rosaldo, L. Lamphere, (red.), *Women, culture and society*. Stanford (University Press) 1974, pp. 43-66.

37. N. Chodorow, 'Being and Doing', in: V. Gornick en B. Moran, (red.), *Woman in sexist society*. New York (Basic Books Inc.) 1971, pp. 270-287.

teleurgesteld.³⁸ Zo blijft het Huwelijk een gelukkige onderneming.

Ook in sociaal opzicht is het huwelijk voor een vrouw belangrijker dan voor een man. Gegeven de meest voorkomende situatie dat zij niet buitenshuis werkt, is zij voor haar sociale status vrijwel uitsluitend aangewezen op haar positie als huisvrouw, echtgenote en eventueel moeder. Voorwaar geen rante positie, die haar bovendien erg afhankelijk maakt van de persoonlijke waardering van gezinsgenoten. Anderzijds worden zelfstandig levende vrouwen in deze samenleving relatief gedevalueerd op grond van het feit dat zij een man aan haar zijde ontberen. Een perspectief dat veel mishandelde vrouwen in haar onzekerheid doet besluiten in het huwelijksbootje te blijven, al zinkt het nog zo hard. Liever dát dan zelf te moeten zwemmen in het diepe, zo lijkt het soms. Het haast oneindige gevoel van machteloosheid en berusting dat vaak uit interviews met mishandelde vrouwen spreekt, wordt herhaaldelijk aangewend om deze vrouwen meer of minder ernstige vormen van masochisme toe te dichten.³⁹ Onlangs heeft Waites heel treffend het onlogiese en tevens kortzichtige karakter aangetoond van een dergelijk individualisties-psychologiserende verklaring, die meer op – seksistische – spekulaties dan empiriese gegevens berust.⁴⁰

Vanuit het hier gehanteerde theoretiese perspectief is de apathiese berusting van zoveel mishandelde vrouwen illustratief voor de meest vérgaande vorm van onmacht die zich bij vrouwen kan voordoen. Zelfs in een onderdrukkende situatie zijn zij niet meer in staat zich een alternatief voor te stellen. Een leven los van haar echtgenoot komt zelfs in haar gedachten niet meer op. Veel vrouwen zeggen ook uitdrukkelijk gewoonweg niet te *weten* wat ze zonder haar huwelijk zouden moeten of kunnen doen.⁴¹ Het feit dat het huwelijk zowel in emotioneel als in sociaal opzicht voor een vrouw vaak zo belangrijk is, vormt een potentiële bron van onmacht om uit een huwelijk te stappen dat zij als onderdrukkend ervaart. Vrouwen kunnen dit onvermogen sublimeren door een beroep te doen op een perfect

38. J. Bernard, 'The paradox of the happy marriage', in: V. Gornick en B. Moran, (red.), a.w., pp. 145-163.

39. Zie bijvoorbeeld: J. van Aschs, 'De mishandelaars', in: *Haagse Post*, 15-9-1979, pp. 26-32.

40. E. Waites, 'Female Masochism and the enforced restriction of choice', in: *Victimology*, 1977/78, nr. 2, pp. 535-545.

41. Een schrijnend voorbeeld van deze geïnternaliseerde onmacht is te vinden in: Ch. Benard, E. Schlaffer, *Die ganz gewöhnliche Gewalt in der Ehe. Texte zu einer Soziologie von Macht und Liebe*. Reinbek bei Hamburg (Rowohlt) 1978, pp. 102-105.

geïnternaliseerde en sociaal aanvaarde verzorgingsrol. Mishandelde vrouwen die niet weggaan van haar partner, vertonen vaak wat Martin het *oh but he needs me syndrome* noemt.⁴² De schuldbekentenissen van de man kunnen gemakkelijk begrip bij haar wekken. Begrip voor zijn behoeftige toestand.

Gegeven de strikte arbeidsverdeling en het feit dat het huwelijk voor veel vrouwen het enige terrein is waarop zij zich kunnen realiseren, voelen vrouwen zich alleen-verantwoordelijk voor het welslagen van het huwelijk. Als daarin iets misgaat, is dat háár schuld. Deze schuldgevoeligheid belemmert vrouwen zich te verzetten. Ook bij mishandeling komt het voor, dat vrouwen zich in eerste instantie afvragen waarmee zij in hemelsnaam aanleiding hebben gegeven voor 's mans uitbarstingen. Zelfs irreële en belachelijke eisen – zoals om midden in de nacht eten klaar te maken – blijken vrouwen het gevoel te kunnen bezorgen dat zij misschien falen.

De onmacht die voortvloeit uit de zwaarbeladen sociale en emotionele betekenis die het huwelijk voor vrouwen heeft, blijkt niet alleen uit de totale onderschikking van haar belangen en behoeften aan die van de man en het gezin. Deze onmacht reikt zo ver dat vrouwen haar eigen belangen gaan definiëren in termen van belangen van de echtgenoot, of zelfs van Het Huwelijk. Het huwelijk is geworden tot een instituut van verwachtingen en normen waaraan een vrouw wordt geacht te voldoen, en dat zij in stand moet houden. Haar konkrete ervaringen daarbinnen lijken van ondergeschikt belang, hoe pijnlijk die ook zijn. Een mishandelde vrouw aan het woord die vanuit het opvangtehuis weer terugkeert naar haar echtgenoot: 'Ik ga terug... Ik moet er niet aan denken dat het (het huwelijk, *R.R.*) zal misgaan. Op de een of andere manier denk ik dat ik mezelf niet zal toestaan de mislukking toe te geven.'⁴³

Liefde

Om de machtsmechanismen bloot te leggen die met het verschijnsel liefde samenhangen, moet onderscheid worden gemaakt tussen liefde als persoonlijke ervaring en als instituut van (romantiese) verwachtingen. Diverse auteurs geven vanuit verschillende standpunten aan, dat liefde in een heterofiele relatie een problematische aangelegenheid is als men wederkerigheid en gelijkheid

42. D. Martin, a.w., p. 83.

43. E. Pizzey, *Scream quietly or the neighbours will hear*. Harmondsworth (Penguin Books Inc.) 1974, p. 40; ned. vert. *Gillen van pijn is burengerucht*. Amsterdam (Meulenhoff) 1975, p. 47.

als kernvoorwaarden beschouwt. Van Ussel benadrukt in dit verband de sociale en kulturele vervreemding tussen de beide geslachten, die hen in twee leefwerelden plaatst. Deze belemmert de verwezenlijking van een relatie op voet van gelijkheid.⁴⁴ De Beauvoir en Firestone benadrukken daarnaast het verschil in *betekenis* die de liefde in het leven van vrouwen en mannen in het algemeen heeft. De Beauvoir relateert dit verschil vooral aan het gegeven dat vrouwen een zekere fixatie op emotioneel-relatieve aangelegenheden wordt opgedrongen. Daardoor kan 'de liefde' voor vrouwen gemakkelijk een *hang-up* worden. Omdat er een verschil in betekenis is, is ook de beleving anders. Veel vrouwen realiseren zich als subjeet primair in een liefdesrelatie door totale overgave aan de geliefde. Mannen realiseren zich daarentegen primair in de maatschappelijke sfeer.⁴⁵ Tegen de achtergrond van de differentiële socialisatie wijst Firestone erop dat mannen zich (in emotioneel opzicht) nooit zo kwetsbaar kunnen opstellen als vrouwen. De machtsstructuur die in een heterofiele relatie onherroepelijk aanwezig is, korrumpert de liefde als ervaring omdat een emotionele uitwisseling op basis van gelijkwaardigheid onmogelijk is geworden, aldus Firestone.⁴⁶

Op grond van de hier genoemde verschillen is het vanzelfsprekend dat liefde onder de gegeven patriarchale verhoudingen voor vrouwen haast onvermijdelijk onmacht impliceert. Liefde brengt voor vrouwen echter niet alleen als relationele ervaring onmacht met zich mee. In de westerse cultuur kent de liefde ook haar romantiese liefdesideologie, die, zoals elke ideologie, de functie heeft de ware machtsverhoudingen toe te dekken of te legitimeren. In de populaire liefdesideologie zien we een beeld van de liefde dat past binnen de bestaande economiese structuur en het patriarchaal-ideologies klimaat. De *status quo* vormt in alle opzichten het uitgangspunt en zo hoort dat ook te blijven. Een ieder wordt geacht haar/zijn plaats te kennen. Het duidelijkste komt deze liefdesideologie tot uitdrukking in de gestaag toenemende stroom van massalektuur voor vrouwen die dagelijks door miljoenen van hen wordt gekonsumeerd. Tegelijk met de romantiese 'uitvlucht' die hierin wordt geboden, wordt vrouwen ook een masochisties liefdesbeeld voorgehouden. De Liefde neemt een centrale plaats in; relationele problemen worden stevast tot liefdesproblemen gereduceerd. De Liefde overwint immers

44. J. van Ussel, *Intimiteit*. Deventer (Van Loghum Slaterus) 1977, pp. 197-221.

45. S. de Beauvoir, *De tweede sekse*. Utrecht: Bijleveld, 1972, dl. II, pp. 428-456.

46. S. Firestone, *The dialectic of sex*. New York (Bantam Books) 1970, pp. 126-146.

alles, dat wil zeggen zij geeft vrouwen de kracht om te lijden, vernederingen te verdragen, de man gedwee te volgen, toe te geven als hij dat wil, zijn gewelddadigheden te begrijpen en vooral om te *wachten* op betere tijden en klaar te staan als dat nodig mocht zijn.⁴⁷ Dit alles uiteraard tegen de achtergrond van het traditionele huwelijksbeeld met alle deugden van dien, inclusief de daarbij passende arbeidsverdeling tussen man en vrouw. Deze ideologie heeft een 'onzichtbaar' maar *vérreikend* machtsfeffect. De emotionele belangen van vrouwen worden volledig getransformeerd tot en geïdentificeerd met de belangen van anderen (i.c. man en kinderen). Vrouwen worden in emotioneel opzicht erin getraind vooral de gemoedsstemmingen van mannen te leren peilen en 'intuïtief' aan te voelen. Die gerichtheid op de emoties van anderen gaat direkt ten koste van het onderkennen van haar eigen emotionele behoeften.⁴⁸

De Liefde manifesteert zich bij veel mishandelde vrouwen heel duidelijk als een bron van onmacht, als het aankomt op verzet. Indirekt kunnen we dit afleiden uit de omstandigheid dat *jaloerie* vaak als aanleiding voor mishandeling wordt genoemd. Een beroep van de man op jaloeziegevoelens die hem kwellen, geeft aan de mishandeling een dramatis-romantiese ondertoon die naar de intensiteit van zijn gevoelens voor de vrouw zou verwijzen. Gevoelens van jaloezie, die in onze cultuur veelvuldig als een bewijs van liefde worden opgevat, fungeren vaak als een alibi. 'Hij zegt dat hij er niets aan kan doen omdat hij zo ontzettend jaloers is.'⁴⁹

De onmacht die de fixatie op liefde en de geïnternaliseerde liefdesideologie met zich mee brengen, blijkt expliciet uit opmerkingen van langdurig mishandelde vrouwen die zeggen 'toch nog van hem te houden', maar 'zij kunnen niet meer met hem leven', of zij houden niet meer van hem 'zoals vroeger'. Bij doorvragen blijkt dit 'houden van' vaak te stoelen op gevoelens van medelijden voor de echtgenoot. Ondanks het feit dat zij op emotioneel-affektief vlak weinig of geen positieve ervaringen meer met haar echtgenoot deelt, geeft de vrouw aan De Liefde voor Hem een plaats in haar leven. Het is echter een leeg begrip geworden dat volledig los staat van haar eigen behoeften (als ze zichzelf al toestaat die te hebben buiten het zorgen voor anderen). 'De arts zei al vrijwel meteen dat ik me moest

47. F. Nijssen, D. Kouijzer, *Rozegeur en valse schijn*. Doktoraalskriptie nederlands over massalektuur voor vrouwen. Nijmegen 1978. Zie ook: Ch. Benard, E. Schlaffer, a.w., pp. 130-143.

48. J. Baker Miller, *Toward a new psychology of women*. Boston 1976, p. 42.

49. Mw. N. in: S. Haffner (red.), *Gewalt in der Ehe – und was Frauen dagegen tun*. Berlijn (Klaus Wagenbach) 1976, p. 45.

laten scheiden. Maar dan zei ik ook weer tegen mezelf: tenslotte ben je *uit liefde* getrouwd, tenslotte heeft die man je nodig.⁵⁰ De liefde als ervaring en haar geïnstitutionaliseerde romantiese pendant fungeren in het leven van veel vrouwen als machtsmechanismen, omdat vrouwen 'uit liefde' in situaties berusten of (mis-)handelingen verdragen die tegen haar persoonlijke belang ingaan.

Seksualiteit

In dit kader zal ik slechts kort ingaan op onmacht op het gebied van seksualiteit. De verstrengeling van macht, geweld en seksualiteit in de westerse cultuur is op flagrante wijze zichtbaar in alledaagse verschijnselen als verkrachting en pornografie. Verkrachting maakt vrijwel altijd deel uit van de vernederingen die mishandelde vrouwen ondergaan. Het enige verschil met elke andere verkrachting is dat deze legaal is, omdat de meeste vrouwen getrouwd zijn met haar mishandelaar. Maar seksualiteit hoeft niet met dwang of geweld samen te gaan, wil er sprake zijn van macht. Juist op dit terrein zijn de wensen en behoeften van de vrouw zodanig gevormd dat ze in overeenstemming zijn met die van de man. Van conflicten is daarom zelden sprake, van macht des te meer.

Tot op heden is van een autonome seksuele ontwikkeling bij vrouwen nauwelijks sprake. Wat alle vrouwen nog steeds primair leren is, dat haar lichaam voor de voortplanting is bestemd en uiteindelijk aan een man zal toebehoren. Al zijn de opvattingen daaromtrent nu minder dan vroeger op slaafse onderdanigheid geënt, een ding blijft onveranderd: het meisje wordt opgevoed in een afhankelijkheidsbewustzijn. Pas door de komst van De Man wordt zij een Echte Vrouw. Haar a-seksuele socialisatie komt ook tot uitdrukking in de ontkenning of devaluatie van haar — autonome — klitorale seksualiteitsbeleving. De gebruikelijke koïtale seksuele 'inwijding' ontnemt vrouwen de zelfbeschikking over haar lustbeleving. Vrouwen worden plotseling gekonfronteerd met een ritueel waarin tot nog toe mannelijke spelregels golden: de man c.q. zijn ejakulatie staat centraal. Het gebrek aan een autonome seksuele ontwikkeling en de heersende moraal inzake huwelijkse plichten vormen samen een ideale voedingsbodem voor de aanpassing en onderwerping van vrouwen aan de behoeften van mannen. Zowel uit het in 1962 uitgevoerde onderzoek van Komarowsky⁵¹ als uit de

50. M. Pletscher, *Weggehen ist nicht so einfach. Gewalt gegen Frauen in der Schweiz*. Zürich (Limmat Verlag) 1977, p. 13.

51. M. Komarowsky, a.w., p. 83.

studie van Rubin⁵² uit 1976 blijkt dat vrouwen het vaak als haar plicht ervaren toe te geven, om te geven waar de echtgenoot 'recht' op heeft. Niet alleen in de frekwentie maar ook in de manier waarop mannen en vrouwen vrijen, schuilen potentiële konflikten. Zowel in de lagere als in de hogere klassen blijkt de beleving van de man en zijn genot toch vaak als uitgangspunt te fungeren.⁵³ Vrouwen durven op seksueel gebied slechts met de grootste moeite zelf initiatieven te nemen of veranderingen aan te brengen, zéker als dat betekent dat daardoor het ritueel der 'vleeschelijke gemeenschap' meer naar de achtergrond schuift.

De moraal inzake seksuele activiteit is de laatste jaren wel veranderd, maar op aangepaste wijze. Van vrouwen wordt over het algemeen een actieve *respons* verwacht op initiatieven van de man. Hoezeer seksualiteit met macht is beladen, blijkt ook uit de angst van vrouwen 'agressief' te lijken als zij een initiatief tonen.

Vanuit het voorgaande mogen we konkluderen dat het ontbreken van konflikten op het gebied van seksualiteit vaak een indicatie zal zijn voor de effectiviteit van de mannelijke normeringsmacht inzake seksualiteit. Seksualiteit heeft in vrouw-man relaties vaak juist een heel eigen konfliktregulerende functie. Uit angst voor reperkussies tengevolge van een afwijzing of om dreigend onheil af te wenden, geven vrouwen vaak bij voorbaat toe aan de wensen van de man in de hoop daarmee erger te voorkomen. De seksuele horigheidsstructuur komt op een uiterst subtiel wijze tot uitdrukking in het feit dat veel vrouwen zich gedwongen voelen in dit opzicht te anticiperen op stemmingen van de man.

In de machtssituatie op het gebied van seksualiteit speelt De Liefde een heel bijzondere rol bij het onderdrukken van konflikten enerzijds en bij het verdringen van eigen wensen van vrouwen anderzijds. Liefde en seks worden met elkaar in verband gebracht, wat onder meer blijkt uit de uitdrukking 'de liefde bedrijven' ter aanduiding van seksueel verkeer. Deze associatie verleent aan de onderwerping van vrouwen een romantische glans die uitstekend aansluit bij haar 'a-seksuele' socialisatie. Het gaat immers niet om seks, het gaat om de liefde. Dat de seksuele relatie voor veel vrouwen onbevredigend is, valt weg tegen het gevoel 'aandacht als vrouw', 'warmte' en 'intimiteit' te ervaren.⁵⁴ De keerzijde van de liefde/seks-medaille betekent dat

52. L.B. Rubin, a.w., pp. 124-142.

53. Zie: A. Schwarzer, a.w. Ook uit de studie van S. Hite blijken er in dit opzicht nauwelijks klassenverschillen te bestaan. S. Hite, *Het Hite-rapport. Een studie over de seksualiteit van de vrouw*. Amsterdam (De Arbeiderspers) 1975.

54. S. Hite, a.w., pp. 417-441.

mannen De Liefde als vlag gebruiken om welke emotie dan ook seksueel — dat wil zeggen koïtaal — te uiten. Deze associatie biedt hen de kans hun emotionele armoe toe te dekken. Dit laatste blijkt herhaaldelijk uit de ervaringen van mishandelde vrouwen. Het is bepaald niet uitzonderlijk dat mannen, nadat zij hun echtgenote hebben mishandeld, hun spijt willen betuigen door met haar te vrijen. Als zij dat niet wil omdat zij dat op zo'n moment bepaald niet als een liefkozing ervaart, kan dat voorval weer aanleiding zijn voor nieuwe gewelddadigheden. Dus geven vrouwen liever toe om erger te voorkomen. Daarmee wordt de vernedering voor hen compleet. Het konflikt is vermeden en de seksuele horigheidsstructuur gekonsolideerd.

Geweld

Vergeleken met de voorgaande onderwerpen is geweld geen thema dat direkt onder de traditionele ideologie over huwelijk en gezin valt. Ik wil hier tot slot toch op ingaan, omdat geweld in het leven van vrouwen in een patriarchale samenleving, en in het bijzonder in een patriarchale structuur als het huwelijk, een dusdanige plaats inneemt, dat dit voor vrouwen onmacht met zich meebrengt.

Langzaam maar zeker worden steeds meer nieuwe gegevens bekend of worden oude gegevens opnieuw geïnterpreteerd, waaruit blijkt dat geweld tegen vrouwen een verschijnsel is dat in de loop der tijden en in verschillende kulturen de meest uiteenlopende vormen aanneemt: heksenverbrandingen, clitoridectomie, voetbinden, verkrachting, mishandeling en moorden die om heel uiteenlopende redenen op vrouwen en pasgeboren meisjes worden gepleegd. Feitelijk gezien is een duidelijke onderstroom van geweld zichtbaar. Pagelow spreekt van een *primordial anti-woman phobia* die zij koppelt aan een angst van de man voor de vrouwelijke seksualiteit.⁵⁶ Het voert hier te ver om dieper op deze gedachte in te gaan. In dit verband is het belangrijk te wijzen op het bestaan van structureel geweld tegen vrouwen dat intrinsiek samenhangt met de inferieure positie die aan vrouwen in een patriarchale kultuur wordt toegekend. Met name het feit dat vrouwen in het patriarchaat in principe altijd huwbaar of gehuwd zijn,⁵⁷ is een onontkoombaar gegeven dat elke vrouw tot een

55. Zie: A. Dworkin, *Woman Hating*. New York (Dutton) 1974.

56. M. Pagelow, *Sex roles, power and women battering*. Paper presented at the 9th World Congress of Sociology. Uppsala 1978.

57. De aanwezigheid van een patriarchale ideologie impliceert noodzakelijkerwijs een hetero-ideologie.

potentieel slachtoffer maakt. Het huwelijk vormt, feitelijk gezien, vrijwel altijd de aanleiding en in wezen de legitimatie van wreedheden. Denken we bijvoorbeeld aan bruidverbrandingen of aan praktijken zoals infibulatie, opdat het recht op ontmaagding van de vrouw blijft voorbehouden aan de toekomstige echtgenoot.

Het gebruik van geweld tegen vrouwen is altijd omgeven met rationalisaties waaruit één ding onveranderlijk naar voren komt: niet de vrouw als slachtoffer is belangrijk, maar een of ander hoger gewaardeerd doel dat met het geweld wordt gediend. Bij de heksenverbrandingen zijn dat religieuze doeleinden; het voetbinden – en in het westen: epilieren of insnoeren in korsetten – dient ter verwezenlijking van ‘esthetiese’ idealen over het vrouwelijke lichaam; weduwenverbranding is – tot voor zeer kort nog – gepraktiseerd omdat de vrouw zonder man geen bestaansrecht heeft en omdat op die manier ook de Eeuwige Huwelijksband wordt uitgedrukt.⁵⁸ In islamitische kulturen worden vrouwen ter dood gebracht omdat ze ‘de familie-eer’ zouden hebben geschonden. De vrouwelijke existentie is in een patriarchale samenleving in principe altijd ondergeschikt – of als dat nodig is ondergeschikt te maken – aan andere personen – meestal mannen – of ideële waarden – zoals bijvoorbeeld het huwelijk. Op grond daarvan is de vanzelfsprekende aanwezigheid en uitoefening van geweld tegen vrouwen gemakkelijk te verklaren. Een schending van haar lichaam hoeft immers niet ten opzichte van haar als individu te worden gerechtvaardigd, maar vindt voldoende rechtvaardiging in de ‘hogere’ waarde die het dient. In deze zin is geweld een direkt uitvloeisel van de fundamentele macht die mannen bezitten om vrouwen te degraderen.

Bij vrouwenmishandeling en verkrachting is de relatie tussen machtsuitoefening en geweldpleging heel duidelijk. Met name bij de massale verkrachtingen die in oorlogstijd plaatsvinden vormt dit de eerste presentatie van de nieuwe machthebbers, en vaak de laatste daad die ze stellen alvorens zich als bezetters terug te trekken.⁵⁹ Bij vrouwenmishandeling is van oudsher de relatie met machtsuitoefening heel expliciet geweest. Tuchtigingsrechten hebben in West-Europa tot in de zeventiende, en in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten tot vóór in de negentiende eeuw gegolden.⁶⁰ Maar

58. B. Malinowsky, *Sex, culture and myth*. New York (Harcourt, Brace and World Inc.) 1962, p. 16.

59. S. Brownmiller, *Against our will: men, women and rape*. New York (Simon and Schuster) 1975.

60. T. Davidson, ‘Wife-beating: a recurring phenomenon throughout history’, in: M. Roy (red.), *Battered Women*. New York (Van Nostrand Reinhold Company) 1977, pp. 2-23.

ook nu nog bestaat er de sociale norm die het gebruik van geweld tegen de 'eigen' vrouw legitimeert.⁶¹

Zowel in het verleden als tegenwoordig is het feitelijk gebruik van geweld tegen vrouwen omgeven met talrijke kultuur-ideologische legitimeringen. In literatuur, film en reclame, in sprookjes en zeker in pornografie worden vrouwen dagelijks gekonfronteerd met een haast 'natuurlijke' slachtofferpositie, waarbij dan ook nog vaak wordt gesuggereerd dat zij daaraan plezier zouden beleven. Er is onmiskenbaar sprake van een patriarchaal erfdeel dat vrouwen een zelfbeeld verschaft, waarin zij als slachtoffer van mannelijke agressie, primair angst – en geen woede – ervaren. Vanuit cultuur-psychologies oogpunt bekeken kunnen we gerust stellen dat de aanwezigheid van een dergelijk erfdeel het bewustzijn van vrouwen ten aanzien van mannelijk geweld op zijn minst kleurt. De internalisatie van een slachtofferrol, die tot op zekere hoogte onvermijdelijk is, komt het scherpste tot uitdrukking in het feit dat vrouwen in haar gedrag anticiperen op mogelijk geweld van mannen. Vrouwen stellen zich diskreet op – gaan niet alleen de straat op 's avonds – of trekken zich terug om uitbarstingen te vermijden. Ook in de daadwerkelijke konfrontatie met geweld worden vrouwen eerder bang dan kwaad. Uiteraard is het objectief aanwezige fysieke overwicht van mannen daarbij een belangrijke faktor. Maar het feit dat vrouwen vaak totaal *verlamd* raken van angst, geeft aan hoe wezensvreemd het fenomeen verzet of woede op zo'n moment kan zijn voor vrouwen. Zij worden dan ook actief gesocialiseerd in het zich eigen maken van een slachtofferrol. Jongens leren immers om terug te vechten. Meisjes leren in het beste geval hun agressie *verbaal* te uiten.

Al met al vormt de aanwezigheid van een eeuwenoud en haast universeel bestaand slachtofferbeeld van vrouwen, dat cultuur-ideologies wordt onderbouwd en uitgedragen, voor vrouwen een bron van onmacht om zich te verzetten tegen geweld. Hoe sterk de internalisatie van dit onmachtsgevoel om van zich af te slaan kan zijn, blijkt uit de woorden van een door Gelles geïnterviewde vrouw: 'Ik wou hem precies tegen de zijkant van zijn hoofd meppen of iets naar hem gooien. ...Maar een vrouw die kan niets doen, weet je wel, zij is daar, zij is gek en kan hem niet slaan.'⁶²

61. M. Straus, 'Wife-beating: How common and why?', in: *Victimology*, 1977/78, nr. 2, pp. 443-460.

62. R. Gelles, *The violent home*. Beverly Hills (Sage Publications) 1974, p. 81 (kursivering van mij, R.R.).

Ook met betrekking tot geweld blijkt dat de meest subtiele vorm van machtsuitoefening en geweldpleging zich op een onzichtbare manier manifesteert, in de vorming van gevoelens en gedachten – in dit geval: de angst voor en het anticiperen op mogelijk geweld – die bij voorbaat haar inschikkelijkheid verzekeren, zonder dat een man daar iets voor hoeft te doen.

Het feit dat rondom geweld in het huwelijk een heel netwerk is geweven van legitimeringen die nog op grote schaal weerklank vinden, vormt voor mishandelde vrouwen een extra belemmering om zich te verzetten. Zolang geweld tussen intimi 'gewoon' is en 'in de beste families' voorkomt, zullen vrouwen eerder berusten dan afwijken van algemeen aanvaarde normen.

Slotwoord

In het voorgaande heb ik proberen aan te geven dat de onmacht die mishandelde vrouwen in diverse opzichten ervaren, als een geheel afzonderlijke faktor moet worden beschouwd als we het ontbreken van verzet van vrouwen willen begrijpen. Een faktor die met de bestaande opvattingen en operationalisaties van macht nauwelijks aan het licht kan worden gebracht. Het is niet mijn bedoeling geweest om hier een sluitende analyse te geven van de onmachtssituatie waarin mishandelde vrouwen verkeren. In dit artikel lag de nadruk op de minder zichtbare, intra-psychiese dimensies van onmacht die vrouwen ervaren als het op verzet aankomt. Andere vormen van macht en onmacht spelen uiteraard ook een rol. Omdat er over het functioneren van macht in vrouw-man relaties nog nauwelijks enige theorievorming op gang is gekomen, is het echter op dit moment onmogelijk om de totale machtskonfiguratie die mishandelde vrouwen belemmert om in verzet te komen, systematies weer te geven.

Macht is een wijdvertakt en terzelfder tijd diepgeworteld fenomeen in het leven tussen vrouwen en mannen. Een theorie die deze complexiteit weer kan geven en systematiseren, is daarom hard nodig, maar zal nog heel wat werk vereisen. Het vaak ontbrekende verzet van vrouwen tegen mishandeling is een gevolg van dezelfde machtsstructuur die vrouwen in het algemeen belemmert om zich te verzetten tegen haar onderdrukking. Evenals mishandeling een wredere variant is op de structurele onderdrukking van de vrouw, is het feit dat zij bij haar mishandelaar blijft, een meer schrijnend voorbeeld van de structureel bepaalde onmacht van de vrouw om

effektief in verzet te komen. In dit opzicht moeten met name de intra-psychiese gevolgen die het leven in een machtsstructuur kan hebben voor het al dan niet in verzet komen, tegen onderdrukking in het algemeen verder worden uitgediept.

Recentelijk heeft Baker Miller⁶³ erop gewezen dat indirectheid in het gedrag van de vrouw onvermijdelijk is, zolang zij probeert binnen de bestaande machtsverhoudingen haar eigen wensen en behoeften te realiseren. In het algemeen vormt openlijk en direkt gedrag van vrouwen een potentiële bedreiging voor mannen. De indirectheid die in meerdere opzichten in het gedrag van vrouwen aanwezig blijkt te zijn,⁶⁴ kan wellicht als een psychies korrelaat worden beschouwd van haar onderdrukte-status. Vanuit dit standpunt bezien is het waarschijnlijk dat ook het verzet van vrouwen indirecte vormen aanneemt, die volgens de mannelijke traditie van verzet – openlijk en zichtbaar – niet als verzet zullen worden beschouwd. Het ‘ontbrekende’ verzet van vrouwen tegen onderdrukking, in dit geval mishandeling, komt dan in een heel ander daglicht te staan.

63. J. Baker Miller, a.w.

64. Zo wijst Firestone, a.w., pp. 170 e.v., erop dat vrouwen in de patriarchale kultuur altijd een indirecte relatie daarmee onderhouden; vrouwen functioneren van oudsher in de arbeidsvoorwaarden-scheppende sfeer: als muzen die anderen inspireren. Uit recent onderzoek van P. Johnson blijkt dat vrouwen hun macht op een indirecte manier aanwenden. Zie: P. Johnson, ‘Women and power: toward a theory of effectiveness’, in: *Journal of Social Issues*, 1976, nr. 32, pp. 99-110.

Heidi de Mare

Feministische kunst bestaat niet*

In dit artikel wil ik een analyse maken van de kunstbegrippen die naar aanleiding van de tentoonstelling *Feministische Kunst Internationaal* gehanteerd worden in zowel de kritieken die zijn verschenen in kunst-, dag- en weekbladen, als in de katalogus die hiervoor is uitgegeven.¹ Dit zal ik voornamelijk doen aan de hand van de marxistische kritiek van Nicos Hadjinicolaou op de burgerlijke kunstgeschiedenis, zoals geformuleerd in zijn boek *Kunstgeschiedenis en ideologie*.² Daarnaast zal ik, uitgaande van deze tentoonstelling, een relatie trachten te leggen tussen het gebruik van de term 'feministische kunst', de rol die de feministische kunstenaar daarbij speelt en de positie van de feministische kunsthistorica in dit alles.

'Feministische Kunst Internationaal'

Onder deze naam heeft een werkgroep, voornamelijk bestaande uit kunsthistoricae en studentes kunstgeschiedenis³ een tweetal tentoonstellingen over feministische kunst tot stand gebracht. De eerste kwam al eind 1978 gereed en bestond uit video-opnamen en performances, die alle in Amsterdam te zien waren.⁴ De tweede expositie dateert van november 1979 en bestaat uit schilderijen, beeldhouwwerken, objecten, grafiek en foto's. Deze laatste

* Dit artikel is gebaseerd op mijn kandidaatsskriptie met dezelfde titel, van mei 1980. Verkrijgbaar bij Heidi de Mare, Straalmanstraat 16, 6521 JL Nijmegen.

1. *Feministische Kunst Internationaal*. Den Haag, november 1979; hierna geciteerd als *Katalogus*.

2. N. Hadjinicolaou, *Kunstgeschiedenis en ideologie*. Nijmegen (SUN) 1977.

3. Alle leden van de werkgroep behoorden tot de Stichting Vrouwen in de Beeldende Kunst (SVBK); zie *Katalogus*, p. 3.

4. *Feministische Kunst Internationaal, performances, video, film, dokumentatie*. 29 november 1978 – 31 januari 1979, de Appel, Amsterdam 1978.

tentoonstelling begon haar landelijke kruistocht (die tot 1981 zal voortduren) in het Haags Gemeentemuseum.⁵ De getoonde werken zijn alle ná 1970 geproduceerd. Het doel van de tentoonstelling is in de katalogus als volgt omschreven: 'een breed publiek confronteren met feministische kunst en een discussie op gang brengen over de plaats van de vrouw in de kunst en de betekenis van de beeldende kunst als communicatiemiddel binnen en buiten de vrouwenbeweging. Ook het kunsthistorisch aspect speelde een rol: het vastleggen en documenteren van feministische kunst is belangrijk, juist omdat vrouwen recht hebben op hun eigen geschiedenis en toegang tot hun eigen cultuur.'⁶

De tentoonstelling zelf bestaat uit vijf onderdelen: '1. De bewustwording van en het verzet tegen de stereotype rolpatronen van mannen en vrouwen. 2. De herwaardering van de creatieve uitingen van vrouwen in het verleden en in andere culturen. 3. De vrouwelijke seksualiteit in de feministische kunst. 4. Het zoeken naar inspirerende voorbeelden van vrouwen uit heden en verleden, die laten zien dat een vrouw meer en anders kan zijn dan de gangbare clichés ons willen doen geloven. 5. De samenwerking tussen feministische kunstenaressen onderling en tussen de feministische kunstenaressen en haar vrouwenpubliek.'⁷

Bij een eerste lezing van de *recensies* blijkt al dat het niet mogelijk is deze te groeperen rond eenduidige posities (bijvoorbeeld een feministiese, een linkse of een patriarchale). Een vergelijking tussen reacties van twee kunsthistorici, die beiden positief staan ten opzichte van feminisme, maakt dit duidelijk. Aan de ene kant: 'Feministische kunst op deze geconcentreerde manier bij elkaar gebracht, is een duidelijke steun in de rug bij het bewustwordingsproces zowel voor de feministen als het grote publiek', en aan de andere kant: 'De tentoonstelling Feministische Kunst Internationaal hinkt dus op twee gedachten. Enerzijds wil men kunst van vrouwen propageren, anderzijds het feminisme. Beide vallen nu tussen de wal en het schip.'⁸ In enkele negatieve reacties,

5. Na Den Haag is de tentoonstelling al in Groningen, Den Bosch, Middelburg en Alkmaar geweest; nog op het programma staan: Breda, de Beyer: 18-10 t/m 16-11-1980 en Nijmegen, Nijmeegs Museum: 24-1 t/m 22-2-1981.

6. M. Halbertsma, 'Feministische kunst – een verkennende inleiding', in: *Katalogus*, p. 6.

7. Idem, p. 7.

8. L. van Ginneken, 'Feminisme blijkt mogelijk in de kunst', in: *De Volkskrant*, 17-11-1979; E. Reitsma, 'De beeldende kunst – ook de feministische – kan de kijker niet meer schokken', in: *Vrij Nederland*, 1-12-1979.

waar het kunstzinnige aspekt als belangrijkste beoordelingskriterium gold, is men het roerend eens over de 'anti-reclame' van de tentoonstelling die 'de vrouwenbeweging in diskrediet brengt', waarbij zowel 'het werkelijke kunstgebeuren in vrouwelijk zin wordt verkracht', als 'de agressieve ontkenning van het "vrouwelijk schoon" en andere, *geestelijke* waarden van de vrouw' plaatsvindt.⁹

In het eerste hoofdstuk wil ik aan de hand van voorbeelden aangeven, hoe in deze kritieken én in de katalogus steeds denkbeelden over kunst terugkeren, die uit de traditionele kunstgeschiedschrijving stammen.

Opvattingen over kunst

Tot nu toe bestond er geen verband tussen het kritiseren van moderne kunst enerzijds en het wetenschappelijk analyseren van kunstwerken uit het verleden anderzijds. Dit betekent dat kunstkritiek niet vanzelfsprekend door kunsthistorici¹⁰ uitgeoefend wordt, een scheiding die overeenkomt met de heersende opvatting binnen de discipline kunstgeschiedenis.

Nicos Hadjinicolaou, die uitgaat van een histories-materialistische wetenschapsopvatting, vat de burgerlijke of traditionele kunstgeschiedenis op als 'kunst'-ideologie met verschillende varianten. Deze varianten kunnen tot drie opvattingen teruggebracht worden

9. M.M.M. Vos, 'De laatste spiegel. Feministische kunst in het Haags Gemeentemuseum', in: *NRC-Handelsblad*, 23-11-1979; Ph. Peters, 'Evangelisatiedrang in een gedicteerde vormgeving', in: *Kunstbeeld*, februari 1980; M. Visser, 'Feministische Kunst Internationaal', in: *Het Financieel Dagblad*, 16-11-1979; H. Knopper, 'Een agressieve ontkenning van het vrouwelijk schoon', in: *De Tijd*, 14-12-1979.

10. In dit artikel zal ik de mannelijke varianten gebruiken (kunsthistorici, kunstenaars, studenten, medewerkers, critici, recensenten enz.) als ik zowel mannen als vrouwen bedoel, daar de tekst minder leesbaar wordt, wanneer ik steeds mannelijk/vrouwelijk moet toevoegen: een probleem dat op dit moment niet in de taal oplosbaar is. De specifieke problemen die alleen voor vrouwen spelen, kan ik dan duidelijker aangeven door kunsthistorika, kunstenaressen enz. te schrijven. Een mogelijkheid die ook vaak toegepast wordt, namelijk zowel voor bijvoorbeeld mannelijke als vrouwelijke kunsthistorici te schrijven: (mannelijke en vrouwelijke) kunsthistorika, om aan te tonen dat het woord 'kunsthistorici' niet neutraal is maar aan het mannelijk geslacht verbonden, lijkt mij hier niet zinvol. Er kan namelijk de verwarring ontstaan dat de kritiek die ik formuleer ten aanzien van o.a. de burgerlijke kunstgeschiedenis voornamelijk vrouwen betreft. Bovendien is het dan ook moeilijker de specifieke problemen voor vrouwen aan te geven.

die op een bepaalde wijze zowel de ontwikkeling van de bourgeoisie zelf, als de lotgevallen van de kunstgeschiedenis illustreren. Volgens Hadjinicolaou zijn deze drie opvattingen: de kunstgeschiedenis als geschiedenis van de kunstenaars, de kunstgeschiedenis als onderdeel van de algemene geschiedenis van de beschavingen en de kunstgeschiedenis als geschiedenis van de kunstwerken. Deze drie varianten hebben een aantal aspecten met elkaar gemeen die geleid hebben tot de nu nog heersende opvattingen over wat de objekten van de kunstgeschiedenis (kunnen) zijn. Tot 'kunst' worden enkel de meesterwerken gerekend die door scheppende genieën geproduceerd worden, die de homogene tijdgeest vertegenwoordigen, de erfenis van de gehele mensheid zijn en waarbij door middel van een scheiding tussen inhoud en vorm, de vorm als drager van de 'esthetische waarden' wordt beschouwd.¹¹ Hadjinicolaou beschouwt deze drie varianten als 'obstakels die de toegang tot een definitie van het object van de wetenschap kunstgeschiedenis versperren, en dus tot een wetenschappelijke kennis van de beeldproductie en haar geschiedenis'.¹²

Uitgaande van de Marx-interpretatie van Louis Althusser bepaalt hij opnieuw het object van onderzoek binnen de kunsthistorische discipline. Hiertoe introduceert hij het begrip *beeldideologie*, dat hij als volgt definieert: 'een specifieke verbinding van formele en thematische beeldelementen, waardoor de mensen de wijze waarop zij hun verhoudingen tot hun bestaansvoorwaarden leven, uitdrukken; een verbinding die een van de bijzondere vormen van de omvattende ideologie van een klasse is.'¹³ Hierbij merkt hij nog op dat beeldideologie niet herleid of gelijkgesteld kan worden aan ideologie in het algemeen¹⁴, omdat dan het specifieke karakter van de beeldproductie ontkend wordt en 'elk beeld, onafhankelijk van zijn "kwaliteit", een "ideologies" werk is'.¹⁵

Hadjinicolaou ziet wel een relatie tussen kunstkritiek en kunstgeschiedenis en is van mening dat beide activiteiten door dezelfde personen moeten worden uitgevoerd. Men moet zich dan echter bewust zijn van het onderscheid tussen deze twee: de eerste heeft een duidelijk propagandistisch aspect, in tegenstelling tot de tweede, die op de beeldprodukten uit het verleden geen invloed meer kan uitoefenen.¹⁶

11. N. Hadjinicolaou, a.w., pp. 29-30.

12. Idem, p. 28.

13. Idem, p. 105.

14. Idem, p. 212.

15. Idem, p. 28.

16. Idem, pp. 95-96.

Veel van de beoordelingscriteria die gehanteerd worden bij het bespreken van kunstwerken kunnen uiteindelijk teruggevoerd worden op de door Hadjinicolaou aangegeven varianten in de ontwikkeling van de kunstgeschiedenis die vaak nog impliciet doorwerken in het denken over kunst op dit moment (zowel bij mannelijke als vrouwelijke kunstenaars, kunstcritici, kunsthistorici én publiek). Deze opvattingen worden vaak voorondersteld en komen in het bijzonder bij de beoordeling van feministische kunst naar voren.

De voornaamste vooronderstellingen zijn: de scheiding van vorm en inhoud; de kunstenaar als uitgangspunt voor het verklaren van het kunstwerk; kunst als autonoom verschijnsel; kunst is niet strijdbaar; de artistieke kwaliteit van de kunst. Ik zal proberen aan te geven hoezeer dergelijke uitgangspunten terugkeren zowel in de diverse besprekingen van de tentoonstelling *Feministische Kunst Internationaal*, als in de catalogus van deze tentoonstelling.

Scheiding van vorm en inhoud

Een groot deel van de kunsthistorische onderzoeken wordt tot op dit moment bepaald door een geschiedenis van *de* vorm die tegenover de als minder belangrijk beschouwde 'inhoud' wordt geplaatst. Dit 'formalisme' zoals Hadjinicolaou het noemt, is een veel gebruikt criterium waaraan de kunst onderworpen wordt binnen de kunstkritiek.¹⁷ Dat blijkt duidelijk uit de besprekingen van deze tentoonstelling, juist omdat de daar gebrachte kunstvorm pretendeert een 'boodschap' te hebben: 'de artistieke relevantie van een kunstwerk (staat en valt) niet met de aard van de anecdotische inhoud, maar met de manier waarop daaraan vorm gegeven is. (...)

De werkelijke revolutionaire kracht binnen de kunst is vormvernieuwing.¹⁸ Tegenover het standpunt van deze 'formalisten' staan anderen die zich kenmerken door een fixatie op inhouden, de zogenaamde 'inhoudisten'.¹⁹ Dit standpunt ligt ten grondslag aan de volgende opmerking: 'Dus echt strijdbare feministische kunst, die bijvoorbeeld de abortusstrijd uitbeeldt, mag niet.'²⁰ Meestal keert het vraagstuk van de inhoud in de kritieken echter tamelijk simpel terug, waarbij de 'inhoud' van het kunstwerk als *toevoeging* aan de vorm gezien wordt, als een politieke of maatschappelijke ideologie: 'Een kunstwerk kan vanuit de intentie van de maker onder omstandigheden

17. Idem, p. 72.

18. Ph. Peters in: *Kunstbeeld*, a.w.

19. N. Hadjinicolaou, a.w., p. 72.

20. V. Veen, 'De beste tactiek om het feminisme in de kunst om zeep te helpen. Kritiek en waardering voor expositie', in: *De Nieuwe Linie*, 5-12-1979.

een ideologie vertegenwoordigen, als meerwaarde op de vormgeving, maar dat wil niet zeggen dat het daar ook synoniem mee is.²¹

De kunstenaar als uitgangspunt bij het verklaren van het werk

Bij het analyseren van kunst leidt dit uitgangspunt tot het zoeken naar relaties van één of alle werken van een kunstenaar tot het leven van de kunstenaar. Hadjinicolaou onderscheidt hierin weer drie varianten: het psychologische aspekt (de *persoonlijkheid* van de kunstenaar staat centraal); het psychoanalytische gezichtspunt (het *onbewuste* van de kunstenaar staat centraal) en een verklaring vanuit het milieu (de omgeving van de kunstenaar, die gekenschetst wordt als een *homogene cultuur*, staat voorop). Deze onderzoeken, die 'het leven van de kunstenaar' tot objekt hebben, behoren tot disciplines als de psychologie en de psychoanalyse. Omdat de kunstgeschiedenis een ander objekt heeft, kunnen de uit dit soort onderzoeken voortvloeiende resultaten dan ook niet bijdragen tot kennis van de kunstgeschiedenis. Hij stelt dat de beeldideologie niet door de kunstenaar zelf als individueel persoon *gemaakt* kan worden²², iets wat in een recensie wel gesuggereerd wordt: 'Want kunst, hoe je 't ook bekijkt, is mededeling. Een unieke mededeling van de ene mens aan de andere. Zij is een individuele uiting.'²³ Aan de rol van de kunstenaar wordt in de kritieken een verschillend gewicht toegekend, wat door een recensente als volgt wordt samengevat: 'De beeldende kunstenaar, voorheen als de grote ziener beschouwd, wordt nu óf totaal genegeerd óf volledig ingekapseld door het establishment van musea en galleries.'²⁴ De zelfopvatting van hedendaagse kunstenaars komt echter vaak nog met de 'grote ziener' overeen.

Kunst als autonoom verschijnsel

Hadjinicolaou konstateert dat de kunst vaak nog gezien wordt als een autonoom gebeuren, zelfs in die mate dat men alleen de individuele beeldproduktie wil analyseren en daarbij vijandig staat tegenover elke meer algemene theorievorming. Men pretendeert dit te doen vanuit een 'objektieve' en 'waardevrije' positie (dat wil zeggen vrij van ideologie). Deze opvatting blijkt op de kunsthistorische instituten, vooral als het gaat om het schrijven van skripties, nog een dagelijkse

21. Ph. Peters, a.w.

22. N. Hadjinicolaou, a.w., Hoofdstuk 2. Eerste obstakel: kunstgeschiedenis als geschiedenis van de kunstenaars, pp. 31-54.

23. G. Kruis, 'Feministen exposeren in Den Haag. Iedere mededeling is nog geen kunst', in: *Trouw*, 17-11-1979.

24. E. Reitsma, in: *Vrij Nederland*, a.w.

praktijk te zijn. De niet-artistische invloeden worden, wanneer zij niet meer te ontkennen zijn, ofwel meegenomen en ingekapseld in de beschrijving van kunstwerken, ofwel als niet-‘zichtbare’ feiten (die bijvoorbeeld klasse- of seksegebonden zijn) geëlimineerd en doorverwezen naar andere disciplines (o.a. sociologie). De volgende uitspraak uit een recensie is typerend hiervoor: ‘ik vind beeldende kunst (...) een *rose wolk* die boven ’n land drijft: ’t mooiste, ’t beste, ’t perfectste wat je hebt (...) Daarom vind ik feministische kunst niks. Die rose wolk, die staat los van al dat gezeur en gezeik. Dat is voor mij zoiets als de ideale waarde van een groep mensen.’²⁵

Kunst is niet strijdbaar

Over de vraag of kunst al dan niet strijdcultuur kan zijn, bestaan verschillende meningen. Volgens Hadjinicolaou is een strijdbare kunst onontbeerlijk voor de huidige ideologische strijd, maar we kunnen niet verwachten dat de klassenstrijd en maatschappelijke klassen als zodanig in beelden voorkomen. Wat wel afgebeeld is zijn de *uitwerkingen* van de klassenstrijd.²⁶ Voor de seksenstrijd zou dit naar analogie betekenen, dat de seksenstrijd als zodanig niet in beelden voorkomt, maar wel de uitwerkingen van deze strijd tussen de seksen. (De vraag hierbij is echter of de theorie van Hadjinicolaou op deze manier eenvoudig aangevuld kan worden.) Voor Hadjinicolaou betekent dit, dat ‘De ideologie van een beeld (...) niet het zelfde (is) als zijn inhoud. Zij moet gezocht worden *in de wijze waarop* de wereld door deze beelden wordt “uitgebeeld”’.²⁷ De vorm is niet slechts draagster van als *inhouden* opgevatte ideologieën.²⁸ De rol die toegekend wordt aan de kunstenaar in deze is belangrijk. Hadjinicolaou is van mening dat de persoonlijke politieke ideologie van een kunstenaar kan blijken uit zijn politieke activiteiten en niet noodzakelijkerwijs in zijn werk tot uitdrukking hoeft te komen of gelijkgesteld mag worden aan de politieke ideologie van het geproduceerde beeld, ook als de beelden een politiek karakter hebben. Deze beeldideologie van een werk kan zelfs tegengesteld zijn aan de politieke overtuiging van de kunstenaar, maar in ieder geval is zij andersoortig.²⁹

Uit de recensies blijkt een tamelijk platvloerse gelijkenschakeling van

25. J.P. Bresser, ‘Rose wolk of een harde klap’, in: *De Volkskrant*, 24-11-1979.

26. N. Hadjinicolaou, a.w., p. 78 en p. 83.

27. N. Hadjinicolaou *en de traditionele kunstgeschiedenis*, uitgave Studium Generale KUN, oktober 1978, p. 4.

28. N. Hadjinicolaou, a.w., p. 27.

29. Idem, p. 90.

ideologies en politiek nivo, dat wil zeggen een gelijkschakeling van de politieke stellingname van de kunstenares met die van de beeldideologie van het werk. In haar nadere uitwerking van het begrip feministiese kunst in de katalogus stelt M. Halbertsma wel de feministiese uitspraak van het *kunstwerk* centraal en niet het feministies engagement van de *kunstenares*³⁰, maar feministiese kunst moet vervolgens 'een grote mate van "afleesbaarheid" van het feministisch engagement' vertonen. De *inhoud* moet daarbij feministies zijn, de vorm moet dit beeldend adequaat weergeven, zodat het feministiese kunstwerk herkenning oproept en veranderend werkt.³¹ Sommige recensenten zijn het hier grondig mee *oneens*; ze stellen zich radikaal tegenover M. Halbertsma op door kunst beslist niet te beschouwen als een kommunikatiemiddel en te stellen dat 'feministiese-kunst-met-een-boodschap' geen kunst is, omdat kunst die funktie niet heeft.³²

Hier komen dus twee uitersten aan de orde: *óf*wel er bestaat kunst met een boodschap, waarbij de feministiese kunstenares de boodschap (= de feministiese ideologie) overbrengt in beeld, wat voor het publiek afleesbaar is, *óf*wel er wordt überhaupt ontkend dat er een ideologische werking (door middel van de beeldideologie) aanwezig is. Beide opvattingen blijven gevangen in hetzelfde denkkader: er bestaan beeldprodukten met een boodschap en dan bestaat deze boodschap uit de ideologie, in dit geval van de kunstenares, die zij er heeft ingelegd én die afleesbaar is voor het publiek; wanneer de boodschap overkomt, spreekt de ene partij van *geëngageerde* kunst en zegt de andere partij dat dit geen kunst is. Voor de laatste maakt de *vormontwikkeling* die de kunstenares schept, de essentie uit van het kunstwerk.

'Afleesbaarheid' is overigens wel een begrip dat moeilijk te hanteren valt. Hadjinicolaou probeert op een abstrakter nivo dan het herkennen van inhouden (die situatie heb ik zelf ervaren of niet) een relatie te leggen tussen het 'herkennen' en het al of niet mooi vinden van een kunstwerk: 'genoegen scheppen in een beeld en zich ideologies herkennen in de beeldideologie van dat werk zijn één en hetzelfde.'³³ Belangrijk is dat *dit* type van herkennen niet alleen op de inhoud (het onderwerp) *óf* de vorm betrekking heeft, maar juist op *de stijl als geheel* dat wil zeggen op *vorm én inhoud*.

30. M. Halbertsma, 'Feministische kunst', in: *Katalogus*, p. 7.

31. Idem, pp. 6-8 en p. 15.

32. Resp. Ph. Peters in: *Kunstbeeld*, a.w., en H. Knopper in: *De Tijd*, a.w.

33. N. Hadjinicolaou, a.w., p. 214.

De artistieke kwaliteit van de kunst

Het begrip beeldideologie houdt geen waarde-oordeel in. Alle beeldprodukten, meesterwerken en zogenaamde tweederangsprodukten dragen de kenmerken van hun beeldideologie. Volgens Hadjinicolaou bestaat 'de kunst' niet, omdat alle beelden uit de geschiedenis deel uitmaken van de beeldproductie. 'De kunst' is een bij uitstek burgerlijke categorie. Een kunstwerk bestaat als zodanig vanaf het moment dat er naar gekeken wordt: het kunstwerk 'is de geschiedenis van zijn consumptie'.³⁴

In de recensies blijken de opvattingen die zich beroepen op kwaliteit nog aanwezig te zijn: 'Een kunstwerk is per definitie "moeilijk", door het geavanceerde karakter ervan'; 'het enige (...) is, dat ze het onderwerp origineel benaderen'; 'want kwaliteit is eeuwig'; 'het "goede" kunstwerk dat per definitie universeel is'.³⁵

Niet altijd echter gaan de recensenten even naïef van een dergelijke kwaliteitsnorm uit, zoals blijkt uit de opmerking dat al deze kwaliteitsnormen voor kunst: 'afhankelijk (waren) van de historisch gegroeide ontwikkeling' en het feit dat daar 'tot nog toe heel erg weinig vrouw bij' zat.³⁶ Veel vrouwen aksepteren deze eisen dan ook niet meer. Van de weeromstuit worden door sommigen nieuwe normen opgesteld die het bestaan postuleren van 'typies vrouwelijke' vormen van creativiteit, of worden de traditionele vormen van vrouwelijke creativiteit verheerlijkt. De sociale creativiteit van vrouwen (handwerken, breien, het gezellig maken van de woning) wordt door de feministiese kunstenaressen weer opgenomen en zij streven hiermee naar een erkenning van deze anonieme bijdrage van vrouwen. De uiterste konsekwentie hiervan is door H. van Buuren geformuleerd: 'Wat is precies nog wel het verschil tussen een boeket droogbloemen dat mij iets doet, en een fraai geciteerd gedicht dat mij iets doet?'³⁷

In de recensies wordt kritiek geleverd op een dergelijke opwaardering van 'vrouwelijke' materialen en technieken: 'Deze

34. N. Hadjinicolaou, 'Kunstgeschiedenis en de geschiedenis van de waardering van kunstwerken', in: *Te Elfder Ure* 26, Kunstgeschiedenis; wetenschap of kritiek, Nijmegen 1980, pp. 638-639.

35. T. Wilmink, 'Feminisme in de kunst: doel of middel?', in: *Museumjournaal*, 1979, nr. 16, pp. 249-250; A. Tee, 'Feministische kunst: onder de gordel', in: *De Gelderlander/De Nieuwe Krant*, 7-12-1979; H. Knopper in: *De Tijd*, a.w.; L. Brandt Corstius, 'Het produkt en de maakster', in: *Museumjournaal*, 1979, nr. 6, p. 242.

36. L. van Ginneken in: *De Volkskrant*, a.w.

37. H. van Buuren, 'Vrouwenemancipatie, feminisme, kunst', in: *Socialisties-Feministische Teksten 2*, Amsterdam 1978, p. 206.

huisvlijt, deze ersatz-kreativiteit die voortkomt uit huiselijke onderdrukking, wordt nu ineens opgevoerd als paradigma van feminisme!’³⁸ Terecht vraagt men zich af ‘of de als typisch vrouwelijk aangeduide elementen in het werk van kunstenaressen een gevolg is van dat gegroeide cultuurpatroon of dat dat te maken heeft met een manier van uitdrukken die wezenlijk vrouwelijk is.’³⁹

Feministische kunst

Ik zal hier de twee vormen van feministische kunst zoals deze in de catalogus gedefinieerd zijn, bespreken en daarbij ook aandacht besteden aan twee categorieën die als aparte onderdelen van de tentoonstelling fungeerden: eerst het feministies realisme en de ‘Sterke voorbeelden’; daarna het feministies essentialisme en ‘Sexualiteit en bevrijding’.⁴⁰

Feministies realisme

‘Bij het “feministisch realisme” gaat het vooral om de aanval op de traditionele rolpatronen, de positie van de vrouw in de huidige samenleving en de identificatie met andere vrouwen. Een realistische voorstellingswijze – waarbij “realisme” een breed gebied bestrijkt, van fotografisch realisme tot figuratief expressionisme – kan uiteraard de specifieke situaties en problemen van de vrouw wel concreet uitbeelden.’⁴¹ De nadruk binnen deze ‘stroming’ ligt op het uitbeelden van verschillende ‘onderwerpen’ en daarmee op de ‘afleesbare inhoud’ van de kunstwerken (die dús feministies moet zijn). Wat vorm betreft komt dit standpunt neer op een annexatie van het ‘realisme’. De vorm is slechts een voertuig voor ‘feministies’ genoemde inhoud. Het probleem van deze benaderingswijze is dat ze voorbij gaat aan de *eenheid van inhoud en vorm*, als eenzelfde beeldideologie, aan de relatieve autonomie van het beeldprodukt én aan de onherleidbaarheid van de beeldideologie: het zogenaamde inhoudisme.

Ook in de pers wordt kritiek op deze benaderingswijze geuit. Men heeft het over een ‘postercultuur’ waarbij ‘een bepaalde vorm van kunst in dienst gesteld (wordt) van een politiek doel’, wat een

38. Ph. Peters in: *Kunstbeeld*, a.w.

39. L. van Ginneken, a.w.

40. M. Halbertsma, ‘Sterke voorbeelden’, in: *Katalogus*, pp. 53-55; R. Lindenburg, ‘Sexualiteit en bevrijding’, in: *Katalogus*, pp. 46-52.

41. M. Halbertsma, ‘Feministische kunst’, in: *Katalogus*, pp. 12-13.

inperking van de vormgevingsmogelijkheden betekent.⁴² Het resultaat is: 'het gebruik van clichématige, voor de hand liggende symbolen en attributen, zoals daar zijn kooien, harten, naalden, schroeven, lingerie, spenen, schorten, spiegels, sieraden, meel, suikerwerk'.⁴³

Als belangrijk onderdeel van het feministies realisme — zoals dat in de tentoonstelling beoogd wordt — fungeren de '*Sterke voorbeelden*', die verschillende identifikatie-mogelijkheden kunnen bieden: de herkenning van de eigen situatie bij andere vrouwen en de hieruit voortvloeiende solidariteit; het zich identificeren met belangrijke vrouwen uit het verleden en heden, die wel zijn doorgedrongen tot de heersende cultuur; het zoeken in deze patriarchale maatschappij naar sporen van een vrouwelijke tegenkultuur (heksen, het matriarchaat, niet-westerse culturen enz.) De taak van de feministiese kunstenaar is volgens de *Katalogus* deze 'alternatieven' uit de vergetelheid naar boven te halen.⁴⁴

Er wordt hier een beeld van de vrouwenbeweging gekreëerd, alsof deze een harmonieuze en homogene beweging zou zijn (alle vrouwen houden van elkaar). Daarmee wordt natuurlijk een nieuwe mythe geformuleerd die alleen maar negatief kan werken zodra blijkt dat dit in de praktijk van de vrouwenbeweging niet steeds het geval is. Het heeft geen zin hierover idealistische beelden te produceren.

Verder moet men voorzichtig te werk gaan met het zoeken naar verloren gegane en genegeerde vrouwelijke schrijvers, kunstenaars en wetenschappers in het verleden. Op dit moment geldt dit zoeken als belangrijkste taak van het wetenschappelijk onderzoek 'naar vrouwen'. Deze wijze van onderzoeken levert mijns inziens een aantal problemen op.

Ten eerste worden er, uitgaande van het ontbreken van vrouwen in de geschiedenis zoals we die nu kennen, pogingen ondernomen deze *lakunes* in het geschiedverhaal op te vullen. Er wordt gezocht naar 'grote vrouwen', analoog aan de interpretatie van de geschiedenis als

42. T. Wilmink in: *Museumjournaal*, a.w., en S. Buisman, K. Schampers, 'Terwijl het polyester hard wordt, schil ik de aardappels (Wies de Bles)', in: *Museumjournaal*, 1980, nr. 2, pp. 68-71. *Feministies realisme* wordt in de katalogus in verband gebracht met het *sociaal-realisme*, zoals dat voortvloeit uit de stellingen van Brecht over het realisme. Zowel in de katalogus als in de kritieken wordt de betekenis hiervan echter meestal teruggebracht tot *socialisties realisme* (waarbij dan direct de relatie met de Sovjet-Unie gelegd wordt). Zie ook mijn skriptie, *Feministische kunst bestaat niet*, a.w., pp. 15-17.

43. S. Buisman, K. Schampers in: *Museumjournaal*, a.w.

44. M. Halbertsma, 'Sterke voorbeelden', in: *Katalogus*, pp. 53-54.

de opeenvolging van verschillende geschiedenissen van 'belangrijke' personen (tot nu toe veelal mannen). Het geschiedbeeld als zodanig wordt niet aangetast.

Ten tweede kun je met deze traditionele methoden slechts datgene ontdekken, wat *bewaard* gebleven is in de vorm van kunst en teksten van of over vrouwen. Hierdoor krijg je echter geen greep op datgene wat zich volledig onttrekt aan deze methoden van onderzoek (want juist ten aanzien van vrouwen is er veel verzwegen en genegeerd). Van belang is de vraag naar de betekenis van deze negatie, zoals bijvoorbeeld de betekenis van het zwijgen van vrouwen.

Ten derde is het mijns inziens problematies om slechts naar de oorsprong van de vrouwenonderdrukking te zoeken en daarbij de historische samenhang uit het oog te verliezen (bijvoorbeeld ten aanzien van het matriarchaat): hierdoor wordt voorbijgegaan aan het analyseren van het *funktioneren* van deze onderdrukking. Deze 'sterke voorbeelden' leefden en werkten onder geheel andere voorwaarden; het is nog maar de vraag of zij nu als voorbeelden kunnen dienen. Het teruggrijpen op niet-westerse kulturen als alternatief voor de westerse maatschappij is anachronistisch en komt niet overeen met de resultaten uit (antropologische) onderzoeken.⁴⁵

Uit dit alles blijkt dat feministies-realisme en feministies-utopisme niet met elkaar in strijd zijn: integendeel, zij vullen elkaar aan. Een punt waarop ook de pers reageert: 'Hun ontdekkingsreis óp en in het eigen lijf komt naar verwachting uit in die obscure wereld van matriarchale mythes, vruchtbaarheidsgodinnen, priesteressen, heksen, toverkollen en gifmengsters.'⁴⁶

Feministies essentialisme

'Vrouwen worden in de maatschappij anders behandeld dan mannen, ze worden anders opgevoed en hun leven verloopt op zeer vele terreinen anders dan dat van mannen. Men kan dus stellen dat vrouwen anders waarnemen, voelen en ervaren dan mannen en dat dat ook in hun creatieve uitingen naar voren komt.'⁴⁷ Tot een theoretische analyse van deze konklusie komt het echter niet; in de katalogus worden slechts de konsekwenties verwoord die vooral door

45. Zie bijvoorbeeld: S. Bovenschen, 'Die aktuelle Hexe, die historische Hexe und der Hexenmythos. Die Hexe: Subjekt der Naturaneignung und Objekt der Naturbeherrschung', in: G. Becker, S. Bovenschen, H. Brackert e.a., *Aus der Zeit der Verzweiflung. Zur Genese und Aktualität des Hexenbildes*. Frankfurt a/M (Suhrkamp) 1978, pp. 267-268.

46. M.M.M. Vos in: *NRC-Handelsblad*, a.w.

47. M. Halbertsma, 'Feministische kunst', in: *Katalogus*, pp. 8-9.

amerikaanse kunstenaressen en kunsthistoricae zijn getrokken. Op drie verschillende nivo's probeert men namelijk het bestaan van een vrouwelijke beeldtaal te verifiëren: bij de professionele kunstenaressen uit het verleden die deze *onbewust* hebben gebruikt (daarom worden zij a-politiek genoemd), in het huishouden en in de traditionele creativiteit van primitieve volkeren. Deze vrouwelijke beeldtaal wordt in de katalogus als volgt omschreven: 'de wezenlijke eigenschappen (...) zijn abstract-geometrisch, vertonen het element herhaling en verwijzen ook in de vorm naar het geslacht van de maakster.'⁴⁸ Het *bewust* hanteren van deze vrouwelijke beeldtaal wordt gewaardeerd omdat het machtige politieke implicaties zou hebben in het hedendaagse feministies aktivisme.⁴⁹

Uitgaande van de marxistische kritiek op de burgerlijke kunstgeschiedenis kwam ik hierboven tot een kritiek op het feministies realisme; parallel hieraan kan ook op de conceptie van het feministies essentialisme kritiek geleverd worden. Ging het bij het eerste om een kritiek op het zogenaamde 'inhoudisme', het tweede berust op een kritiek van het 'formalisme'. Het feministies realisme ontstond door alleen naar de inhoud te kijken, het feministies essentialisme door alleen naar de vorm te kijken. Bij beide treedt dus een scheiding op tussen vorm en inhoud, waarbij de feministies essentialistische beeldprodukten zouden beantwoorden aan 'vrouwelijke' vormen.

Aan de hand van het hoofdstuk over 'Sexualiteit en bevrijding' van Rosa Lindenburg wil ik ingaan op een aspekt van de vrouwelijke esthetika, namelijk de relatie die wordt gelegd tussen de vorm, de kompositie én de vrouwelijke seksualiteit. De uiterste konsekwentie van dit feministiese essentialisme wordt duidelijk uit de volgende uitspraak van een hedendaagse kunstenares: 'Ik koos de vorm kut om uit te drukken hoe het is om gebouwd te zijn rondom een middelpunt, een kern, mijn vagina, datgene dat me tot een vrouw maakt.'⁵⁰ Het feit dat de patriarchale maatschappij vrouwen juist op hun vrouw-zijn diskrimineert, wordt door deze kunstenares domweg omgekeerd: 'De vrouwelijke kunstenaar (...) neemt juist dat kenmerk van haar anders zijn en hanteert het zelfbewust als waarmerk van haar iconografie. Daardoor wordt het een medium dat de waarheid en de schoonheid van haar identiteit bevestigt.'⁵¹

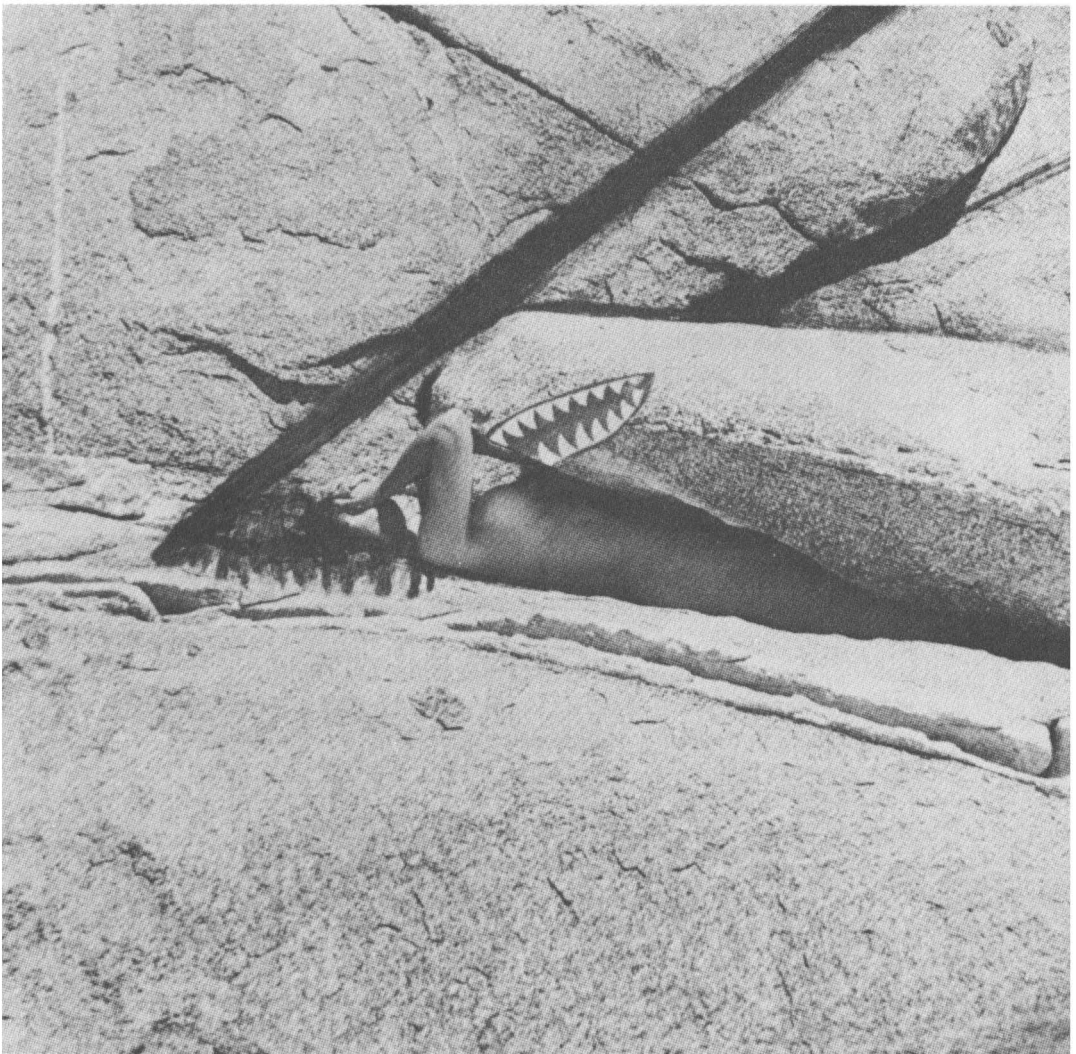
De reacties uit de pers zijn wat dit betreft vernietigend en wijzen

48. Idem, p. 11.

49. R. Lindenburg, 'Sexualiteit en bevrijding', in: *Katalogus*, p. 52.

50. Judy Chicago, geciteerd bij R. Lindenburg, a.w., p. 51.

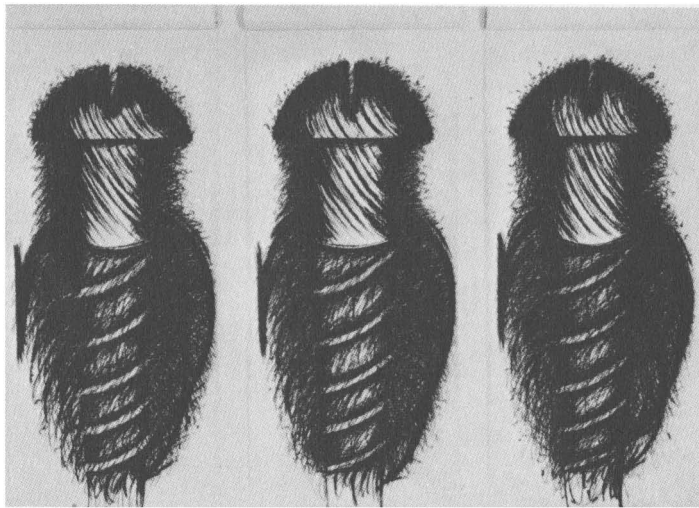
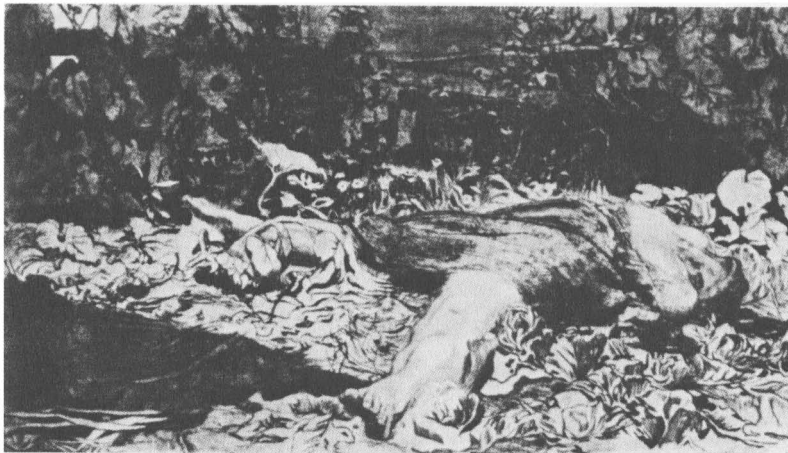
51. Idem, p. 52.

M.B. Edelson, *Victory in my long white beard*, 1976; foto, tekening, collage, 100 x 100 cm (3 maal).

'In de catalogus schrijft *Rosa Lindenburg* (...) afkeurend: "Wat ook opvalt in de 19e en 20ste eeuwse kunst is, dat met naakte vrouwen in het landschap impliciet verband wordt gelegd tussen de vrouw en de natuur". Dat mogen mannen niet doen. Maar wat doet Mary Beth Edelson op de expositie? Zij toont, (citaat uit de catalogus) "foto's van zichzelf als symbool van de oprijzende vrouw, oprijzende uit de aarde, de zee". Dus toch gewoon geboren uit zonnegloren en een zucht van de ziedende zee, maar omdat Edelson een vrouw is mag het van Lindenburg.'

Ph. Peters, 'Evangelisatiedrang in een gedicteerde vormgeving', in: *Kunstbeeld*, februari 1980

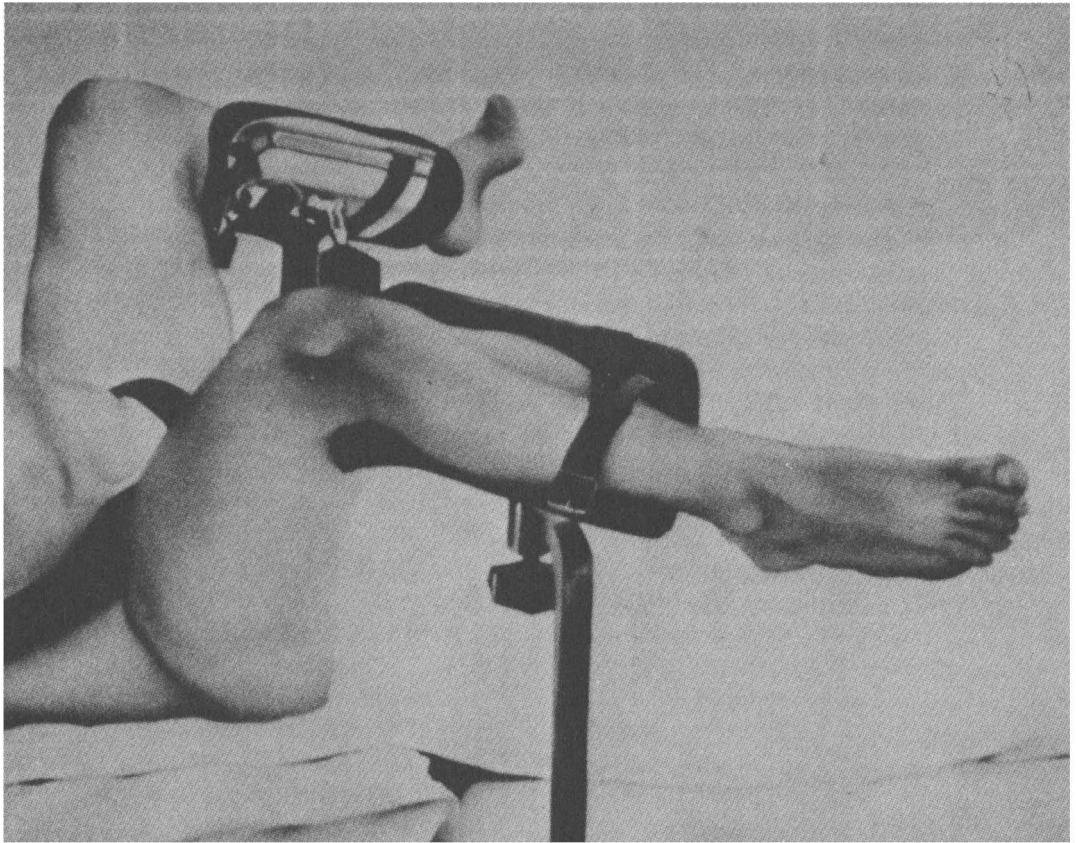
K. Kollwitz, *Verkracht*, 1907; ets 30,8 x 52,8 cm, tweede blad uit de serie 'Boerenoorlog', Haags Gemeentemuseum, en
J. Bernstein, *Three Panel Vertical*, 1978, houtskool, papier, 375 x 150 cm (3 maal).

'*Genoten* heb ik wel van de tekeningen van Käthe Kollwitz, die zijn geëxposeerd in het gedeelte van de "eerste feministische golf rond 1900". Haar "*Verkracht*" zegt mij veel meer dan de fallus van Bernstein.' (Kursivering, *H.d.M.*).

A. Tee, 'Feministische kunst: onder de gordel', in: *De Gelderlander/De Nieuwe Krant*, 7-12-1979.

'Grosz en Kollwitz zijn kanonnen, maar ze hebben niks met elkaar te maken. De vorm is interessant. De inhoud is te verwaarlozen. Het gaat bij Käthe Kollwitz om haar tekeningen alleen.'

J.P. Bresser, 'Rose wolk of een harde klap', in: *De Volkskrant*, 24-11-1979.

M.M. Munsky, *Emanzipation*, 1970, olieverf/doek, 110 x 140 cm,
coll. P. Ruppenthal, Berlijn.

'Ik ben blij dat er zulke toestellen zijn uitgevonden, want dan kan de gynaecoloog er tenminste goed bij. Vernederend?? Of je lichaam nu hier of daar onderzocht wordt, als er wat aan mankeert, dat blijft om het even.'

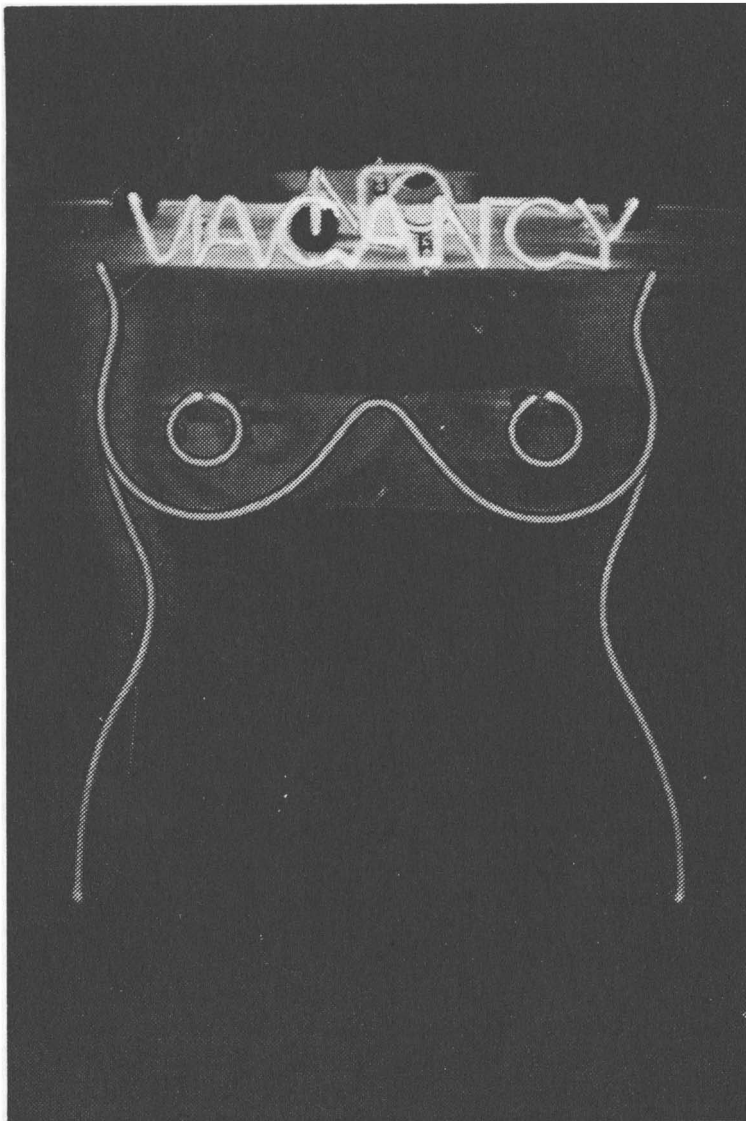
H. Knopper, 'Een agressieve ontkenning van het vrouwelijk schoon. Feministische Kunst Internationaal', in: *De Tijd*, 14-12-1979.

'En dan wordt (...) het walgelijke en fantasieloze schilderij van de gynaecologische stoel inderdaad belachelijk.'

J. de Hoon, 'Feminisme en kunst', in: Brieven aan CS, *NRC-Handelsblad*, 14-12-1979.

'Dat een vrouw haar gevoel van object zijn zo weergeeft, vind ik (als huisarts) geheel invoelbaar.'

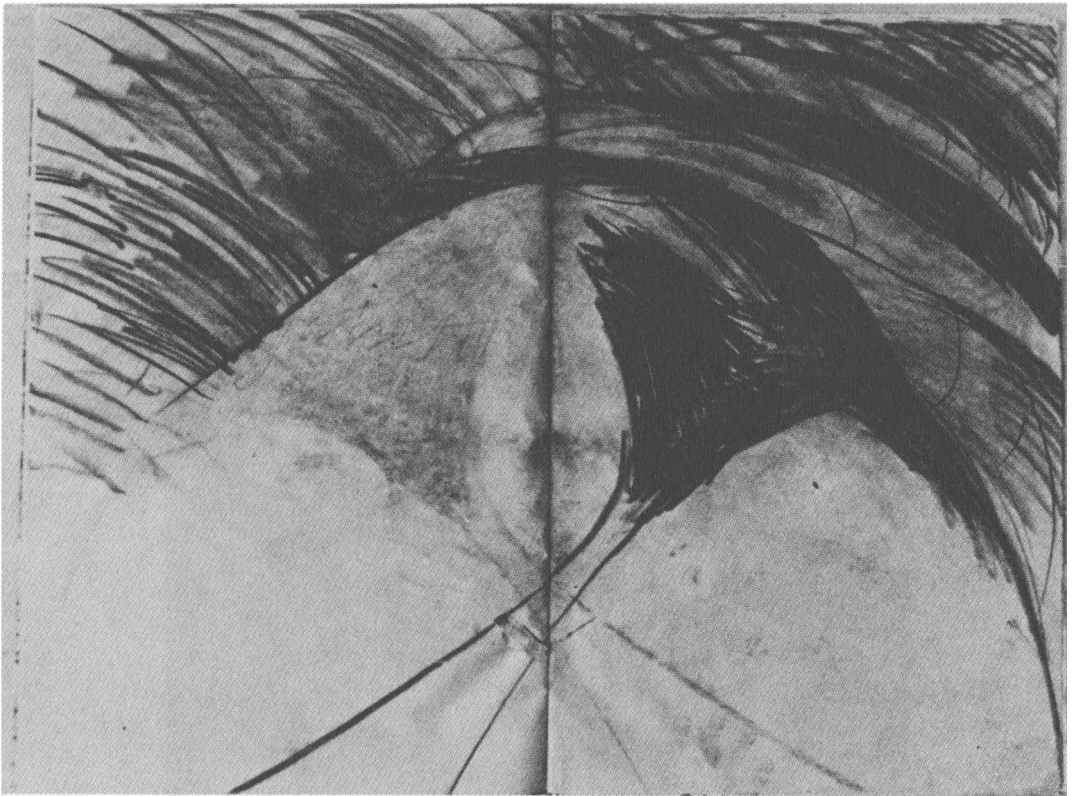
J. de Goeie, 'Feministische kunst 1', in: Brieven aan CS, *NRC-Handelsblad*, 7-12-1979.

L. Lakich, *Vacancy, no vacancy*, 1978, neon, roestvrij staal, aluminium, Galerie Au Fond de la Cour, Parijs

'Het enige waarvan ik echt onder de indruk was is het neonobject "Vacancy, no vacancy" van Lili Lakich (...). Het werk van Lakich heeft niets van het dramatisch-moralistische dat uit het meest van de tentoonstelling naar voren komt. (...) Ik denk dat ik erg van Lakichs tragische humor houd. Bij haar ontbreekt het nadrukkelijk feministisch-protesteenderige.'

B. de Wit, 'Lapjes in patriarchale kunsttempel', in: *Sek*, 1979, nr. 2.

M. Cahn, tekening uit de serie *Verweigerungen*, 1978-1979, boeken met tekeningen.

'De tekenboeken van Miriam Cahn tonen wat bij haar naar boven komt; menstruaties, aanrakingen, orgasmes. Wat een ongenot.'

A. Tee, 'Feministische kunst: onder de gordel', in: *De Gelderlander/De Nieuwe Krant*, 7-12-1979.

'Drukt in haar tekeningen zo emotioneel en expressionistisch haar problemen uit, dat ze een bron van inspiraties lijken te zijn, los van het feit of er nu feminisme bestaat of niet, zo ziet het er tenminste uit bij de Zwitserse Miriam Cahn.'

L. van Ginneken, 'Feminisme blijkt mogelijk in kunst', in: *De Volkskrant*, 17-11-1979.

erop dat veel kunstenaressen niet verder kijken dan hun navel diep zit en noemen het 'kunst onder de gordel'.⁵² Of zoals één recensent schrijft: 'Het gros van de "creatieve uitingen" in Den Haag vertoont een ziekelijke preoccupatie met het eigen lijf, – dat eigen onbekende vrouwenlijf; dat mysterieus pulserende object met zijn verborgen poort en bloedrode stondes, dat mythische lijf, dat universele lijf, die kosmische spons die op het ritme van duistere melodieuze inkrimpt, opzwellt en uitdijt.'⁵³

Ik denk dat de manier waarop de vrouwelijke esthetika verbonden wordt met de 'biologische bepaaldheid van de vrouw', inderdaad niet produktief is. Op geen enkele manier wordt kritiek onderzocht of deze bij vrouwen vaker optredende vormen niet in de eerste plaats te maken hebben met hun kulturele bepaaldheid en dus nog niet typisch vrouwelijk (dat wil zeggen ontologisch bepaald) zijn. Dit levert uiteindelijk geen enkele verandering op daar er niets is geanalyseerd, slechts opgewaardeerd. Of zoals een kritikus opmerkte: 'Hinderlijk in dit soort mededelingen blijft dat ze uit de mond van een man als seksistisch worden ervaren, maar door een vrouw uitgesproken van emancipatorische aard worden geacht.'⁵⁴

Feminisme, kunstkritiek, kunstgeschiedenis en kunst

Feminisme

'Het feminisme blijkt dan al snel geen vaststaand geheel van op elkaar aansluitende theorieën te zijn, maar een verzameling van denkbeelden, die variëren naar de tijd en de plaats waar ze worden uitgesproken en die bovendien nauw samenhangen met de positie van de vrouw die ze formuleert. Daarom is er net zo min sprake van één soort feministische kunst als van een welomschreven feministische ideologie'⁵⁵, zo begint de inleiding van de *katalogus*. Hierop volgt echter direct: 'Dat hoeft er ons echter niet van te weerhouden toch op zoek te gaan naar een aantal grondslagen die de feministische kunst en de feministische ideologie gemeen hebben.'⁵⁶ Dit onderzoek mondt dan paradoxaal genoeg uit in het vinden van 'de belangen van de vrouw, haar probleem, haar verwachtingen, haar ervaringen, haar dromen, haar woede, haar individualiteit'⁵⁷, waarbij

52. A. Tee in: *De Gelderlander/De Nieuwe Krant*, a.w.

53. M.M.M. Vos in: *NRC-Handelsblad*, a.w.

54. Ph. Peters in: *Kunstbeeld*, a.w.

55. M. Halbertsma, a.w., p. 5.

56. Ibidem.

57. Idem, p. 7 (kursivering van mij, *H.d.M.*).

alle ervaringen van vrouwen teruggebracht worden tot eenduidigheid, alsof er voor alle vrouwen maar één werkelijkheid bestaat. Hetzelfde mechanisme speelt een rol bij de vraag welke beeldprodukten tot de feministiese kunst behoren, waarbij in feite over de problemen en verschillen wordt heengepraat. Ik zou dan ook een éénduidige feministiese ideologie af willen wijzen, omdat dan alle verschillen die er bestaan, genivelleerd worden. De enige verandering die optreedt is een nieuwe feministiese normering die de oude (patriarchale, kapitalistische, burgerlijke) vervangt.

Mijns inziens is op dit moment alleen duidelijk *waartegen* gestreden wordt, en dat levert misschien criteria op waar we gebruik van kunnen maken. Ten eerste het feit dat in deze patriarchale samenleving er maar één geslacht bestaat: de man. De vrouw bestaat alleen in relatie tot, als afgeleide van de man. Ten tweede, wat hiermee samenhangt, het punt dat alles in deze patriarchale maatschappij tot eenduidigheid gereduceerd wordt: de verschillen zijn onderdrukt of verwijzen naar de vrouw, het zogenaamd 'vrouwelijke' in onze samenleving. Het streven van het feminisme zou gezien kunnen worden als het veranderen juist van *deze* eenduidigheid om te komen tot een denken in veelheden. Dit houdt ook in dat er geen eenduidige toekomst kan worden geformuleerd.

Kunstkritiek

Vanuit de Stichting Vrouwen in de Beeldende Kunst is er een onderzoeksvoorstel voor studentes kunstgeschiedenis geformuleerd over de vraag of zo'n tentoonstelling feministiese kunst zin kan hebben voor de vrouwenbeweging. Ik wil proberen deze vraag te beantwoorden, enerzijds op basis van de kritieken die zijn gepubliceerd en anderzijds op basis van de kunstgeschiedenis. Een reden waarom ik naast de katalogus de kritieken heb willen onderzoeken, is de enorme publiciteit die de tentoonstelling gehad heeft. In veel dag- en weekbladen is aandacht besteed aan deze tentoonstelling en een aantal recensies zijn in meerdere kranten afgedrukt⁵⁸, zodat de vraag naar de betekenis van deze tentoonstelling voor de vrouwenbeweging zeker op zijn plaats is.

De beoordelingen in de kritieken berusten aan de ene kant op

58. Bijvoorbeeld de tekst van Volkering, 'Feminisme en kunst zijn twee heel verschillende dingen', in: *Het Binnenhof*, 17-11-1979, was o.a. ook opgenomen in: *Winschoter Courant (Vrouwenvaria)* 22-11-1979; *Graafschaps Bode*, Doetinchem, 27-11-1979; *Nieuwe Apeldoornse Courant*, 24-11-1979; *Deventer Courant*, 24-11-1979; *Nieuw Utrechts Dagblad*, 17-11-1979; *Twentse Courant*, 7-12-1979.

burgerlijke opvattingen ten aanzien van kunst en aan de andere kant klinken er duidelijk vooroordelen ten aanzien van vrouwen en de vrouwenbeweging in door. Het heeft mij verbaasd dat er vaak zeer agressieve of rankuneuze reacties zonder schaamte op papier werden gezet. Vrouwen hebben volgens deze recensenten kennelijk minder grote aanleg op het gebied van de kunst, daar er, zeker in Nederland, geen sprake meer is van diskriminatie ten aanzien van vrouwen. Feministes zijn er bijna niet (maar 5% van alle vrouwen) en deze zien de *natuurlijke* partner (de man) alleen als gebruiker, terwijl zij de situaties waar ze zich tegen afzetten, zelf gesticht hebben en handhaven. Want als iets je niet bevalt, dan verander je je situatie toch gewoon.⁵⁹ Dat men in de pers zo reageert, heeft te maken met de problematieken die in de tentoonstelling aan de orde worden gesteld (en die angst oproepen bij mannen en vrouwen die het wél gemaakt hebben in deze maatschappij⁶⁰), maar zal zeker ook veroorzaakt zijn doordat opvattingen die in de tentoonstelling en de catalogus naar voren kwamen, utopies en ongenueanceerd waren.

Wat heeft de vrouwenbeweging nu aan deze tentoonstelling? Aan de ene kant vind ik dat de kritieken, die vaak negatief waren en met veel ophef gepaard gingen, een weinig gefundeerde en genuanceerde beoordeling van de tentoonstelling Feministische Kunst Internationaal te zien geven én nauwelijks een bijdrage betekenen voor een verdere uitwerking van de relatie feminisme-kunst in het algemeen. Aan de andere kant denk ik ook dat de vrouwenbeweging weinig opschiet met de tentoonstelling zelf, omdat ook de kunsthistoricae die de tentoonstelling en de catalogus hebben samengesteld, niet wezenlijk iets hebben bijgedragen aan een kritiese discussie over feminisme en kunst.

Kunstgeschiedenis

Een derde punt waar ik het over wil hebben is de positie van de feministiese kunsthistorika en de betekenis van een feministiese kritiek binnen de discipline kunstgeschiedenis.

Marlite Halbertsma omschrijft haar visie op de taakopvatting van de kunsthistorici als volgt: 'De taak van de kunsthistorici is niet om kunstenaressen voor te schrijven wat ze moeten gaan maken, maar om *achteraf* het materiaal te verzamelen, toegankelijk te maken en er een tentoonstelling over te organiseren. Onze interpretatie valt niet

59. Resp. Volkering, a.w., en H. Knopper in: *De Tijd*.

60. E. van Overeem, 'Vrouwen houden een spiegel voor', in: *NRC-Handelsblad*, 26-11-1979.

samen met het kunstwerk, maar is een verduidelijking. Daarom leveren wij ook geen fervente kritiek op bepaalde kunstwerken — dat is de taak van de kunstkritici en kunsttheoretici — maar proberen zo nauwkeurig mogelijk in woorden te zeggen wat de bedoelingen van de kunstenaressen waren, welke literaire of andere bronnen er gebruikt zijn en hoe het object de intentie van de kunstenaar weergeeft.⁶¹ Of zoals zij het op de forumdiskussie in Den Haag samenvatte: 'Kunsthistorikae moeten het dienstmeisje van de kunstenaar zijn.'

Hiertegenover wil ik de opvatting van Hadjinicolaou zetten, die de taak van de kunsthistoricus ziet als het produceren van iets dat daarvoor niet bestond, namelijk kennis (in de betekenis volgens Althusser) van de kollektieve beeldideologieën en van de afzonderlijke beelden. Hij ziet wetenschappelijke kennis als een nieuw weten, als toevoeging.⁶² De taak van de kunsthistorika ligt mijns inziens in de eerste plaats op haar eigen vakgebied. We kunnen onszelf geen feministiese kunsthistorika noemen als we ons alleen met feministiese beeldprodukten bezighouden, zonder de heersende opvattingen van de kunstgeschiedenis (die burgerlijke én seksistiese aspecten bevatten) ter discussie te stellen. Feministiese kunsthistorikae die zich slaafs opstellen ten aanzien van kunstenaressen, kunnen inderdaad verwachten dat deze laatste tenslotte uit zullen roepen: 'Wat kan het je schelen al die theorieën. Laten de kunstcritici daar maar over nadenken. Wij maken kunst en dat is belangrijker. Als er geen kunstenaars waren, dan bestonden er ook geen critici en kunsthistorici.'⁶³ Wie zich daarmee tevreden stelt kan niet meer krities nadenken over de vraag of er wel zoiets als feministiese kunst bestaat en wat die in zou kunnen houden.

Als feministies kunsthistorika kun je mijns inziens niet voorbij gaan aan de discussies op de verschillende kunsthistoriese instituten in Nederland onder progressieve studenten en medewerkers waarin geprobeerd wordt de bestaande eenzijdigheid binnen de kunsthistoriese discipline op te heffen. Voor een voorlopig overzicht van de verschillende discussies die voor kunstgeschiedenis belangrijk zijn (o.a. het strukturalisme, de semiotiek, de literatuurtheorie, de

61. M. Halbertsma, 'De onzin van zin en onzin van feministische kunst', ongepubliceerd weerwoord op L. van Schaardenburgs artikel uit *Intermediar*, augustus 1979, pp. 53-61.

62. N. Hadjinicolaou, a.w., pp. 177-178.

63. V. Ilés, 'Mannen begrijpen het niet', verslag van de eerste vormingsweek van de SVBK 'Vrouwen, feminisme en beeldende kunst', in: *NRC-Handelsblad*, 25-8-1978.

psychoanalyse en het marxisme) verwijst ik naar het symposium 'Kunstgeschiedenis en kritiek' dat in oktober 1978 te Nijmegen gehouden is.⁶⁴

Kunst

Ten vierde zal ik ingaan op de titel van dit artikel: 'Feministische kunst bestaat niet'. Hiervoor is het noodzakelijk nogmaals terug te komen op de definitie van feministische kunst die door de werkgroep wordt gegeven en door de critici is aanvaard of afgewezen. In de kritieken wordt het definiëren van feministische kunst op zich niet ter discussie gesteld: men vindt het logies dat het gebeurt, en als feministische kunst niet zou bestaan, zou het volgens één kritikus zelfs uitgevonden moeten worden.⁶⁵ Een aantal reacties wijzen expliciet de naam af, maar niet het verschijnsel zelf, daar ze slechts een nieuwe omschrijving hiervoor trachten te geven: '... *feministische kunst* wil ik het niet noemen. Het is *kunst van vrouwen* waarin bepaalde vrouwenproblemen worden belicht.'⁶⁶ Halbertsma voert ter verklaring voor het hanteren van deze term aan, dat 'feministische kunst (...) niet een uitvinding (is) van een paar kunsthistorici of een van boven opgelegde doctrine: het bestaat. Al jaren maken kunstenaressen kunstwerken die ze zelf zo noemen.'⁶⁷ Het feit dat kunstenaressen deze term hebben geïntroduceerd en het feit dat ook de kritieken het definiëren van feministische kunst logies vinden, zegt veel over de wijze waarop er in het algemeen over kunst wordt gedacht.

De kunstenaressen willen voor zichzelf een plaatsje veroveren in de kunstgeschiedenis en laten zich daartoe traditioneel klassificeren: insluiting respectievelijk uitsluiting door middel van definities. De wijze waarop men in de katalogus én in de kritieken te werk gaat, laat dat goed zien. Dat kunstenaressen daar gevoelig voor zijn is één ding. Iets anders is het wanneer feministische kunsthistorici het voorbeeld van de kunstenaressen volgen door de term 'feministische kunst' over te nemen en niet ter discussie te stellen. In slechts één recensie gebeurt dat wel: 'Nog steeds is kennelijk niet duidelijk, dat

64. Zie *Kunstgeschiedenis en kritiek*. Dokumentatiemap bij het symposium te Nijmegen van 25, 26 en 27 oktober 1978, opgenomen in: *Te Elfder Ure*, nr. 26, Kunstgeschiedenis, wetenschap of kritiek, Nijmegen 1980.

65. M. Verheyen, 'Aanpassing 1954-1978', in: *Museumjournaal* 1979, nr. 6 pp. 246-248. A. Matthijsse, 'Naar een kunst van het feministisch bewustzijn', in: *Het Vaderland*, 10-11-1979.

66. E. Reitsma in: *Vrij Nederland*.

67. M. Halbertsma, 'De onzin van zin en onzin van feministische kunst', a.w.

dit (het definiëren van feministiese kunst) de beste taktiek is om het feminisme in de kunst om zeep te helpen.⁶⁸

De uitwerking van dit definiëren is ook bij de tentoonstelling direct merkbaar, doordat bepaalde beeldprodukten uitgesloten werden van de tentoonstelling (bijvoorbeeld beeldprodukten die uit ‘mannelijke’ materialen zoals staal of beton bestaan). De voorwaarden waaraan feministiese kunst volgens de catalogus moet voldoen zijn als volgt samen te vatten. Essentieel is dat 1) de kunstenaar van het vrouwelijk geslacht is; 2) dat zij feministies is; 3) dat zij haar intentie (de feministiese ideologie) overbrengt in het kunstwerk dat zij produceert. Alleen wanneer aan deze drie voorwaarden is voldaan, *kan* dit leiden tot een kunstwerk waarvan het feministies karakter *afleesbaar* is. De relatie tussen de feministiese *kunstenares* en het door haar geproduceerde *beeldprodukt* is dus van cruciaal belang bij het tot stand komen van *feministiese kunst*. Het beeldprodukt is feministies óf omdat de *vorm* feministies is (de vorm verwijst o.a. naar het vrouwelijk geslacht: feministies essentialisme), óf omdat de *inhoud* feministies is (de inhoud toont een ‘feministies’ onderwerp: feministies realisme). Een scheiding van inhoud en vorm blijft nog altijd de vooronderstelling in een poging te definiëren wat een feministies *beeldprodukt* is.

Mijn konklusie is dan ook dat de *term* ‘feministiese kunst’ afgewezen moet worden én dat feministiese kunst, zoals deze door de werkgroep is gedefinieerd, niet bestaat, en wel om de volgende redenen:

1. Het definiëren op zich houdt een bepaalde manier van klassificeren in, die tot in- of uitsluiting leidt van bepaalde kunstwerken.
2. Ten onrechte wordt feministiese kunst afgeleid uit de *beeldproducent* die centraal staat.
3. Ten onrechte wordt er in het *beeldprodukt* een scheiding tussen vorm en inhoud aangebracht.

Een relatie tussen feminisme en beeldende kunst wijs ik daarmee echter *niet* af; er zijn naar mijn idee echter andere voorwaarden waaraan moet worden voldaan om te komen tot ‘feministiese beeldende kunst’:

1. Niet de beeldproducent in relatie tot het beeldprodukt staat centraal, maar het vraagstuk van de *receptie* in relatie tot de *beeldideologie*.
2. Dit resulteert niet in een positieve definitie, maar eerder in een ‘negatieve’ omschrijving van wat feministiese kunst *niet* is.

68. V. Veen in: *De Nieuwe Linie*.

Konklusies

Om te komen tot een beeldprodukt dat 'feministies' te noemen is, is zowel een feministiese receptie noodzakelijk, als iets in het beeldprodukt, op het nivo van de beeldideologie, dat feministies recipieerbaar is (wàarbij te onderzoeken valt welke de relatie is tussen de verschillende feministiese recepties van potentieel feministies recipieerbare beeldprodukten enerzijds en de diverse esthetiese ideologieën en de ideologieën van maatschappelijke groepen anderzijds). Het is moeilijk iets naders over de beeldideologie te zeggen. Een tekortkoming van Hadjinicolaou is dat zijn theorie alleen betrekking heeft op de klassenstrijd. In werkelijkheid zijn er *vele fronten* en wordt de strijd tussen de klassen en de strijd tussen de seksen wederzijds overgedetermineerd. Hadjinicolaou gaat niet in op de vraag hoe *in* de beeldideologie deze overdeterminatie tot uitdrukking wordt gebracht.

Hier is het dan ook zinniger een negatieve definitie op te stellen opdat er niet een vaste verzameling 'wezenlijk' feministiese beeldprodukten overblijft. Deze verzameling potentieel feministies recipieerbare beeldprodukten is veranderlijk, omdat zowel 'het feminisme', als een 'feministische receptie' aan verandering onderhevig zijn. Met twee aspecten moet *wel* rekening gehouden worden:

1. Het *specifieke van de beeldproduktie* ten opzichte van de feministiese ideologie moet erkend worden.
2. Er blijft een zekere *kwaliteit* noodzakelijk. Op dit punt kan N. Hadjinicolaou ook bekritiseerd worden, daar hij het probleem van de kwaliteit in feite uit de weg gaat. Althusser spreekt wel over de kwaliteit van een 'echt' kunstwerk, die door de distantie van een kunstwerk ten opzichte van de ideologie waaruit het voortkomt, wordt aangebracht. Een 'echt' kunstwerk laat op een kritiese manier de realiteit van de ideologie *zien, voelen* en *waarnemen*: niet kennen. Verschil in kwaliteit houdt in dat het ene kunstwerk ons meer laat zien van de ideologie dan het andere. Er blijft in deze zin dus een zekere kwaliteit noodzakelijk: er is ten opzichte van de (feministische) ideologie een zekere distantie noodzakelijk, om te zorgen dat ervaringen daadwerkelijk *zichtbaar* worden gemaakt. Wie louter *zegt* dat ze woedend is, is niet overtuigend: zoiets moet inderdaad *zichtbaar* en *voelbaar* worden gemaakt.⁶⁹

Met gebruikmaking van de werken van Hadjinicolaou en Althusser

69. L. Althusser, 'Een brief over kunst. Antwoord aan André Daspre', in: L. Althusser, *Drie opstelling over kunst en ideologie*. Nijmegen 1980, pp. 9-14.

heb ik geprobeerd aan te geven, hoe meer helderheid verkregen kan worden over de manier waarop *kennis van kunst* verkregen wordt.⁷⁰ Als theorie om zinvol iets te onderzoeken schiet dit begrippen-apparaat echter te kort. Daarom is het belangrijk om via andere theorieën deze mazen van het net te onderzoeken.⁷¹

Een belangrijke vraag die door dit alles steeds heen loopt is: welke kenniselementen zijn bruikbaar voor de feministiese strijd? Er bestaat bijvoorbeeld een duidelijk verschil tussen de manier waarop kunstenaressen omgaan met beeldende kunst en de wijze waarop kunsthistorikae dat doen. De kennis en de betekenis die de kunstnares hecht aan haar werk is dan ook van een geheel andere orde dan de kennis die kunsthistorikae op haar vakgebied produceren. Waarmee ik het één niet belangrijker acht dan het andere. Alleen door erkenning van de verschillende vakgebieden met verschillende objecten kan een werkzame verhouding ontstaan tussen kunstnares en kunsthistorika. Een slaafse opstelling van de kunsthistorika ten opzichte van een beweging (zoals bij de tentoonstelling is gebeurd) is uiteindelijk niet produktief. De discipline kunstgeschiedenis kan mijns inziens geen uitsluitsel geven over wat feministiese kunst eventueel zou kunnen zijn: het is geen receptenboek, maar kan een bijdrage aan de discussie over feminisme en kunst leveren.

70. 'Welnu, volgens mij is de enige manier die — naar we hopen — tot een werkelijke kennis van kunst leidt, tot een uitdieping van de specificiteit van het kunstwerk en kennis van de mechanismen die het "estheties effect" tot stand brengen, dat we langdurig de grootst mogelijke aandacht besteden aan de "*basisprincipes van het marxisme*" in plaats van hals over kop "naar iets anders over te stappen", want als we te snel naar "iets anders" overstappen, bereiken we niet een *kennis* van kunst maar een *ideologie* van kunst', en zoals hij verder zegt, het is 'niet de bedoeling om stilzwijgend aan de kunst voorbij te gaan of haar aan de wetenschap op te offeren, maar eenvoudig om haar te *kennen* en haar te geven wat haar toekomt.' L. Althusser, a.w., pp. 13-14.

71. Belangrijk in dit kader zijn de verschillende discussies die in Frankrijk spelen (zowel op het gebied van de psychoanalyse en de *écriture féminine*, het strukturalisme, als bijvoorbeeld de semiotiek), waarbij deze theorieën wel impliciet van marxistische noties uit kunnen gaan en dus het marxisme als zodanig niet afwijzen, maar de hoofdaandacht richten op andere mechanismen (bijvoorbeeld het functioneren van macht, waarbij begrippen als 'ideologie' en 'subjekt' geen rol meer spelen).

Barbera Lavell, Anneke Teunissen

Kollektivisering van huishoudelijke arbeid

In de Sovjet-Unie, Tsjechoslowakije en de DDR

Inleiding

Over de positie van vrouwen in socialistiese landen¹ is al het een en ander geschreven. Verschillende feministiese schrijfsters hebben naar het oosten gekeken om te zien of de positie van vrouwen in het 'reëel bestaande socialisme' wezenlijk anders is dan hier. Inderdaad blijkt het leven van vrouwen er daar anders uit te zien — de meeste vrouwen werken buitenshuis, er zijn veel voorzieningen voor kinderopvang en wettelijk is de gelijkheid van de seksen er veelal beter geregeld dan hier — maar toch is het patriarchaat er nog lang niet verslagen. Bekende feiten zijn de dubbele belasting van vrouwen, het kleine aantal vrouwen in leidinggevende posities, de geringe mate van seksuele bevrijding en de toenemende nadruk op stereotiepe geslachtsrollen. Om de nog steeds bestaande ongelijkheid tussen de seksen in deze landen te verklaren, worden verschillende oorzaken aangegeven. Enerzijds wordt er vaak gewezen op de moeilijke politieke en economiese omstandigheden waaronder de opbouw van het socialisme plaatsvond, anderzijds op de gebreken in de marxistiese theorie wat betreft de onderdrukking van vrouwen. Deze en andere verklaringen zijn in verschillende publikaties te vinden.² In dit artikel gaan we er alleen op in, voorzover ze van toepassing zijn

1. We gebruiken hier de term 'socialistiese landen', maar we laten buiten beschouwing in hoeverre deze landen werkelijk socialisties te noemen zijn.

2. De in Nederland meest bekende publikaties zijn: Sheila Rowbotham, *Women, resistance and revolution*. Middlesex 1972 (ned. vert., *Vrouwen in verzet*, Amsterdam 1975); Kate Millett, *Sexual politics*. New York 1970; 'Vrouw in oost en west', in: *Oost-Europa Verkenningen*, nr. 39, november 1978; *Vrouwen in de Sovjet-Unie, de DDR, Hongarije, Tsjecho-Slowakije en Polen*. Werkgroep Oost Europa Projekten, Utrecht 1980; Foka Brouwer, 'Onze rode zusters', in: *Lover*, 6^e jrg., nr. 4 (1979), pp. 139-142; Hilda Scott, *Women and Socialism*. Londen 1976.

op de geschiedenis van de kollektivering van huishoudelijke arbeid in een aantal socialistiese landen.

Deze geschiedenis hebben we bestudeerd in het kader van een groter onderzoek naar kollektivering van huishoudelijke arbeid aan de Afdeling Vrouwenstudies van de Fakulteit der Sociale Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.³ Aangezien kollektivering – of vermaatschappelijking⁴ – van huishoudelijke arbeid door veel feministen en socialisten gezien wordt als een voorwaarde voor vrouwenbevrijding, leek het ons zinvol om te onderzoeken welke ervaringen daarmee in de loop der geschiedenis al zijn opgedaan. Kollektivering zou voor vrouwen tijd vrij maken om buitenshuis te werken of zich anderszins te ontplooiën en daarmee een bijdrage leveren aan het opheffen van de arbeidsdeling tussen huisvrouw en kostwinner. Bovendien zou het gezin er door ‘opengebroken’ worden. Er zijn verschillende vormen van kollektivering onderzocht en daarbij is steeds bekeken met welke doelstellingen er gekollektiveerd is en wat er van terecht is gekomen.

Het was erg moeilijk om het begrip kollektivering te definiëren. We hebben uiteindelijk gekozen voor een brede werkdefinitie. Onder kollektivering van huishoudelijke arbeid verstaan we die maatregelen die taken aan het individuele huishouden onttrekken. Onder deze definitie vallen niet alleen kresjes, wasserijen e.d., maar ook bijvoorbeeld gezondheidszorg en bejaardenzorg en zelfs de industriële produktie van huishoudelijke artikelen zoals kleding, schoeisel en voedingsmiddelen. In feite hebben we ons echter beperkt tot het onderzoeken van kollektivering van die taken, die in de huidige westerse maatschappij nog overwegend door huisvrouwen verricht worden: kinderverzorging en -opvoeding, wassen, koken en schoonmaken. Ook in dit artikel beperken we ons tot deze taken, hoewel in de oost-europese literatuur vaak de hele dienstensektor onder vermaatschappelijking van huishoudelijke arbeid wordt gerekend.⁵

Kollektivering kan op allerlei manieren vorm krijgen. Een belangrijk onderscheid tussen de verschillende vormen betreft de mate van overheidsbemoeienis. In de door ons bestudeerde landen

3. Aan het deelonderzoek naar kollektivering van huishoudelijke arbeid in de socialistiese landen is ook meegewerkt door Willemke Landman en Rietke Otten.

4. De termen kollektivering en vermaatschappelijking worden in de literatuur soms door elkaar gebruikt, soms onderscheiden. In het onderzoek hebben we besloten om voorlopig geen onderscheid te maken tussen beide begrippen.

5. We hebben zelf overigens weinig oost-europese literatuur gebruikt.

zijn de kollektieve voorzieningen overwegend in handen van de staat.⁶ Kunnen we uit onze kennis van die landen iets leren over de voor- en nadelen van een dergelijke organisatie van kollektivisering van het huishouden? Schept een planekonomie betere voorwaarden voor kollektivisering? Een definitief antwoord op deze vragen kunnen we niet geven. We hopen slechts dat we de discussie over het hoe en waarom van huishoudelijke arbeid vooruit kunnen helpen door een overzicht te geven van hetgeen er op dat gebied in Oost-Europa bereikt is. Helaas is er geen boek over kollektivisering van huishoudelijke arbeid in Oost-Europa voor handen. Ons overzicht is een samenraapsel van informatie uit vele boeken over de positie van vrouwen in socialistiese landen. En nog niet eens van alle.

Voordat we de kollektieve voorzieningen voor kinderopvang, koken en wassen behandelen, geven we kort weer met welke ideeën er in de Sovjet-Unie, Tsjecho-Slowakije en de DDR met kollektivisering van huishoudelijke arbeid begonnen is en hoe zich dat histories ontwikkeld heeft.⁷

'Klassieken' over kollektivisering

De opvattingen van de zogenaamde 'klassieken' (Marx, Engels, Lenin) over de positie van vrouwen in een socialistiese maatschappij hebben in alle Oostblok-landen veel invloed gehad. Wij willen er daarom kort op ingaan en vooral letten op hun ideeën over kollektivisering van huishoudelijke arbeid.

*Marx en Engels*⁸ verklaarden de onderdrukte positie van vrouwen vanuit de ongelijke verdeling van de arbeid en haar produkten, met andere woorden: vanuit de eigendom. Opheffing van het privébezit was daarom volgens hen een voorwaarde voor vrouwenbevrijding. Een andere heel belangrijke voorwaarde zou inschakeling van vrouwen

6. Uitzonderingen vormen wellicht op partikulier initiatief opgezette kommunes, voorzieningen in kolchozen (grote boerderijen die kollektief eigendom zijn) en recente initiatieven (zie p. 000).

7. Voor een uitgebreidere weergave van de achtergronden verwijzen we naar het onderzoeksverslag, dat vanaf najaar 1980 ter inzage ligt op de Afdeling Vrouwenstudies der FSW, Herengracht 508, Amsterdam.

8. Zie voor Marx en Engels over vrouwen: Joyce Outshoorn 'Marx en Engels kijken naar de vrouwen', in: *Te Elfder Ure* 20, Nijmegen 1975, pp. 623-637. Marx en Engels zijn hier zelf duidelijk over in: F. Engels/K. Marx, *Het Communistisch Manifest*. Amsterdam 1973 (oorspr. 1890); F. Engels, *De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat*. Amsterdam 1976 (oorspr. 1891).

in het produktieproces zijn. Engels wees erop dat dat alleen mogelijk was, als vrouwen bevrijd zouden zijn van (het grootste deel van) de huishoudelijke arbeid: 'De bevrijding van de vrouw wordt eerst mogelijk, zodra zij op grote maatschappelijke schaal aan de produktie kan deelnemen en de huiselijke arbeid haar nog maar in onbetekenende mate in beslag neemt. En dit is pas mogelijk geworden door de moderne grootindustrie, die niet alleen vrouwenarbeid op grote schaal toelaat, maar deze direct eist, en ook meer en meer ernaar streeft de particuliere huiselijke arbeid te doen opgaan in een openbaar bedrijf.'⁹

Het is opvallend dat Engels veel verwachtte van nieuwe industriële ontwikkelingen. Ook August *Bebel*, die als eerste een uitgebreid boek schreef over de positie van vrouwen in het socialisme¹⁰, had veel hoop op de zich snel ontwikkelende industrie en techniek gevestigd. Een 'groothuishouden' zou de huishoudelijke taken moeten overnemen, omdat individuele huishoudens veel tijd, energie en materiaal verspilden. Ook voor schoonmaken zou de techniek een oplossing kunnen bieden: 'Alle soorten stof en vuilnis zullen, net als gebruikt water, door leidingen (vuilniskokers) uit de huizen gevoerd worden.'¹¹ De staat zou de zorg voor kinderen op zich moeten nemen, maar over hoe dat zou moeten gebeuren is hij niet zo duidelijk. Hij legde veel nadruk op goed onderwijs voor iedereen.¹²

Evenals Marx, Engels en Bebel zag *Lenin* huishoudelijke arbeid als een onderdrukkende faktor voor vrouwen.¹³ Hij had er echter niet veel uitgewerkte ideeën over. *Trotsky* heeft zich meer dan Lenin over de positie van vrouwen en de huishoudelijke arbeid uitgelaten. Hij schreef bijvoorbeeld in 1923 in de *Pravda*¹⁴, dat er een nieuw soort gezin moest komen, waarin vrouwen en mannen volledig gelijkwaardig zouden zijn, en waarin niemand onderdrukt werd. Dat zou mogelijk zijn, als alle huishoudelijke taken gekollektiviseerd werden. Om dit te realiseren moest de manier van leven van de arbeidersklasse veranderen en moest de staat voor de materiële

9. F. Engels, a.w., p. 199.

10. A. Bebel, *Die Frau und der Sozialismus*. Tussen 1879 en 1910 zijn er verschillende uitgaven van dit boek verschenen. Het wordt in Oost-Europa nog steeds als een belangrijk werk beschouwd.

11. A. Bebel, a.w., Berlijn 1973, p. 512.

12. A. Bebel, a.w., pp. 488-498.

13. Zie hierover: W.I. Lenin, *Over de emancipatie van de vrouw*. Moskou 1977.

14. L. Trotsky, *From the old family to the new*, 1923. Eerste engelse vertaling van Z. Vengerova (1924), in: L. Trotsky, *Problems of everyday life*. New York, 1973, pp. 36-44.

voorwaarden zorgen. Zolang de staat het echter niet kon betalen zouden de mensen zelf, bijvoorbeeld in de sovjets, initiatieven moeten nemen om kollektieve huishoudens te beginnen. De woningbouw zou hierop afgestemd moeten worden.

Behalve de genoemde (berqemde) heren, die zich voornamelijk op theoreties nivo uitlieten over 'vrouwenzaken', hielden ook vrouwen zich, maar op meer prakties gebied, bezig met de positie van vrouwen en de kollektivering van huishoudelijke arbeid. Allang voor de Russiese Revolutie van 1917 hadden socialistiese en feministiese¹⁵ vrouwen ideeën over kollektivering van huishoudelijke arbeid naar voren gebracht.¹⁶ Met name *Alexandra Kollontai* heeft zich er intensief mee bezig gehouden.¹⁷ Haar opvattingen hebben vooral vlak na de Russiese Revolutie grote invloed gehad, zoals uit het volgende zal blijken.

Achtergronden van socialistiese kollektiveringsplannen

Op het eerste kongres van arbeidsters en boerinnen na de revolutie, in 1918, maakten Inessa Armand en Alexandra Kollontai duidelijk, dat kollektivering van huishoudelijke arbeid niet zomaar één van de problemen was, die nog geregeld moesten worden, maar een centraal probleem. Armand schreef in een kongresbijdrage: 'Zolang wij nog niet bevrijd zijn van de oude vormen van het gezin, het huishouden en de opvoeding van de kinderen, is het onmogelijk een nieuwe mens te doen ontstaan; is het onmogelijk het socialisme op te bouwen.'¹⁸

Tijdens het kongres werd door de aanwezige vrouwen besloten een vrouwenorganisatie op te richten. Eerst kwam er een vrouwenkommissie van de bolsjewistiese partij, omdat het 'vrouwenvraagstuk' als een tijdelijk probleem werd gezien, maar na veel diskussie binnen de partij kreeg deze kommissie in 1919 een

15. Er was een onderscheid tussen feministiese en socialistiese vrouwen. De eersten stelden de seksenstrijd centraal en de laatsten de klassenstrijd. De socialisten noemden de feministiese beweging een bourgeois-beweging.

16. Zie voor publikaties van (overigens door mannen overheerste) radikale organisaties van rond 1860, waarin al ideeën over kollektivering naar voren werden gebracht: R. Stites, *The Women's Liberation Movement in Russia*. Princeton 1978, pp. 117-119 en p. 124; voor publikaties van feministiese vrouwen van rond 1900 over kollektivering: R. Stites, a.w., p. 229, en Lili Braun, — *Frauenarbeit und Hauswirtschaft*. Berlijn 1891.

17. R. Stites, a.w., pp. 229-230 en pp. 265-267.

18. Dit wordt geciteerd in: J. Heinen, A. Holt, A. Mahaim, *Femmes et Mouvement Ouvrier*. Parijs 1979, p. 97.

meer officiële status en werd de Zhenotdel (= vrouwensektie) opgericht. De Zhenotdel hield zich onder andere bezig met het pleiten voor en het oprichten van kresjes en andere kollektieve voorzieningen. Haar politiek was gericht op het bewustmaken van vrouwen; het 'winnen' van vrouwen voor het produktieproces was niet haar hoogste prioriteit. De Zhenotdel probeerde zoveel mogelijk arbeidsters en boerinnen te bereiken door het organiseren van meetings en vergaderingen (ook in het oosten van de Sovjet-Unie) en ze oefende druk uit op de bolsjewistische partij. Onder leiding van Kollontaï (1920-1922) bezat de Zhenotdel zelfs enige mate van autonomie. Na 1922 werd ze in toenemende mate ondergeschikt aan de partij, en aan het hoofd ervan kwamen vrouwen met minder uitgesproken ideeën dan Kollontaï. De invloed van de Zhenotdel op de politiek van de partij is vanaf die tijd dan ook minder groot geweest.¹⁹

Ondanks de vele goede plannen (en op sommige plaatsen wel een hoopvol begin) kwam er na de revolutie niet zoveel terecht van de kollektivisering van huishoudelijke arbeid. Dit wordt in de literatuur vrijwel altijd geweten aan de slechte economische situatie, waarin het land verkeerde. Pas aan het eind van de jaren twintig werd het aantal kollektieve voorzieningen weer aanzienlijk uitgebreid. Dit had te maken met de onder Stalin geïntroduceerde vijf-jaren-plannen, die een snelle industrialisatie beoogden. Hierdoor werden veel vrouwen in het produktieproces betrokken. De deelname aan het produktieproces werd gestimuleerd door uitbreiding van het aantal kollektieve voorzieningen, maar bovendien waren de lonen zo laag dat veel vrouwen wel gedwongen waren buitenshuis te gaan werken.²⁰ Ook in de jaren dertig werd een sterke uitbreiding van het netwerk van gemeenschappelijke keukens, wasinrichtingen en kindergartens (een soort peuterscholen) aangekondigd, maar in feite groeide dit netwerk veel minder dan in de jaren daarvoor.²¹ Waarschijnlijk hangt

19. Zie over de Zhenotdel: R. Stites, a.w., pp. 329-345; en A. Heitlinger, *Women and State Socialism*. Londen 1979, pp. 56-65. Hoewel het moeilijk te beoordelen is hoe groot de invloed van de Zhenotdel tot 1923 precies was en hoeveel minder invloed ze erna had, valt het ons in ieder geval op dat naarmate de Zhenotdel minder sterk wordt, er ook minder kollektieve voorzieningen komen. Bovendien is het zeker dat Kollontaï, toen zij de leiding over de Zhenotdel had, ook veel invloed had op de partij in de korte tijd dat zij minister van Sociale Zaken was.

20. Het zal duidelijk zijn dat veel vrouwen op het platteland altijd al buitenshuis werkten en dat deze passages voornamelijk betrekking hebben op de vrouwen in de steden. Het geldt overigens voor het hele artikel dat we nauwelijks aandacht besteden aan de verschillen tussen stad en platteland.

21. S. Kingsbury, M. Fairchild, *Factory, Family and Women in the Soviet Union*. New York 1935, p. 214.

dit samen met de veranderende ideologie ten aanzien van vrouwen en het gezin. De progressieve wetgeving van 1918 en 1926, waarin onder andere abortus gelegaliseerd en echtscheiding heel gemakkelijk gemaakt was, werd teruggedraaid. In 1936 werd abortus verboden en echtscheiding bemoeilijkt; het gezin moest versterkt worden. Het krijgen van veel kinderen werd sterk aangemoedigd en in de jaren veertig kregen moeders van veel kinderen zelfs titels (heldin-moeder) en medailles. Na de dood van Stalin (1953) beginnen er verbeteringen te komen in de positie van vrouwen (abortus werd bijvoorbeeld in 1955 weer gelegaliseerd), en ook het aantal kollektieve voorzieningen wordt vanaf die tijd weer regelmatig uitgebreid.

De ontwikkelingen in de Sovjet-Unie met betrekking tot kollektivering van huishoudelijke arbeid zijn heel bepalend geweest voor de ontwikkelingen in de DDR en in Tsjechoslowakije; er zijn dan ook veel overeenkomsten. Het is waarschijnlijk dat de verschillende economische en politieke achtergronden van deze drie landen de ontwikkeling van kollektivering van huishoudelijke arbeid beïnvloed hebben. We gaan daar echter niet op in, omdat we dat onvoldoende onderzocht hebben.

In alle drie de landen zijn vrouwen en mannen volgens de wet gelijk, en wordt ervan uitgegaan dat inschakeling van vrouwen in het produktieproces bevrijdend voor vrouwen is; bovendien zijn vrouwen er hard nodig in het produktieproces vanwege een tekort aan arbeidskrachten. De lonen zijn in de Sovjet-Unie, de DDR en Tsjechoslowakije afgestemd op één persoon en niet op een gezin, zodat de vrouw en de man bijna altijd allebei een baan buitenshuis moeten hebben om er een gezin van te kunnen onderhouden.²² In alle drie de landen zijn delen van de huishoudelijke arbeid gekollektiviseerd om het voor vrouwen mogelijk te maken een baan buitenshuis te nemen.

Het is wel zéér opvallend dat sinds het begin van de jaren zestig zowel in de DDR als in de Sovjet-Unie en Tsjechoslowakije het aantal kollektieve voorzieningen enorm toeneemt op het moment dat het geboortecijfer een dieptepunt dreigt te bereiken. Het feit dat vrouwen weinig of geen kinderen (willen) hebben, wordt namelijk vaak uitgelegd als een reactie van vrouwen op haar dubbele belasting. Hierop komen we in het hoofdstuk 'Huidige discussie' nog terug.

22. Formeel is er in de Oostblok-landen gelijk loon voor gelijke arbeid, maar in de praktijk verdienen vrouwen doorgaans minder dan mannen, omdat ze op minder hoge posities zitten en lagere functies hebben.

Kollektieve woonvormen

Kollektief wonen — in de vorm van kommunes of kommunale huizen, d.w.z. huizen met gemeenschappelijke voorzieningen — biedt verschillende mogelijkheden om huishoudelijke arbeid te kollektiveren. Informatie hierover hebben we voornamelijk gevonden met betrekking tot de Sovjet-Unie in de jaren twintig.²³

De bolsjewistische partij propageerde in haar programma van 1919 kommunes als een van de mogelijkheden om vrouwen van de last van het huishouden te bevrijden. Een gemeenschappelijke keuken voor meer huishoudens was veel efficiënter — tijd en geld besparend — dan een aparte keuken voor elk gezin. Het waren vooral Kollontaï en de architect A.M. Sabsovich die vormen van kollektief wonen bepleitten. Zij zagen kommunale huizen als het alternatief voor het gezin.

Sabsovich en anderen maakten vele bouwplannen, maar de uitvoering ervan moest vanwege de economische situatie wachten tot het eind van de jaren twintig. In de beginjaren beperkten de experimenten zich tot het ombouwen van bestaande huizen en andere gebouwen tot kommunale woningen. De meeste van deze huizen hadden een centrale keuken; sommige hadden bovendien een wasserij en/of een kresj. De schoonmaak werd professioneel geregeld. De kommunes werden bestuurd door gekozen komitees. Deze zorgden er soms ook voor dat er een levensmiddelenwinkel, een bakkerij of een ruimte voor recreatie in het pand kwam. Volgens Kollontaï waren de kommunale huizen erg populair. Zij schrijft dat in 1920 40% van alle huizen in Moskou uit kommunale huizen bestond en dat er lange wachtlijsten voor waren.²⁴ De populariteit is volgens haar te danken aan het grotere comfort, want behalve gemeenschappelijke voorzieningen hadden ze ook licht, verwarming en soms heet water, terwijl de meeste 'gewone' huizen niet eens voorzien waren van gas, water en licht.

Een belangrijkere reden was waarschijnlijk de woningnood. Deze

23. We hebben geprobeerd het aantal noten te beperken. Voor een exakte bronvermelding van de gegevens verwijzen we naar het onderzoeksverslag. De meeste informatie over kollektieve woonvormen hebben we gehaald uit: A. Heitlinger, *Women and State Socialism*, a.w.; Rudolph Schlesinger (red.), *The Family in the USSR; documents and readings*. Londen 1949; S. Kingsbury, M. Fairchild, *Factory, Family and Women*, a.w. In deze literatuur worden de volgende termen gebruikt: communal housing, communal houses, communes, house-communes, communal buildings en communal quarters.

24. Geciteerd bij R. Schlesinger (red.), a.w., pp. 50-51. Het genoemde percentage is erg hoog. Men bedenke dat het geen nieuwbouw betreft, maar in vele gevallen noodvoorzieningen.

veroorzaakte dat de kommunale huizen spoedig overvol waren, wat tot grote problemen leidde. De moeilijkheden waren het grootst in de kommunale huizen waarin gezinnen woonden. Vooral in de centrale keuken liepen de spanningen vaak hoog op. Het gedrang in de keukens werd nog versterkt doordat veel vrouwen – het aandeel van mannen in het huishouden was kennelijk gering – er weinig voor voelden om maaltijden voor meer gezinnen tegelijk te koken. Andere auteurs zijn dan ook veel negatiever over de experimenten dan Kollontaï. Trotsky bijvoorbeeld schreef in 1923 in de *Pravda*: 'Veel kommune-huizen die aan gezinnen toegewezen waren, werden vuil en onbewoonbaar. De mensen die erin woonden beschouwden het kommunistiese wonen niet als een begin van nieuwe samenlevingsvormen – zij beschouwden hun woningen als door de staat geleverde barakken. Ten gevolge van de onvoorbereidheid, de haastige methoden, het gebrek aan zelfdiscipline en beschaving zijn de kommunes vaak een volslagen mislukking geworden.'²⁵

In 1924 werd het roer enigszins omgegooid. In plaats van het simpelweg neerzetten van kommunale huizen door de staat, kwam het aksent meer te liggen op initiatieven van de massa's.²⁶ De bevolking kreeg het recht om zich vrijwillig in woonkoöperaties te verenigen. In 1928 woonde volgens Jessica Smith 15% van de stedelijke bevolking in huizen die gehuurd werden door een woonkoöperatie.²⁷

Behalve 'kommunes' die voornamelijk uit gezinnen bestonden, waren er ook jeugdkommunes. In zijn boek *De seksuele revolutie* vermeldt Wilhelm Reich, dat jongeren in de jaren twintig probeerden 'de communistische vorm van het gemeenschapsleven' in kollektieve woningen te verwezenlijken.²⁸ Welke omvang deze pogingen aannamen, wordt uit zijn verhaal niet duidelijk. Hij is voornamelijk geïnteresseerd in het seksuele aspekt van het 'nieuwe leven' en doet daar verslag van aan de hand van een uitgebreide beschrijving van een voorbeeld. De kommuneleden uit dit voorbeeld beginnen enthousiast. Op seksueel gebied wil men elkaar geen beperkingen opleggen en het huishoudelijk werk wordt gezamenlijk geregeld. In de praktijk loopt het met de seksuele revolutie echter niet zo'n vaart, al was het alleen al vanwege het ruimtegebrek: de tien kommuneleden beschikken slechts over drie kamers. En wat de huishouding betreft gaat het ook

25. L. Trotsky, a.w., p. 61.

26. A. Heitlinger, a.w., p. 83.

27. Jessica Smith, *Woman in Soviet Russia*. New York 1928, pp. 160-161.

28. Wilhelm Reich, *De seksuele revolutie*. Amsterdam 1974 (oorspr. Kopenhagen 1936).

al snel mis. Uit het dagboek van één van de kommuneleden: '28 oktober: De huishouddienst heeft zich verslapen. Er was geen ontbijt. De commune werd niet opgeruimd. Na het avondeten werd de vaat niet gewassen. (Er is trouwens geen water).'²⁹ Dit huishoudelijk probleem wordt 'opgelost' door – na uitvoerige discussie – een huishoudster aan te stellen.

Volgens Mühlestein woonden er in 1929 in Moskou 50.000 voornamelijk jonge mensen in communes en kollektieven.³⁰ Zij hadden een gemeenschappelijke huishouding en kinderopvang. De sfeer in deze huizen zou goed geweest zijn, maar ze hadden weinig voorzieningen vanwege de slechte financiële positie van de jonge bewoners.

Ten tijde van het eerste Vijfjarenplan (1928-1933) werden er nieuwe kommunale huizen gebouwd. Het eerste experimentele gebouw werd in 1929 geopend. Er vonden een aantal konferenties plaats waar plannen voor kommunaal wonen besproken werden. Vooral in de grote steden en de nieuwe industriële centra zette men wooncomplexen met gemeenschappelijke voorzieningen neer. In kleinere steden bracht men de eetzaal, wasserijen, badhuizen, kresjes en kindergartens in aparte gebouwen onder.³¹ Overigens schoot de woningbouw in deze periode ernstig tekort vergeleken bij de behoefte. Dit leidde ertoe, dat de gemiddelde woonruimte per persoon tussen 1926 en 1940 zelfs daalde: van 5,85m² naar 4,09m².

Aan de ontwikkeling van kollektieve woonvormen komt in 1932 vrij abrupt een einde doordat het bouwen ervan verboden wordt. Vandaar waarschijnlijk dat we van de periode daarna niets meer gevonden hebben over communes en dergelijke. De enige recente informatie over woningbouw komt uit de DDR, waar er bij de nieuwbouw van woningen rekening gehouden wordt met kollektivisering. Wasserijen, winkels, kresjes en andere voorzieningen moet gemakkelijk bereikbaar zijn. Van de ideeën over communes uit de beginperiode in de Sovjet-Unie hebben we nergens iets teruggevonden.

29. W. Reich, a.w., p. 271.

30. Erwin Mühlestein, 'Kollektives Wohnen gestern und heute', in: *Architese*, nr. 14, 1975, pp. 3-23.

31. S. Kingsbury, M. Fairchild, a.w., p. 211. De volgende cijfers over woningbouw komen uit: Kent Geiger, *The Family in Soviet Russia*. Cambridge (USA) 1968, p. 206.

Kinderverzorging en -opvoeding

Kollektivisering van kinderverzorging en -opvoeding stelt de moeders in staat om buitenshuis te werken. Bovendien is het goed voor de kinderen: in de kindercentra kunnen solidariteit, samenwerking en discipline beter ontwikkeld worden. Dit zijn de twee belangrijkste argumenten waarmee in Oost-Europa kinderopvangcentra opgezet zijn.³² De meest voorkomende vormen van kinderopvang zijn kresjes, kindergartens en opvang na schooltijd. Kresjes zijn er voor kinderen van 0 tot 3 jaar. Het zijn overwegend dagkresjes; in de Sovjet-Unie en Tsjechoslowakije vonden we ook 24-uurs kresjes. De informatie over kresjes verschilt nogal per land, daarom behandelen we elk land afzonderlijk.

In de *Sovjet-Unie* zijn er behalve permanente kresjes ook seizoenkresjes. Deze laatste vinden we op het platteland waar ze open zijn tijdens het plant- en oogstseizoen. Vooral in de jaren dertig werd het aantal seizoenkresjes sterk uitgebreid: het aantal plaatsen nam toe van 750.000 in 1930 tot 4 miljoen in 1940. Deze omvang is na de Tweede Wereldoorlog niet meer bereikt. Dit kan ten dele het gevolg zijn van het feit dat de statistieken inmiddels veel betrouwbaarder zijn dan die in de jaren dertig.³³ De afname valt voorts te verklaren uit het minder grote belang van de agrarische sector. Permanente kresjes, die we vooral in de industriële gebieden aantreffen, zijn er in de jaren dertig nog maar weinig. Het aantal plaatsen in permanente kresjes stijgt tot 1940 langzaam³⁴, daalt vervolgens ten gevolge van de oorlog en bereikt pas in 1955 het vooroorlogse nivo weer. Daarna zien we een sterke stijging optreden. In 1976 zijn er 3,2 miljoen plaatsen in permanente kresjes, hetgeen betekent dat er plaats is voor *bijna 20%* van de kinderen uit de leeftijdsgroep van 0 tot 3 jaar. Baby's worden vanaf drie maanden aangenomen, maar veel kinderen worden pas na hun eerste verjaardag 'aangeboden'. Hun ouders zijn namelijk van mening dat baby's in hun eerste levensjaar beter thuis verzorgd kunnen worden.

32. De gegevens over de Sovjet-Unie zijn voornamelijk ontleend aan: Norton T. Dodge, *Women in the Soviet Economy*. Baltimore 1966, en Gail Warshofsky Lapidus, *Women in Soviet Society*. California 1978; die over de DDR aan: Gisela Helwig, *Zwischen Familie und Beruf. Die Stellung der Frau in der beiden deutschen Staaten*. Keulen 1974, en *Oost-Europa Verkenningen*, nr. 39; die over Tsjechoslowakije aan: A. Heitlinger, *Women and State Socialism*, a.w., en Hilda Scott, *Women and socialism*, a.w.

33. N.T. Dodge, a.w., p. 79, noot 7.

34. Van 2160 in 1917 via 107.405 in 1930 tot 859.500 in 1940.

Deze opvatting leeft in *Tsjechoslowakije* vrij algemeen. Om pedagogiese (kinderen zouden in de kresjes te weinig individuele begeleiding krijgen en in het eerste jaar beter door de moeder opgevoed kunnen worden) en mediese (in kresjes zijn de kinderen vaker ziek) redenen bestaan er grote bezwaren tegen kollektieve kinderopvang voor de allerjongsten. Tussen 1968 en 1974 nam het aantal kresjes zelfs af en de ontwikkeling van de zogenaamde *totaalkresj* (24 uur per dag open, 7 dagen per week) raakte geheel in in het slop.³⁵ In 1967 was er voor 10% van de kinderen plaats in een kresj en gezien de stagnatie in de groei zal dit percentage inmiddels zeker niet hoger liggen. Er is in *Tsjechoslowakije* een alternatief bedacht om aan de bezwaren tegen de gewone kresjes tegemoet te komen, namelijk de *mikro-kresj*. Dit houdt in dat een moeder behalve voor haar eigen kind(eren) nog voor drie of meer andere kinderen zorgt – kinderen van 0 tot 7 jaar. Zo'n moeder moet eerst een cursus kinderopvang volgen. In een mikro-kresj zouden kinderen meer aandacht kunnen krijgen en minder snel ziek worden, maar de resultaten van dit nieuwe systeem zijn ons niet bekend.

Verreweg het grootste aantal kresjes vinden we in de *DDR*. Vooral de laatste jaren is het aantal daar enorm gestegen. In 1955 kon 8% van de kinderen naar een kresj, in 1970 26% en in 1977 was dit percentage al 58%. Toch is er nog steeds een tekort aan plaatsen. Er zijn maatregelen getroffen om de kinderen die niet geplaatst kunnen worden of niet naar een kresj gaan omdat de ouders dat niet willen, door de ouders te laten verzorgen. Behalve het zwangerschapsverlof bestaat er voor de moeder namelijk de mogelijkheid om een jaar onbetaald verlof op te nemen zonder verlies van haar arbeidsplaats. Bij een tweede of volgende kind wordt dit verlof wel doorbetaald en wel met 75% van haar loon. Het verlof kan in dit geval alleen maar door de moeder (in het algemeen de minst verdienende) opgenomen worden. Als de moeder na haar zwangerschapsverlof van 26 weken wel weer aan het werk gaat, krijgt ze zes maanden lang twee maal per dag drie kwartier de gelegenheid om haar baby te voeden. Deze maatregelen vallen eigenlijk niet onder kollektivisering van huishoudelijke arbeid. We hebben ze toch vermeld, omdat de staat hier wel een deel van de verantwoordelijkheid voor het moederschap op zich neemt.

Voor de kinderen van 3 tot 7 jaar zijn er in de Oost-Europese landen

35. In 1960 bestond 15 à 20% van de kresjes uit dit type, terwijl dat in 1968 al geen 4% meer was. Zie A. Heitlinger, a.w., p. 170, en H. Scott, a.w., p. 197.

kindergartens. Daar zijn er veel van. In de DDR vindt 94% (1977) van de kinderen een plaats in een kindergarten; in *Tsjechoslowakije* was dit percentage 55% in 1967 en dat zal ondertussen wel wat gestegen zijn.³⁶ In de *Sovjet-Unie* waren er in 1976 8,8 miljoen plaatsen in een kindergarten ($\pm$ 55%). Tijdens het eerste Vijfjarenplan en de Tweede Wereldoorlog en daarna weer vanaf ongeveer 1960 is het aantal kindergartens er sterk gestegen. Na 1959 zijn er in de Sovjet-Unie *gekombineerde kresjes-kindergartens* opgericht om meer eenheid te brengen in het leerproces. Twee van de drie kindergartens bestaan momenteel uit zo'n combinatie.

Alleen in de DDR zijn de kinderopvangcentra *gratis*. De ouders betalen slechts een kleine bijdrage voor de maaltijden, die overigens goed en gezond zijn. De staat betaalt 170 mark per maand per kind in een kresj en 50 mark per kind in een kindergarten. In *Tsjechoslowakije* worden de voorzieningen gesubsidieerd, maar ze zijn beslist niet gratis. De ouders betalen naar inkomen. Voor een mikro-kresj betalen ze evenveel als voor een gewone kresj. In de *Sovjet-Unie* worden de voorzieningen voor kinderopvang voor meer dan driekwart door de staat gefinancierd. De ouderlijke bijdrage hangt af van het gezinsinkomen en van andere omstandigheden zoals het aantal kinderen in een gezin. De bijdragen worden vrij hoog genoemd. De kinderen worden in de kresjes en kindergartens gevoed en gekleed.

Over de *kwaliteit* van de kinderopvangcentra in de Sovjet-Unie wordt wel eens geklaagd. Volgens Madison zijn ouders ontevreden over de nadruk die er ligt op de bewaarfunktie en over de geringe aandacht die aan de individuele verschillen tussen de kinderen wordt besteed.³⁷ Er is volgens Lapidus te weinig getraind personeel en het werk in kresjes en kindergartens heeft een lage status en wordt slecht betaald. Heitlinger is echter aanmerkelijk positiever over de kwaliteit van de voorzieningen en zij meldt recente verbeteringen.³⁸ In de kresjes is er één verzorgster (ja, alleen vrouwen) per 7 à 8 kinderen. In 1972 zijn de lonen van het personeel in de centra 20% omhoog gegaan en het hoofd van een kresj moet nu een speciale opleiding gevolgd hebben. De verzorgsters/onderwijzeressen in de kindergartens krijgen een opleiding van 2 à 3 jaar. Volgens haar zijn veel

36. Het aantal plaatsen steeg van 377.600 in 1970 naar 522.000 in 1976:

A. Heitlinger, a.w., p. 168.

37. Bernice Madison, 'Social Services for Women: Problems and Priorities', in: D.A. Atkinson, A. Dallin, G.W. Lapidus (red.), *Women in Russia*. Stanford 1977, p. 322.

38. Heitlinger, a.w., pp. 114-117.

bezoek(st)ers van de Sovjet-Unie onder de indruk van de kwaliteit van de kresjes. Er wordt dan meestal gedoeld op de grote aandacht voor de zintuiglijke en motorische ontwikkeling van het kind door middel van speciale spelletjes en speelgoed. Naast de 'kollektieve' aanpak is er ook individueel onderricht. De tegenstrijdigheden in de gegevens over de kwaliteit van de kinderopvang zijn waarschijnlijk te verklaren uit het bestaan van grote kwaliteitsverschillen. Vooral de voorzieningen op het platteland schijnen niet zo best te zijn.

Ondanks de mediese zorg in de instellingen zijn ook in de Sovjet-Unie de kinderen in de kresjes en kindergartens vaker ziek dan kinderen die thuis opgroeien. Het betreft hier vooral besmettelijke ziekten. Het verzorgen van zieke kinderen komt meestal op de moeders neer, zodat zij vaker verzuimen op hun werk.

Over de kwaliteit van de kresjes en kindergartens in de DDR en Tsjechoslowakije hebben we niet veel gevonden. In de DDR lag aanvankelijk het aksent op de bewaarfunktie, maar dat is al lang niet meer zo. De kinderen worden pedagogies begeleid en de overgang naar school wordt er voorbereid.

Eén van onze onderzoeksvragen betrof de *zeggenschap* over de voorzieningen. In dit geval: Hebben de ouders inspraak? Het antwoord is waarschijnlijk nee, aangezien we er niets over tegengekomen zijn. In de door ons gebruikte literatuur wordt bijvoorbeeld nergens melding gemaakt van ouderraden, hetgeen ons doet vermoeden dat deze er ook niet zijn.³⁹

Voor schoolgaande kinderen zijn er ook voorzieningen. In de *Sovjet-Unie* kwamen er in 1956 programma's *na schooltijd* voor kinderen die thuis geen opvang hadden of kinderen die niet goed mee konden komen. Deze instelling is voortgekomen uit een zelfstandig ouderinitiatief. De laatste tijd worden scholen met dergelijke programma's sterk uitgebreid. In 1968 nam 10% van de jeugd van 7 tot 14 jaar aan de programma's deel (3,9 miljoen) en in 1973 waren het er al 6 miljoen. Scholen met opvang na schooltijd serveren twee maaltijden per dag. In de *DDR* zijn er gratis opvangcentra voor na schooltijd waar in 1974 64% van de kinderen uit de eerste tot en met de vierde klas naar toe ging. Over de populariteit van deze voorziening zijn de verschillende auteurs het weer niet eens. Een probleem in de Sovjet-Unie en Tsjechoslowakije is in ieder geval dat

39. Een uitzondering vormt Reich. Hij bezocht in 1929 een sovjet-russiese kinderkresj en schrijft daar over: 'De Raad van de crèche bestond uit de leidster, een pedagoge, twee vertegenwoordigers van de ouders, een komsomol, een vertegenwoordigster van de wijk en een arts.' W. Reich, a.w., p. 271.

de programma's vaak in hetzelfde lokaal plaatsvinden als waar de lessen gehouden worden, zodat het alles school is wat de klok slaat.

We hebben nu de belangrijkste kinderopvangvoorzieningen behandeld. Voorts zijn er voorzieningen voor vrijetijdsbesteding en vakantiecampen, maar daar gaan we hier niet op in.⁴⁰ Alleen de *kostscholen* willen we nog vermelden. Chroestjov en de ekonoom Strumilin pleitten voor kostscholen voor alle kinderen, maar hun voorstellen werden afgewezen. Ze zouden teveel kosten en zowel 'deskundigen' als ouders verzetten zich tegen het idee. Er zijn nu alleen kostscholen voor 'ondergeprivilegieerde' kinderen. De na-schooltijd-programma's worden gezien als een populairder en veel goedkoper alternatief voor de kostscholen.

Eetgelegenheden en wasserijen

Het koken en het wassen is in Oost-Europa in veel mindere mate gekollektiviseerd dan kinderopvang. Direkt na de revolutie van 1917 werd in de *Sovjet-Unie* begonnen met het oprichten van openbare *eetgelegenheden*. Kollektivering van het koken werd onder andere door Kollontaï erg belangrijk gevonden: 'De scheiding van keuken en huwelijk is een hervorming, die niet minder belangrijk is dan de scheiding van kerk en staat, in ieder geval in de geschiedenis van vrouwen.'⁴¹

Vanaf 1917 breidde het aantal eetgelegenheden zich zo uit, dat in 1932 73% van de arbeid(st)ers in een bedrijfskantine kon eten; in hetzelfde jaar kreeg 90% van de kinderen een warme maaltijd op school.⁴² Hoewel er intensief gebruik werd gemaakt van de eetgelegenheden, wordt door sommigen geschreven dat de kwaliteit van het eten slecht was en de prijs vrij hoog. Tussen 1935 en 1950 nam het aantal eetgelegenheden af; daarna werd het geleidelijk aan weer uitgebreid. Vanaf 1960 kwamen er ook nog voorzieningen bij als een 'mee-neem-service' en winkels, waar kant-en-klaar maaltijden

40. Zie hiervoor het onderzoeksverslag (zie noot 7).

41. Geciteerd bij R. Schlesinger (red.), a.w., p. 49.

42. De meeste gegevens over eetgelegenheden zijn ontleend aan: voor de Sovjet-Unie, R. Schlesinger (red.), *The Family in the USSR*, a.w., N.T. Dodge, *Women in the Soviet Economy*, a.w., en S. Kingsbury, M. Fairchild, *Factory, Family and Women in the Soviet Union*, a.w.; voor Tsjechoslowakije, A. Heitlinger, *Women and State Socialism*, a.w., en H. Scott, *Women and Socialism*, a.w.; voor de DDR, *Zur gesellschaftlichen Stellung der Frau in der DDR*. Sammelband, Leipzig (Verlag für die Frau) 1978.

worden verkocht. In 1976 bedienden de eetgelegenheden 16 à 20% van de russiese bevolking. Nog steeds wordt de kwaliteit van het eten niet zo best genoemd en de prijs vrij hoog.

Dezelfde klachten gelden ook voor het eten in openbare eetgelegenheden in *Tsjechoslowakije*. Een aantal bezoekersters van dat land zijn overigens van mening dat de kwaliteit van het eten er in ieder geval veel beter is dan die van veel mensa's en bedrijfskantines in bijvoorbeeld Engeland en Nederland. In 1974 at ongeveer 17% van de mensen in Tsjechoslowakije in hun bedrijf en 3% in een restaurant. Op scholen werden maaltijden verzorgd voor 40 tot 50% van de leerlingen.

In de *DDR* worden in de eetgelegenheden veel meer maaltijden verzorgd dan in de andere landen. Ongeveer 60% van de arbeid(st)ers en 65% van de scholieren nam in 1974 aan de maaltijden deel. Op universiteiten en vakscholen kan 's middags gegeten worden; verder zijn er plannen om daar ook avondeten mogelijk te maken en om op scholen niet alleen het (warmede) middageteten, maar ook het *ontbijt* te gaan verzorgen. Veel nadruk ligt in de *DDR* op de kwaliteit van het eten. Door enorme staatssubsidies kan het goedkoop blijven; vaak is het zelfs goedkoper dan wanneer er thuis gegeten zou worden: voor een *schoolmaaltijd* moet bijvoorbeeld de *helft van de kostprijs* betaald worden. Het eten buitenshuis bestaat voornamelijk uit warme lunches, zodat veel vrouwen wel avondeten klaarmaken. Toch levert het al een aanzienlijke verlichting van het huishoudelijk werk op. Zo heeft onderzoek uitgewezen, dat in een gezin waar iedereen buitenshuis eet, doorgaans 150 minuten per dag minder aan het bereiden van de maaltijden wordt besteed (bijna altijd door de vrouw).⁴³

Ook wat betreft de *wasserijen* neemt de *DDR* een gunstige positie in. In *Tsjechoslowakije* en de *Sovjet-Unie* wordt ongeveer 5% van de was in wasserijen gedaan, terwijl dat cijfer voor de *DDR* 25% is (40% in de grote steden en veel minder op het platteland).⁴⁴ De prijs van het wassen in een wasserij wordt in de *DDR* met opzet laag gehouden om het aantrekkelijk te maken. Daarnaast wordt er op allerlei manieren geprobeerd de kwaliteit te verbeteren: wasmiddel en

43. *Zur gesellschaftlichen Stellung der Frau...*, a.w., pp. 311-312.

44. De meeste gegevens over wassen zijn ontleend aan: voor de *Sovjet-Unie*, N.T. Dodge, *Women in Soviet Economy*, a.w.; voor *Tsjechoslowakije*, A. Heitlinger, *Women and State Socialism*, a.w.; voor de *DDR*, *Zur gesellschaftlichen Stellung der Frau...*, a.w.

wasmachine worden verbeterd en de service wordt uitgebreid (in 1975 werd al 80% van de was gestreken thuisbezorgd). Volgens het huidige Vijfjarenplan in de DDR zal er gewerkt worden aan een verdere verbetering en uitbreiding van het aantal wasserijen en wasserettes.

Er worden in de socialistiese landen altijd een aantal redenen genoemd waarom er weinig gebruik wordt gemaakt van wasserijen. Deze redenen zijn: de slechte kwaliteit, de hoge prijs en de lange wachttijden. Steeds meer mensen in Oost-Europa geven de voorkeur aan een *eigen wasmachine* en maken daardoor minder gebruik van wasserijen. Zij laten vaak de 'grote stukken' nog wel in een wasserij wassen. In 1973 had 85% van de mensen in *Tsjechoslowakije* een eigen wasmachine en in de *Sovjet-Unie* had in 1974 67% er één. Het hebben van een eigen wasmachine wordt in Oost-Europa als een redelijk goede oplossing beschouwd, omdat het immers de taak van de huisvrouw verlicht.

In *Tsjechoslowakije* is vanaf 1963 het aantal wasserijen, eetgelegenheden en andere dienstverlenende voorzieningen afgenomen. Dat was een gevolg van het feit dat de overheidssubsidies werden verminderd en dat deze voorzieningen sindsdien op kosten-basis geëxploiteerd werden, omdat er veel geld nodig was voor modernisering en mechanisatie. Hierdoor werden de voorzieningen zo duur, dat een flink aantal gedwongen was te sluiten.⁴⁵

Mannen en het huishouden

Er wordt, vooral in de DDR, maar ook in de Sovjet-Unie en Tsjechoslowakije, steeds meer gepropageerd dat mannen ook huishoudelijk werk gaan doen. Tot nu toe heeft die propaganda niet veel opgeleverd: van Lenins advies om de oude 'slavenhoudersmentaliteit' uit te roeien (zowel in de partij als in het dagelijks leven) is nog weinig terecht gekomen.⁴⁶ In de Sovjet-Unie doen vrouwen driekwart van het huishoudelijk werk alleen, het overige kwart wordt gedeeld met de andere gezinsleden. In Tsjechoslowakije helpt de helft van de mannen regelmatig in het huishouden. In de DDR doen iets meer mannen dat: bijna 60% op werkdagen en bijna 70% in het weekend.⁴⁷

45. H. Scott, *Women and Socialism*, a.w., p. 195.

46. W.I. Lenin, *Over de emancipatie van de vrouw*, a.w., p. 104; H. Scott, a.w., p. 169.

Er is in alle drie de landen bijna nooit sprake van dat het huishoudelijke werk *gedeeld* wordt, mannen *helpen*. Zij besteden relatief veel tijd aan de kinderen (alhoewel vrouwen het grootste deel van de 'lichamelijke' verzorging – wassen, voeden – op zich nemen) en zij zorgen voor het meer 'techniese' huishoudelijk werk, bijvoorbeeld kleine reparaties en bezigheden met betrekking tot het stoken. In de DDR, waar de man of de vrouw eens per maand een (doorbetaalde) huishoudtag kan opnemen, wordt dat vrijwel nooit door mannen gedaan.

Vanaf ongeveer 1960 is de hulp van mannen in het huishouden toegenomen. Soms wordt dat verklaard uit het feit dat de jonge generatie mannen die in een kindergarten geleerd heeft huishoudelijk werk te doen, (bijvoorbeeld tafel dekken, bed opmaken) later ook eerder geneigd is dit werk op zich te nemen.⁴⁸ Mocht dit waar zijn, dan zou in de toekomst de huishoudelijke arbeid dus beter en eerlijker verdeeld kunnen worden.

Huidige discussie over kollektivering

Er wordt vanaf het eind van de jaren zestig in Tsjechoslowakije en de Sovjet-Unie veel nagedacht en gediscussieerd over kollektivering van huishoudelijke arbeid. Een belangrijke reden hiervoor is, dat men zich zorgen maakt over het *dalende geboortecijfer*. Om die daling tegen te gaan wordt er gezocht naar oplossingen om de dubbele belasting van vrouwen te verminderen.⁴⁹

In *Tsjechoslowakije* hebben deze discussies vooral betrekking op kinderopvang. Zoals we in het stukje over kinderopvang in dit artikel geschreven hebben, gaan er stemmen op dat kresjes voor de allerjongste kinderen niet goed zouden zijn, en wordt er naar alternatieven gezocht. Naast de daar genoemde (pedagogiese en mediese) motieven spelen ook economiese factoren een rol. Er werden zelfs hele berekeningen gemaakt om uit te zoeken of het wellicht niet goedkoper zou zijn om ongeschoolde vrouwen – die dus weinig verdienen – een soort opvoedingsloon te geven, zodat zij hun kinderen niet naar een kresj hoefden te brengen.⁵⁰ Voorzover wij

47. E. Leopold, J. Menschik, *Gretchens rote Schwestern. Frauen in der DDR*. Frankfurt a/M 1974, p. 147. *DDR-Handbuch*. Uitgave van het Bundesministerium für innerdeutschen Beziehungen. Keulen 1975, p. 17.

48. W. Mandel, *Soviet Women*. New York 1975, pp. 335-336.

49. Wellicht zijn er ook in de DDR dergelijke discussies, maar daar hebben wij niets over gevonden.

50. H. Scott, a.w., pp. 126-128.

weten zijn deze plannen nooit verwezenlijkt. Ook in de *Sovjet-Unie* zijn dergelijke ideeën wel naar voren gebracht. Uit een in Leningrad gehouden onderzoek bleek evenwel dat 80% van de vrouwen dacht, dat het goed zou zijn voor kinderen als zij de eerste drie jaar door hun moeder werden opgevoed, maar dat zij deze oplossing voor haarzelf niet aantrekkelijk vonden.⁵¹

De discussies in de Sovjet-Unie gaan niet alleen over kollektivisering van huishoudelijke arbeid, maar ook over het daarmee samenhangende punt van 'mannelijkheid' en 'vrouwelijkheid'. In bijna alle russiese analyses van geslachtsrollen wordt benadrukt dat de verschillen tussen vrouwen en mannen een biologiese basis hebben. Hun sociale rollen worden ook vandaaruit verklaard. Dat betekent dat uit het feit dat vrouwen kinderen kunnen krijgen, wordt afgeleid dat zij de primaire en exclusieve verantwoordelijkheid voor de kinderverzorging en het huishouden dragen. Deze verschillen tussen vrouwen en mannen houden overigens niet in, dat vrouwen beperkt zouden moeten worden op politiek, ekonomies of edukatief gebied.

Er worden in deze discussies een aantal verschillende opvattingen naar voren gebracht, die betrekking hebben op de mate waarin de sekse-verschillen worden benadrukt. Dit heeft verschillende konsekwenties voor de kollektivisering van huishoudelijke arbeid. Eén opvatting is, dat voor vrouwen *de moederrol het belangrijkste* is, pas daarna komt haar rol als arbeidster. Omdat jonge kinderen beter door hun moeder kunnen worden opgevoed, zouden deze moeders vrijgesteld moeten worden van arbeid buitenshuis. Uitbreiding van het aantal kinderdagverblijven is dan niet noodzakelijk, of misschien nog sterker: niet gewenst. Een tweede opvatting is, dat voor vrouwen *de rol van arbeidster even belangrijk is, als de rol van moeder*. Aangezien vrouwen deze dubbele rol alleen kunnen vervullen, als er voldoende kollektieve voorzieningen zijn, zullen deze voorzieningen moeten worden uitgebreid. Het idee om een verlof in te stellen voor moeders met jonge kinderen wordt echter niet afgewezen. De politiek van de Sovjet-Unie komt grotendeels met dit standpunt overeen.

Volgens een derde groep mensen moet de oplossing niet alleen gezocht worden in een uitbreiding van het aantal kollektieve voorzieningen, maar ook in *een betere en eerlijkere verdeling van de huishoudelijke arbeid tussen de seksen*. Zij wijzen erop dat kollektieve voorzieningen weliswaar het werk van vrouwen kunnen verlichten, maar dat vrouwen toch verantwoordelijk blijven voor de

51. A. Heitlinger, a.w., p. 120.

kinderen en het huishouden.⁵² Het is ons niet duidelijk hoe deze discussies zullen verlopen. Voorlopig wordt het tweede standpunt door de staat het meest gesteund, hetgeen zou duiden op verdergaande kollektivering. Dit is ook de verwachting van Heitlinger.⁵³ Lapidus spreekt daarnaast nog een andere verwachting uit: zij veronderstelt dat er steeds meer gewerkt zal worden aan 'kleinschalige', niet door de staat geregelde oplossingen om het huishoudelijk werk te verlichten. Dat zijn bijvoorbeeld door ouders zelf opgezette koöperatieve kinderdagverblijven, maar ook afspraken tussen een aantal families over boodschappen doen en kinderopvang, en het inschakelen van grootmoeders. Volgens een groep moskouwe sociologen zou een derde tot de helft van de ondervraagde jonge ouders dergelijke regelingen prefereren, omdat de openbare kollektieve voorzieningen niet voldoende in de behoefte voorzien.⁵⁴

Nabeschouwing

Als we de situatie zoals hierboven beschreven overzien, dan kunnen we stellen dat de kollektivisering van huishoudelijke arbeid in deze drie landen de huishoudelijke last van vrouwen wel heeft verlicht, maar tevens dat de ongelijke arbeidsverdeling tussen de seksen niet is opgeheven. Weliswaar is de huisvrouw tevens kostwinner geworden, maar de man is nog steeds geen huisvrouw. Zowel thuis, als bijvoorbeeld in de kinderopvangcentra is de bijdrage van mannen aan het werk minimaal. Door deze ongelijkheid zijn vrouwen in Oost-Europa nog steeds gehandikapt in haar deelname aan het openbare leven.

Hoe komt het dat de (gedeeltelijke) bevrijding van de 'slavernij' van het huishouden niet de verwachte bevrijding van vrouwen gebracht heeft? Om te beginnen was er iets mis met die verwachting. Hoe diep seksisme en vrouwenonderdrukking geworteld zijn, is door de 'klassieken' te zeer onderschat, met name de seksuele en psychische aspecten zijn onderbelicht gebleven. En ook in Oost-Europa is gebleken dat mannen hun bevoorrechte positie niet zomaar opgeven.

Vervolgens is er in de jaren dertig een reactie gekomen. De nadruk kwam toen meer op het gezin te liggen en op de verschillen tussen mannen en vrouwen. Hoewel er nadien veel veranderd is ten gunste

52. Over de hele huidige discussie: G.W. Lapidus, a.w., pp. 325-334.

53. A. Heitlinger, a.w., p. 95.

54. G.W. Lapidus, a.w., p. 321.

van vrouwen, zijn deze opvattingen in essentie blijven bestaan.

Een andere oorzaak is waarschijnlijk dat veel vrouwen ambivalente gevoelens hebben over de deelname van mannen aan het huishouden. De meeste vrouwen vinden weliswaar dat mannen moeten helpen, maar 'Sovjet-vrouwen willen de baas blijven in haar keukens'.⁵⁵ Het is niet zo gek dat vrouwen thuis de verantwoordelijkheid willen houden, als je bedenkt dat ze in haar werk op ongelijke basis met mannen moeten concurreren, terwijl ze thuis onvervangbaar lijken. Bovendien hebben vrouwen weinig mogelijkheden haar positie te veranderen, aangezien er geen autonome vrouwenbeweging bestaat en haar dubbele belasting deelname aan het politieke leven zwaar belemmert.

Goede kollektieve voorzieningen voor kinderopvang en huishoudelijk werk zijn duur. Hilda Scott heeft een aantal eisen op een rijtje gezet, waaraan de voorzieningen moeten voldoen, wil de kollektivisering goed en effectief zijn:

- Ideale kinderopvangcentra moeten dicht bij huis zijn en van voldoende en goed personeel voorzien. Bovendien moet er begeleiding zijn van pedagogen, psychologen, artsen en diëtisten.
- Wasserijen en openbare eetgelegenheden besparen pas tijd en geld als ze sterk gemechaniseerd zijn.
- De voorzieningen moeten dezelfde kwaliteit hebben, als wanneer de huisvrouw het zelf doet.
- Voorts mogen er geen lange wachttijden zijn en moeten de voorzieningen betaalbaar blijven.⁵⁶

Daar komt nog het probleem bij dat niet alle huishoudelijke arbeid zo gemakkelijk vervangen kan worden door machines. Denk bijvoorbeeld aan schoonmaken. Deze werkzaamheden en de verzorging van kinderen zullen altijd arbeidsintensief blijven. Een samenleving kan hiervoor alleen mensen vrijstellen als er een hoge produktiviteit bestaat in de industrie. Dit impliceert een hoge technologiese ontwikkeling, die overigens ook nodig is voor een mechanisering van het huishouden en de genoemde voorzieningen. Hilda Scott trekt dan ook de konklusie, dat een sterke economiese basis een voorwaarde is. Daarnaast moet kollektivisering een hoge prioriteit hebben, want een hoog technologies nivo schept wel voorwaarden, maar geeft geen garantie dat de mogelijkheden ook benut worden.

55. H. Scott, a.w., p. 198.

56. Idem, pp. 192-194.

Zijn er geen vormen van kollektivering, die minder afhankelijk zijn van de technologie? We komen dan op kleinschalige vormen terecht zoals een boodschappendienst, buurttehuizen, met een aantal huishoudens samen eten, een aantal ouders (of anderen) die samen de kinderopvang regelen en woongroepen die een kresj, een keuken en huishoudelijke apparaten gemeenschappelijk gebruiken. Deze oplossingen blijven echter vrij arbeidsintensief en de laatstgenoemde vereist een geheel andere woningbouw. Zonder (drastiese) arbeidstijdverkorting zullen deze mogelijkheden voor de meeste mensen weinig oplossen.

Tenslotte kun je je afvragen hoe ver kollektivering van huishoudelijke arbeid moet gaan. Hoe leuk is het bijvoorbeeld nog als je op school ook je ontbijt moet nuttigen? Verlichting van huishoudelijk werk is op zich prima, maar huishoudelijke arbeid is toch niet alleen maar een vervelende technische klus die 'weggeorganiseerd' moet worden? Het kan ook leuk en gezellig zijn, als je hele bestaan er maar niet door bepaald wordt.

Biedt een planekonomie betere uitgangspunten voor kollektivering? Op papier in ieder geval wel: in een kapitalisties systeem waar geproduceerd wordt voor de winst, maken de niet of nauwelijks rendabele voorzieningen veel minder kans dan in een socialistiese ekonomie, waarin de behoeften van de mensen voorop (horen te) staan. Bovendien was – zoals we gezien hebben – kollektivering van huishoudelijke arbeid voor de socialisten een belangrijke voorwaarde voor de bevrijding van vrouwen.

Ook in de praktijk kunnen de socialisties geheten landen op het gebied van kollektivering de vergelijking met het westen wel doorstaan.⁵⁷ Dit impliceert evenwel niet dat vrouwen daar beter af zijn. De kollektieve voorzieningen voldoen nog steeds niet aan de behoefte en voor ons simpele zaken als boodschappen doen, kosten erg veel tijd door de lange wachttijden in winkels. De ekonomiese planning blijkt weinig afgestemd te zijn op de behoeften van (dubbelbelaste) vrouwen en van konsumenten in het algemeen. Een andere negatieve kant van de praktijk van het 'reëel bestaande socialisme' is de geringe mate van zeggenschap van de gebruik(st)ers over de kollektieve voorzieningen vanwege het gebrek aan democratie.

Onze bevindingen tot nu toe zijn misschien niet bemoedigend voor de idee van organisatie van kollektivering door de staat. We kunnen echter uit deze resultaten alleen niet konkluderen dat kollektivering

57. Zie bijvoorbeeld: *Oost Europa Verkenningen*, nr. 39.

van huishoudelijke arbeid door de overheid sowieso een slechte zaak is. Het is immers goed voorstelbaar, dat de overheid de voorzieningen wel subsidieert en tegelijkertijd veel ruimte laat voor het 'partikulier initiatief' wat betreft de organisatie en inrichting van de voorzieningen.⁵⁸

Wil kollektivisering van huishoudelijke arbeid echt een bijdrage zijn aan de opheffing van vrouwenonderdrukking, dan zal de inbreng van de vrouwenbeweging bij de organisatie ervan, van doorslaggevende betekenis zijn.

58. Zie ook het onderzoeksverslag waarin de verschillende vormen van kollektivisering vergeleken worden.

Dorly Deeg

De koele wereld van de wiskunde

Tussen mijn kandidaats en mijn doktoraal wiskunde hebben vele jaren gelegen. In de tijd dat ik eindelijk positiever begon te staan tegenover mijn studie en mijn toekomst, heb ik bij stukjes en beetjes mijn ervaringen rond de studie opgeschreven. Dat maakte me duidelijker waardoor alles kon gebeuren zoals het gebeurd was, en het maakte dat ik beter kon formuleren – en vasthouden aan – wat ik wilde. Een flinke zet in die richting gaf me ook de groep Chemiënen (vrouwen in de chemie, Groningen), waar ik sinds 1976 als enige wiskundige lid van ben.

De eerste jaren hebben we ons beziggehouden met gegevens buiten onszelf: met een enquête onder afgestudeerde vrouwelijke chemici en met een inventarisatie van het studieverloop van mannelijke en vrouwelijke studenten wiskunde en chemie. Daarna brak de tijd aan dat we meer over onszelf en onze studie- of werksituatie probeerden te praten. Voor mij betekende die tijd, dat ik steeds beter kon praten over mijn wiskunde-beoefening: ik leerde deze als iets normaals te presenteren, in de hoop dat anderen ook normaal op mij zouden reageren. Vroeger hield ik me tegenover anderen op de vlakte over mijn voornaamste bezigheid, mijn wiskundestudie, ook tegenover vrouwen van de vrouwenbeweging. Ik schaamde me ervoor, ik wilde als mens gezien worden, zonder etiket – behalve het etiket 'vrouw': dat kwam me nog wel eens van pas tussen de vele mannen met wie ik omging (of kon ik er niet onderuit?).

Verderop zal ik verhalen hoe het mij in m'n studie, met m'n studiegenoten en in m'n werk is vergaan. Eerst zal ik enkele konklusies uit de literatuur, die de laatste vijftien jaar over vrouwen in de natuurwetenschappen is verschenen, weergeven.

Er zijn veel minder vrouwen dan mannen die hoger onderwijs volgen. Bovendien maken ze een beperktere keuze uit de mogelijke vakken. Vooral vakken met een hoog aanzien worden minder door vrouwen gekozen.¹ Dat zijn vakken die een bijdrage zouden kunnen

leveren aan de vooruitgang van de maatschappij, zoals technische en natuurwetenschappelijke vakken. Voor mij houdt de beperkte keuze van vrouwen duidelijk verband met de verschillende dingen die de maatschappij van vrouwen en van mannen verwacht. De toekomstplannen van meisjes blijken minder vastomlijnd te zijn dan die van jongens. Meisjes zijn minder sterk gemotiveerd voor een beroep, het huwelijk is voor haar erg belangrijk.²

School- en beroepskeuzetests weerspiegelen de verschillende verwachtingen ten aanzien van opleidingen voor jongens en meisjes. Het komt niet zelden voor dat een meisje het advies krijgt verpleegster te worden, terwijl voor een jongen met dezelfde testscore het advies luidt: een studie medicijnen. Meisjes wordt een langdurige, of een voor meisjes ongebruikelijke studie maar al te vaak afgeraden.³ Het kleine statistiese verschil tussen jongens en meisjes dat wel eens aangetoond wordt met betrekking tot één van de voor wiskunde-beoefening nuttige eigenschappen, namelijk ruimtelijk inzicht⁴, kan nog steeds niet het grote verschil verklaren tussen de aantallen mannen en vrouwen die het beroep van wiskundige uitoefenen.

Meisjes die toch in het hoger onderwijs terecht zijn gekomen, met name in de door mannen gedomineerde studierichtingen, ervaren vaak dat ze door stafleden minder serieus worden genomen dan haar mannelijke collega's.⁵ Haar seksuele aantrekkelijkheid bepaalt mede hoe ze als collega-studente wordt behandeld: bijvoorbeeld op een afstand, of juist versierderig.

Een ander punt, dat voor vrijwel alle takken van wetenschap opgaat, is dat de huidige manier van wetenschap beoefenen een vervreemdend effect heeft op vrouwen.⁶ Vrouwen zijn in het algemeen zo opgevoed, dat ze minder op zakelijke concurrentie zijn ingesteld dan mannen. Vrouwen doen niet van ganser harte mee, wat ook veroorzaakt kan zijn door een (onbewuste) defensieve reactie op diskriminatie die ze op grond van haar sekse ondervonden hebben.

1. M.L. den Bandt, 'Gelijke kansen voor akademies gevormde vrouwen? Vergeet het maar', in: *Wetenschap & Samenleving*, nr. 9, 1975, pp. 11-16.

2. Ibidem.

3. Ibidem.

4. E. Maccoby en C. Jacklin, *The psychology of sex differences*. Stanford University Press 1974.

5. M.L. den Bandt, a.w.

6. Ibidem; en C. Enzing, 'Vrouwen in natuurwetenschappen. Een analyse van de discussie', *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, nr. 1, 1980, p. 97.

Een vluchtroute voor vrouwen uit de wetenschappelijke wereld is die naar huwelijk en moederschap.⁷ En die route wordt zeker niet alleen gebruikt als de opgave om zich op de universiteit te handhaven te zwaar dreigt te worden. Ook kan deze ingeslagen worden als het allemaal prima loopt. Want sukses voor vrouwen is een ambivalente zaak. Bij experimenten en tests blijken meisjes onder een hogere psychiese spanning te werken dan jongens. Uit onderzoek blijkt eveneens dat mannelijke studenten succesrijke vrouwelijke studenten maar moeilijk aksepteran.⁸ Sommigen komen zelfs tot de konklusie dat vrouwen onbewust wensen te falen, uit angst als 'onvrouwelijk' gezien te worden.⁹

In de exakte vakken schijnt het overigens met die 'onvrouwelijkheid' bij de studentes wel mee te vallen. Uit een amerikaans onderzoek¹⁰ bleek dat zij juist 'vrouwelijker' waren dan studentes in andere vakken. Zou het etaleren van eigenschappen als een lage mate van dominantie, assertiviteit en analyties vermogen, als zorgzaamheid en het aantrekkelijk willen zijn voor mannen — eigenschappen die doorgaans vrouwelijk geacht worden — niet ter kompensatie dienen van de 'onvrouwelijke' studie?

Er is nog een andere faktor die vrouwen afhoudt van het leveren van topprestaties — hetzij in de wetenschap hetzij in de kunst. Germaine Greer¹¹ beargumenteert waarom er in de geschiedenis zo weinig schilderessen zijn geweest, en waarom de schilderessen dié er waren nauwelijks boven de middelmaat uitkwamen. Doorslaggevend zijn de verschillende normen die voor beginnende mannelijke en vrouwelijke schilders werden aangelegd. Waar een jonge man met schilderambities in de regel een bekwaam beschermer vond die hem ongezoeten kritiek gaf — echter steeds in een sfeer van waardering —, zodat hij zijn talenten op kritiese wijze maar steeds in de richting die hemzelf goeddunkte, kon ontwikkelen, daar werd een vrouw — als zij niet verguisd werd om haar buitensporige ambities — kritiekloos opgehemeld. Zo werd zij nauwelijks gestimuleerd om zich in haar vak

7. M.L. den Bandt, a.w.

8. M. Komarowsky, 'Cultural contradictions and sex roles', in: *American Journal of Sociology*, nr. 52, 1946, pp. 184-189.

9. M.S. Horner en M.R. Walsh, 'Psychological barriers to success in women', in: R.B. Kundsian (red.), *Women and succes. The anatomy of achievement*. New York (William Morrow & Co.) 1974.

10. J. Ernest, 'Mathematics and sex', in: *American Mathematical Monthly*, nr. 83 (II), 1976, pp. 595-614.

11. G. Greer, *The Obstacle Race*. London (Secker & Warburg) 1979; ned. vert., *Vrouwenwerk. Wedloop vol hindernissen*. Amsterdam (Meulenhoff) 1980.

verder te bekwamen. En om niet al te zeer de kans te lopen verguisd te worden, hield zij zich al bij voorbaat aan een stijl en aan onderwerpen die dicht bij de konventie lagen.

Men kan een parallel naar de beoefening van bijvoorbeeld de wiskunde door vrouwen trekken. In feite varen vrouwen daarin – iets wat zich al in de onderbouw van de middelbare school voordoet¹² – vrijwel zonder kompas. Een vrouw moet van zichzelf uit al behept zijn met een grote dosis vindingrijkheid en kritiese zin, wil ze iets in een vak als wiskunde bereiken – en niet alleen datgene doen wat voldoende is om door de studie te rollen.

Wat de studie-inhoud betreft, blijkt deze voor veel vrouwen in de natuurwetenschappen ook andere problemen op te leveren dan voor mannen.¹³ Vrouwen lijken de abstraktere, meer wiskundige vakken vaak minder snel te begrijpen dan mannen. Vrouwen zijn langer bezig zich af te vragen hoe iets werkt, hoe ze het zich voor moeten stellen. Zij willen de abstracte vaktaal koppelen aan de wereld waar ze middenin staan. Dat kost tijd, en is die tijd er niet, dan gaat dat ten koste van het zelfrespect en de voldoening van die vrouwen, waardoor ze minder produktief en creatief zijn.

De vrouwelijke wiskundige Joan Birnham geeft aan, welke houding je het beste tegenover de wiskunde-beoefening kunt hebben.¹⁴ Het is niet genoeg als je wiskunde leuk vindt omdat het een systematies, ordelijk, logies vak is, zoals voor veel vrouwen geldt. Vrouwen moeten ook de creatieve en esthetiese aspecten waarderen om wiskundige te worden. Bovendien moeten ze verschillende eigenschappen hebben die nogal problematies zijn voor vrouwen, zoals niet afgeschrikt worden door een kleine mislukking en niet uit het veld geslagen worden door angst of wantrouwen van anderen jegens 'knappe' mensen.

Deze raadgevingen kunnen we stellen naast enkele typiese eigenschappen van succesvolle, mannelijke natuurwetenschappers, die Anne Roe in de jaren veertig vond¹⁵: hoge intellektuele vaardigheid (vooral wiskundig), volharding en voldoening in het werk, grote onafhankelijkheid in menselijke relaties en in het werk, en ... zich

12. J. Siegers en D. van den Wijngaart, 'VWO met of zonder eksakte vakken', in: *Intermediair*, jrg. 16, nr. 17, 1980, pp. 41-47, en K. Nienhuys, *Man/vrouw rolpatronen en scheikunde onderwijs*. Skriptie vakdidaktiek scheikunde. Groningen (Chemiese Laboratoria Rijksuniversiteit Groningen) 1974.

13. *Science for People*. Women's collective issue, nr. 29, 1974.

14. J. Ernest, a.w.

15. A.S. Rossi, 'Women in science. Why so few?', in: *Science*, vol. 148, 1965, pp. 1196-1202.

afsluiten van het sociale leven. Dit zijn niet bepaald eigenschappen die meisjes meekrijgen bij de opvoeding. Meisjes hebben bijvoorbeeld meer dan jongens belangstelling voor anderen; zij laten zich ook sneller beïnvloeden door die anderen. Vrouwen raken niet echt verslingerd aan haar vakgebied: haar beroep is één van de vele bezigheden in haar leven.¹⁶ Een belangrijk aspect van de vrouwenrol is dan ook het kunnen verdelen van je aandacht.

Hebben vrouwen tijdens haar natuurwetenschappelijke studies stand gehouden, dan komen zij daarna vaker in het onderwijs terecht, terwijl mannen eerder de onderzoekskant op gaan.¹⁷ Wil je dat vrouwen ook meer de laatste kant op gaan, of in ieder geval dat ze een vrijere keus hebben, dan moet je haar aanmoedigen om onafhankelijk te zijn en zelfvertrouwen te hebben. Op Amerikaanse universiteiten heeft men al aardig wat succes geboekt met stimuleringsprogramma's.¹⁸ Vaak blijkt alleen al wat extra informatie over de inhoud voldoende om vrouwen ertoe te brengen zich voor een hogere cursus wiskunde in te laten schrijven: een eerste afwerende reactie als 'zo'n cursus is voor mij toch te hoog gegrepen' valt dan weg.

Ondanks alle belemmeringen zijn er altijd enkele vrouwen die voor een onderzoeksaan kiezen. Onder hen zou je twee typen kunnen onderscheiden. Ten eerste, zij die zich ingesteld hebben op ambities volgens de traditionele mannelijke carrière-idee. Zij komen tot betere resultaten in de nabijheid van mannen die veel presteren. En ten tweede, zij die haar intellectuele prestaties beschouwen als een onderdeel van haar totale persoonlijkheid. Zij presteren meer met bekwame vrouwen als kollega's. Voor deze laatste vrouwen, die dus een ander motivatie- en carrièrepatroon hebben, zou een alternatief patroon van wetenschapsbeoefening gunstig zijn. Dit patroon zou meervoudige rollen moeten omvatten, de mogelijkheid je in te zetten voor meerdere, uiteenlopende zaken, en ook de mogelijkheid tot onderbrekingen van werk of studie.¹⁹ Bij zo'n alternatief patroon zouden niet alleen de vrouwen, maar ook de mannen en de natuurwetenschappen zelf gebaat zijn. Het zou de starheid in de beoefening van de natuurwetenschappen doorbreken. De opsplitsing in schijnbaar op zichzelf staande deelgebiedjes, de disciplinerende tot

16. De schaakster Ada van der Giessen merkt dit op in: C. Dresselhuys, 'Nauwelijks geld voor damesschaak', in: *Opzij*, jrg. 6, nr. 10, 1978, pp. 7-9.

17. A.S. Rossi, a.w.

18. J. Ernest, a.w.

19. M.S. White, 'Psychological and social barriers to women in science', in: *Science*, vol. 170, 1970, pp. 413-416.

hard werken daarbinnen en het denken in termen van wat de wetenschap en de techniek vermogen in plaats van wat de samenleving nodig heeft, zouden tot het verleden gaan behoren.²⁰

Nu zal ik, tegen de achtergrond van deze gegevens uit de literatuur, wat van m'n eigen ervaringen vertellen. Zoals ook het geval was bij de konklusies uit de literatuur, gelden mijn ervaringen maar voor een klein deel strikt voor de wiskundestudie. Een groot deel van mijn verhaal betreft de situatie van vrouwen op getalsmatig door mannen gedomineerde terreinen – binnen of buiten de universiteit.

Ik ben afgestudeerd in de wiskundige statistiek. Op het ogenblik heb ik een tijdelijke part-time onderzoeksbaan aan de universiteit, waarin ik eigenlijk niets met wiskunde of statistiek doe. Ik ben meer methodologies bezig, en wel op het gebied van de maatschappelijke gezondheidszorg.

Indertijd heb ik betrekkelijk gemakkelijk een studie met zoveel 'aanzien' gekozen. In de tijd dat ik nog twijfelde tussen psychologie en wiskunde, had ik een gesprek met een oom. Hij was komputerwiskundige. Ik zei dat ik nogal bang was van computers, denkend aan science-fiction verhalen over computers die de mensheid in hun macht hebben. Mijn oom raadde mij daarop aan dat ik er juist meer vanaf moest gaan weten, om de ontwikkeling te kunnen sturen. Dat sprak me wel aan, en ik koos wiskunde. Deze motivatie schoot me trouwens pas veel later weer te binnen. Ik heb betrekkelijk weinig met computers te maken gekregen.

Van de kant van m'n ouders heb ik weinig last gehad van opgedrongen stereotypen over de mogelijkheden voor een meisje. Het belangrijkste is, dat m'n moeder altijd graag wiskunde had willen studeren, maar dat niet mocht van haar vader. Zij hielp me bij het huiswerk, en ik zag haar wiskunde-bijles geven aan middelbare scholieren.

Met het studeren zelf had ik het een stuk moeilijker. Ik was wel creatief en bezat ook wel intuïtie, maar ik was gewend die creativiteit te gebruiken voor hobbies als handwerken en die intuïtie voor sociale relaties. Met die eigenschappen had ik niet geleerd symbolen tot iets konstruktiefs te combineren – symbolen die buiten mijn gevoelswereld stonden.

In mijn eerste studiejaar had ik me de logika en de abstraktie eigen gemaakt, waarmee je de wiskunde te lijf kon gaan. Maar ik had niet het gevoel dat ik er in m'n persoonlijke leven iets aan had. Daar was

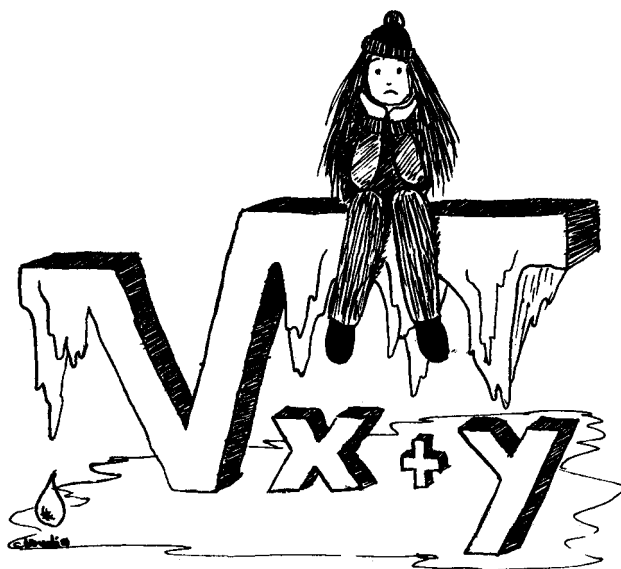
20. Zie ook: C. Enzing, a.w.

alles fragmentarisch en warrig. Pas later, vooral door het meedraaien in werkgroepen bij polemologie, waarin ik door activiteiten buiten de studie terecht kwam, kon ik de wiskundige logica toepassen op sociaal-psychologische en sociologische gedachtengangen en concepties. Dat vond ik erg vermoeiend, het eiste enorme concentratie en een groot bevattingsvermogen. Wiskunde bestuderen is eigenlijk tamelijk ontspannend: je bent bezig in een koele wereld, de symbolen hebben geen gevoelsassociaties.

Het wereldje van wiskundigen leverde voor mij extra problemen op. Nadat mijn aanvankelijke verbazing voorbij was over het geringe aantal vrouwen, bleef de lol over: ik voelde me best in zo'n uitzonderingspositie, waarin de belangstelling van meerdere mannen automaties op mij gericht was. En ik zorgde dat ik vrouwelijk werd gevonden. Ik droeg rokken en sjaltjes. Ik was altijd vrolijk en geïnteresseerd in de gedachtenspinsels van de jongens. Het lukte aardig, ik had meer dan voldoende vrienden. Wel waren er kleine ergernissen, zoals over het feit dat er in de kollegezaal nooit een jongen vlak naast je in de bank zou gaan zitten. Later werd dat beter; het is ook mogelijk dat ik er helemaal niet meer op lette.

Ik merkte dat de andere meisjes (6 of 7 op de ruim 100 studenten in het eerste jaar) naar elkaar toetrokken. Ik deed daaraan mee, ik vond dat wel gezellig, maar het had niet m'n eerste belangstelling. Ik heb altijd al iets tegen klikjesvorming gehad. Voor alles was ik uit op erkenning van mannen. Toch werd het groepje meisjes hecht. Achteraf beschouwd hadden we dezelfde, zij het onuitgesproken, moeilijkheden om ons aan de sfeer aan te passen, om te aksepteren dat er op meer of minder subtiele wijze door de docenten een net iets ander verwachtingspatroon op ons werd overgebracht dan op de mannelijke studentenbevolking. We moeten alle zeven geworsteld hebben met het probleem om de twee werelden, de 'vrouwelijke' invoelende en de 'mannelijke' theoretische, bijeen te houden en tot een funktionerend geheel te maken. Bovendien vonden wij als meisjes bij elkaar eenzelfde manier van werken: detaillisties, netjes, plichtmatig volgens de regels, maar weinig creatief.

Alle meisjes uit dit groepje zijn vroeger of later met de studie opgehouden. Zelf kreeg ik periodes waarin ik 'staakte', maandenlang niets aan wiskunde deed. Deze 'stakingen' hingen samen met mijn gevoel dat ik eigenlijk niet goed genoeg was voor deze studie. Ik stond niet voor honderd procent achter mijn keuze voor wiskunde. Ik aksepteerde mezelf niet als wiskundige, en had daarom een overdosis aan akseptatie door anderen nodig. Mijn omgang met de polemologen hield me drijvend. De ontspannen sfeer

© Claudia Blekkenhorst

daar, de onderlinge akseptatie, en het toekomstvisioen dat ik daar later wat met mijn wiskunde kon doen, gaven me moed. Ik bleef wiskunde studeren. En bewonderde soms de mensen die definitief hadden besloten ermee op te houden.

Mijn manier van werken was vanaf het eerste moment niet afgestemd op het behalen van zo goed mogelijke resultaten. Tijdens een tentamen dacht ik vaak, als ik genoeg op papier had gezet voor een 6: 'Nu is het wel mooi geweest, ik heb geen zin meer om me verder in te spannen'. En dan kòn ik me ook niet meer inspannen. Ook studeerde ik voor een tentamen steevast nèt iets te weinig. Op alle mondelinge tentamens kreeg ik dan ook een 6, met als commentaar: 'Je weet misschien wel meer, maar het komt er niet uit'. Niet dat ik de kantjes eraf liep: hier speelde echter de suksesangst bij mij een rol. Ook ken ik wel faalangst: de angst dat ik het lage nivo dat ik voor mezelf opstelde, al niet zou halen. Hierbij sluit aan, dat ik me er nooit toe kon zetten een schema te ontwerpen, volgens welk ik de tentamenstof zou bestuderen. Ik scheidde geen hoofd- van bijzaken, ik besteedde aan alle onderdelen evenveel aandacht, ik begon bij de eerste bladzij en hield op als ik naar het tentamen moest.

Bij mijn motivatie voor een sociaal bijvak – polemologie en enkele daarmee samenhangende vakken – hoorde ook de inspanning die ik

me getroostte om in de ogen van niet-wiskundigen akseptabel te zijn. Als mensen mij vroegen wat ik studeerde, en ik vertelde het hen (waarbij ik nooit wist op welke toon ik het zou zeggen), was hun reactie vaak: 'Waarom kies je nou zo iets moeilijks?'. Om niet meer zo 'vreemd' te lijken in de ogen van anderen, kon ik er nu tenminste aan toevoegen: 'Ja, maar ik doe ook wat bij polemologie!'.

Ik ging het steeds minder leuk vinden om met mannelijke medestudenten inhoudelijk over wiskunde te praten. In het begin vond ik het erg leuk om aan te horen hoe fantasievol zij met de stof speelden. Maar later ging ik me ergeren: ik bespeurde een sfeer van elkaar de loef afsteken in slimheid. Zo'n gesprek verveelde en vermoeide me. Ik kon er geen deel aan hebben, en sloot me ervoor af. Wel praatte ik veel met hen over de fakulteitspolitiek. Maar ook daar zat ik niet helemaal lekker. Ik merkte hoe mannen lang praatten over hun stokpaardjes. Ik had moeite om ook aan het woord te komen, en ik leerde heel in het kort te zeggen wat ik wilde, wat tot gevolg had dat het weer onbelangrijk leek of zelfs dat het niet eens opgemerkt werd. Nu, de laatste tijd, vind ik het weer leuk om – ook met mannen – over wiskundige theorieën te praten. Het is tot me doorgedrongen dat ik inderdaad een specifieke kundigheid bezit: wiskundig (of logies) redeneren en kennis van statistiek.

Overigens vond ik het in het begin van mijn studie alleen leuk om met jongens in een groepje over wiskunde te praten. Zodra ik met een jongen alléén praatte, drongen zich, door het scherm van logies opeenvolgende woorden heen, de signalen aan mij op van de ander als persoon met een lichaam en een gevoelsleven, en met aantrekkingskracht. Ik hoorde weinig van wat hij vertelde of uitlegde, maar was vastgenageld in mijn gevoel van minderwaardigheid en mijn ontzag voor zijn flitsende inzicht. Bovendien was ik er sterk van doordrongen dat hij een *man* was, van wiens erkenning mijn gevoel van eigenwaarde afhing.

In die tijd minachtte ik wat andere vrouwen zeiden of deden. Daar stak de angst achter dat ik me net als zij gedroeg, en ook het besef dat een onafhankelijk, zichzelf achtend mens zich anders gedraagt. Mijn houding tegenover andere vrouwen had iets van: 'Daar hoor ik niet bij'. Moest ik in een groep samenwerken waarin naast mannen meerdere vrouwen zaten, dan kwam er een konkurrentiegevoel bij me op ten aanzien van die vrouwen. Ik voelde dat zij door me heen keken, dat zij de 'vrouwelijke' trucs waarmee ik me staande hield wel dóór hadden. En ik was bang, dat zij die trucs beter onder de knie hadden dan ik. Het maakte ons meer tot vijandinnen dan tot vriendinnen.

Totdat ik dacht dat ik binnen een half jaar zou afstuderen, begin 1976 was dat, heb ik nooit serieus nagedacht over wat ik na mijn wiskundestudie voor een baan zou willen hebben. Waarom eigenlijk niet? Zette ik me niet af (net als de jongens om me heen) tegen het soort meisje dat gaat studeren om een leuke tijd te hebben en daarna te trouwen? Het was een hele schok voor me om me werkelijk te realiseren hoe dat zou zijn: wiskundelerares of wetenschappelijk medewerkster aan een of ander instituut. Mijn pretenties waren op het laatste gericht; de studie leidt immers vooral op tot wetenschappelijke banen. Vroeger kon ik onbevangen toekomstdromen hebben van een koppeling tussen wiskunde en de sociale wetenschappen. Nu begon ik te bevatten hoe het zou zijn: vijf dagen per week bezig met wiskunde en logiese redeneringen, met maar zo nu en dan een in- en uitgang naar de maatschappelijke werkelijkheid. Het zou niet beantwoorden aan mijn behoefte om als volledig (dus ook emotioneel) mens in een baan te functioneren.

De vraag blijft, waarom ik het denken hierover zo ver voor me uit had geschoven. Ik denk dat ik te weinig voorbeelden kende van vrouwen die in banen op mijn toekomstige terrein haar brood verdienden. Mijn moeders voorbeeld mag mijn keuze voor een wiskundestudie dan vergemakkelijkt hebben, werkzaam in een beroep had ik haar nooit gezien. Wel zag ik af en toe een ongetrouwde jeugdvriendin van haar die werkte, maar haar vond ik een zeurpiet en haar voorbeeld schrikte me af. Uiteindelijk ben ik zowel bij wetenschappelijke instituten als bij scholen gaan solliciteren: zowel naar onderzoeks- als naar onderwijsbanen. En ik heb dáár een baan genomen, waar ik het eerst door de sollicitatieprocedure rolde. Het was een middelbare school, voor 8 uur per week. Ik vond het er wel leuk en was eigenlijk blij dat ik verlost was van mijn hogere pretenties.

Om allerlei redenen werd mijn tijdelijke betrekking na een jaar niet verlengd. Een belangrijke faktor was dat ik niet wist hoe ik moest reageren op kritiek. Ik kon niet doordenken over de oorzaken van mijn fouten en er zelf oplossingen voor zoeken. Wèl was ik geregeld aangemoedigd door allerlei mensen, en vooral door een bepaalde vriend, die het prachtig vonden dat ik me met wiskunde bezigield. Dat hielp me natuurlijk wel, maar ik kwam niet véél verder met hun oordeel van: 'Je bent zó knap, dan gaat de rest vanzelf wel goed'.

De kritiek op mij kwam erop neer, dat ik op een weinig overtuigende (ofwel geloofwaardige) manier les gaf. Dat is geen ongewone kritiek op het werk dat door een vrouw geleverd wordt. Een medestudente van me bijvoorbeeld, de enige de laatste jaren,

studeerde een tijd voor mij af. Zij vond de laatste fase van haar studie nogal frustrerend. Ze werkte aan haar verslag zonder het echt te begrijpen met het idee dat ze het toch niet kon. En ze voelde vooral dat van dat laatste haar afstudeerdocent ten volle overtuigd was.

Wat mijzelf betreft: hoewel mijn afstudeerfase behoorlijk langgerekt was, beleefde ik wel plezier aan het bezig zijn met wiskundige statistiek, ook al overheerste het plichtsbesef om mijn studie af te maken. Voorlopig heb ik de lusten en lasten van het wiskundig werken laten varen. Maar ik ben vast van plan het komende jaar weer met wiskunde bezig te gaan.

Over de keuze tussen onderwijs en onderzoek ben ik nog steeds ambivalent. Enerzijds wil ik graag lesgeven om het contact met en de invloed op anderen die daarmee gepaard gaan. Dat lesgeven zou moeten plaatsvinden op een middelbare school: ik zou de angst van meisjes voor wiskunde proberen weg te nemen. Ik zou hen zelfvertrouwen willen geven, hen weerbaar willen maken.

Anderzijds heb ik ambities op onderzoeksgebied. Bijvoorbeeld op het terrein van de maatschappelijke gezondheidszorg is nog veel te onderzoeken dat van belang is voor de samenleving (met name voor vrouwen!). Van het nut van statistiek voor dergelijk onderzoek ben ik overtuigd. En daarmee bedoel ik vooral het kwalitatieve aspect van dit vak. Door het formaliseren van de door de onderzoek(st)er gemaakte denkstappen in een logies-wiskundig model, worden vooronderstellingen en keuzemomenten expliciet gemaakt. Tegenover het kwantitatieve aspect van statistiek, de cijfertjes, heb ik een gezond wantrouwen: getallen hebben immers maar een relatief belang in een vak waarvoor het toeval de grondslag vormt.

Naast het algemene nut dat statistiek volgens mij heeft, heeft het vak voor mij ook op zich boeiende kanten. De in de statistiek gebruikte methoden vinden hun fundering in de meest uiteenlopende zuiver wiskundige vakken, wat een waarborg is voor afwisseling. Bovendien vind ik het gepuzzel leuk dat bij toepassing op concreet onderzoek komt kijken: de te gebruiken methode is meestal geen standaardformule, maar hangt af van de aard van het onderzoeksmateriaal. In het originele denkwerk dat vereist is om een passende methode te vinden, speelt de intuïtie een belangrijke rol. Het moment dat je opeens ziet hoe de puzzel in elkaar zit, hoe je naar een oplossing toe moet werken – dat moment geeft beslist veel voldoening!

Mijn konklusie is, dat het voor ons vrouwen zeker van belang is om zich thuis te gaan voelen in wiskundige en/of natuurwetenschappelijke

vakken. De logika, die wij ons daarbij eigen maken, komt ook heel goed van pas in de strijd tegen onderdrukking. Om met de maatschappelijke en kulturele belemmeringen, en de daaruit voortvloeiende onzekerheid van vrouwen in het gerede te komen, lijkt me een steungroep van vrouwen in dezelfde studie- of beroepssituatie onontbeerlijk. Vandaaruit kunnen we strijden tegen onderdrukkende aspecten in onszelf en in onze situatie. En samen kunnen we proberen om, gewapend met onze logika, onze kennis van zaken en ons andere – niet-mannelijke – perspectief, de (natuur)wetenschap om te vormen tot instrument ter opheffing van onderdrukking.

Aafke Komter, Marijke Mossink

Kennis of verandering

De wankel balans tussen wetenschap en politiek

Is er een feministiese wetenschap? Wat is feministies onderzoek? Onderwijs? Wat is eigenlijk 'feministies'? En wat is wetenschap? Wat is de relatie tussen (feministiese) theorie en praktijk? Hoe verhoudt zich wetenschap tot politiek?

Dit zijn vragen die ons allemaal bezighouden en die ons plaatsen voor een aantal definitieproblemen en vraagstukken van wetenschapsfilosofiese aard. Bij het zoeken naar antwoorden raken we niet zelden verstrikt in een netwerk van onderling vaak tegenstrijdige normen, uitgangspunten en axioma's. Er lijkt ons dan niet veel meer te resten dan het elkaar om de oren slaan met ge- en verboden ('Gij zult naast de wetenschap in Uw avonduren ook nog vormings- en buurtwerk, benevens akties ondernemen', 'Gij zult géén plezier beleven aan Uw onderzoek') of het krampachtig vasthouden aan een feministiese 'bijbel'.

In de discussie over vrouwenstudies aan de universiteit beginnen zich langzamerhand verschillende opvattingen uit te kristalliseren over de plaats die vrouwenstudies in het wetenschappelijk én in het feministies bestel dienen in te nemen. Deze opvattingen hebben alles te maken met de opvatting die men heeft over wetenschap.

Tijdens een lezing op het Heksenkollege in Nijmegen in 1977 bracht Maria Mies haar postulaten met betrekking tot feministies onderzoek naar voren. Sindsdien hebben deze een grote aanhang gevonden en is haar concept van feministies aktie-onderzoek voor velen een lichtend voorbeeld geworden. We zien haar invloed onder meer in de utrechtse map *Feministies Onderzoek*¹, in het onderzoek dat enkele utrechtse vrouwen hebben gedaan naar moederschap², en in de doelstellingen van verschillende wetenschapswinkels.

Diametraal tegenover de opvatting van Mies staat die van

1. *Feministies Onderzoek*. Utrecht 1979.

2. Dymphie van Berkel e.a., *Moederschap is mijn achilleshiel*. Zeist (Trezoor) 1979.

Anet Bleich, Ulla Jansz en Selma Leydesdorff, zoals naar voren gebracht in hun stuk 'Lof der Rede' in het vorige nummer van dit tijdschrift.³ Het kardinale verschil tussen beide opvattingen kan als volgt geformuleerd worden: Mies is van mening dat je, om de wereld te kennen, haar moet veranderen, terwijl Bleich, Jansz en Leydesdorff (verder BJJ) precies omgekeerd redeneren: om de wereld te veranderen, moet je haar kennen.

Het lijkt ons zinvol om deze zo sterk uiteenlopende meningen eens naast elkaar te zetten, om de vooronderstellingen waarvan men uitgaat en de argumenten die men aanvoert bij beide stellingnamen op hun waarde te onderzoeken. Wij beseffen dat we, door de opvattingen die door Maria Mies zijn geïnspireerd, en die van BJJ tegenover elkaar te plaatsen, de werkelijkheid misschien geweld aandoen: tussen beide posities (waarvan de opvattingen van BJJ o.i. niet een duidelijke stroming vertegenwoordigen) zijn vele schakeringen en overgangen. Door de opvattingen als polariteiten tegenover elkaar te plaatsen, hopen we de discussie te stimuleren en bij te dragen aan een verder uitkristalliseren van standpunten.

1. Om de wereld te kennen moet je haar veranderen

Het 'waarheidskriterium' van een theorie ligt volgens Mies niet in de opeenvolging van methodologische regels en procedures, maar in het potentieel ervan om de konkrete praktijk om te buigen in de richting van grotere emancipatie. Kennis moet bruikbaar zijn voor dit doel. In de opvatting van Mies is kennis geen doel op zich.

Mies spitst haar ideeën over feministiese wetenschap vooral toe op onderzoek. Ze komt tot de volgende aanbevelingen.

– Objektiviteit moet worden ingeruild voor bewuste partijdigheid, het kiezen vóór vrouwen en tegen onderdrukking. Deze partijdigheid moet de vorm aannemen van een (gedeeltelijke) identifikatie van onderzoekster met onderzochten. Dit kan omdat de onderzoekster zowel subjeekt als objekt is: ze is immers zelf een (onderdrukte) vrouw; haar betrokkenheid is dubbel.

– Het onderwerp en het doel van het onderzoek moeten voortkomen uit de algemene doelen van de vrouwenbeweging.

– In de relatie tussen onderzoekster en onderzochten moet worden gestreefd naar gelijkwaardigheid. De onderzoekster probeert door haar 'Sicht von Unten' (die haaks staat op de in de wetenschap

3. Anet Bleich, Ulla Jansz, Selma Leydesdorff, 'Lof der Rede', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, jrg. 1, 1980, nr. 2, pp. 209-223.

gebruikelijke 'Sicht von Oben') te voorkomen dat er een machtsrelatie ten opzichte van de onderzochte ontstaat. Zij neemt zelf actief deel aan emancipatorische acties en zij betreft de onderzochten zoveel mogelijk bij de opzet en uitvoering van het onderzoek. Dit moet leiden tot bewustwording en/of verandering van de status quo. De resultaten van het onderzoek worden in elk geval teruggespeeld naar de doelgroep.

2. Om de wereld te veranderen, moeten we haar kennen

Voor BJL is het veranderen van de werkelijkheid een kwestie van politiek; het doel van de wetenschap is *kennis* van de werkelijkheid. BJL werken deze stellingname uit in een aantal opmerkingen over de verhouding tussen wetenschap en politiek in het algemeen en tussen vrouwenstudies en de vrouwenbeweging in het bijzonder.

De schrijfsters stellen dat wetenschap niet waardenvrij is. De keuze van het onderzoeksonderwerp, de gebruikte theorieën en de interpretatie van de resultaten worden beïnvloed door de politieke visie en de afkomst van de onderzoeker. Zij stellen ook dat de wetenschap vaak politieke uitwerkingen heeft, politiek funktioneert. Maar tegenover een te nauwe verknoping van wetenschap en politiek bepleiten zij een verhouding van 'relatieve autonomie' tussen wetenschap en politiek. De door de wetenschap te bestuderen werkelijkheid zit vol tegenstrijdigheden die door 'politieke ogen' gemakkelijk over het hoofd kunnen worden gezien. Wetenschap is het pogen om via het scheppen van afstand en een proces van rationeel en logies denken die tegenstrijdigheden juist bloot te leggen en ze verder te onderzoeken. Wetenschap streeft daarbij naar het bereiken van een zo groot mogelijke objectiviteit door het werken volgens bepaalde spelregels en procedures die het onderzoek en de resultaten daarvan controleerbaar moeten maken.

Hoewel er volgens BJL wel verschillende visies bestaan omtrent de beste manier waarop geldige kennis verworven kan worden, menen zij dat er geen afzonderlijke 'burgerlijke', 'marxistische' of 'feministische' wetenschappen bestaan. Er is maar één wetenschapspraktijk, waarmee vrouwenstudies een permanente wetenschappelijke discussie moeten aangaan. In die discussie gaat het om de superioriteit van argumenten, niet om de macht. Voor vrouwenstudies betekent dit alles dat de relatieve autonomie ten opzichte van de beweging vooropgesteld dient te worden. Verder dient binnen vrouwenstudies gewerkt te worden volgens de 'normale' normen van

wetenschappelijkheid: het expliciteren van vooronderstellingen in keuze van onderwerp, werkwijze, gekozen benadering, het controleerbaar maken van resultaten en het vormen van een visie op de werkelijkheid door een proces van krities en rationeel abstraheren. Het baseren van onderzoek alleen op 'eigen ervaring' wordt door BJL afgewezen. Zij bepleiten een eerherstel van de integratiegedachte als voorwaarde voor een permanente wetenschappelijke discussie, gebaseerd op argumenten.

3. *'Dubbele betrokkenheid' en 'bewuste partijdigheid'*

Wij hebben problemen met beide opvattingen van wetenschap en feministies onderzoek, zoals hierboven (1 en 2) schetsmatig weergegeven. We zullen beginnen met onze kritiek op de wijze waarop de postulaten van Maria Mies in sommige kringen worden opgevat. Daarna zullen we onder 4 enkele kritiese kanttekeningen plaatsen bij de wetenschapsopvatting van BJL.

In zijn algemeenheid zijn we het wel eens met de 'dubbele betrokkenheid' en de 'bewuste partijdigheid' als kenmerken van feministies onderzoek. Het is een vorm van expliciteren van vooronderstellingen, die volgens ons essentieel is voor wetenschap. Al te vaak heeft de vaak zeer impliciete 'dubbele betrokkenheid' van mannelijke wetenschappers tot een meer of minder subtiel in 'objektiviteit' verpakte 'partijdigheid' voor het mannelijk deel der mensheid geleid. Maar juist de algemeenheid van deze begrippen vormt het probleem. Met het vooropstellen van onze feministiese betrokkenheid bij de groep die we onderzoeken, zijn we er nog niet. Een onkrities hanteren van het criterium van de 'dubbele betrokkenheid' brengt het levensgrote gevaar met zich mee, dat we de mate van overeenstemming tussen onderzoeksters en onderzochten *overschatten* en daardoor de vaak enorme verschillen tussen vrouwen over het hoofd zien. Wij zijn b.v. niet allen zonder meer 'huisvrouw': door dit te stellen worden wezenlijke verschillen tussen de positie van vrouwen met kinderen en die van kinderloze vrouwen, tussen de situatie van wel en niet buitenshuis werkende vrouwen verdoezeld. Naarmate het onderwerp van onderzoek zich verder in het verleden of in een andere cultuur dan de onze bevindt, zal het misschien gemakkelijker zijn, verschillen tussen die vrouwen en onszelf te konstateren en te interpreteren. Maar ook dicht bij huis en in het hier en nu, bestaan er veel verschillen in de manier waarop vrouwen worden onderdrukt, verschillen in de manier waarop

onderdrukking beleefd en ervaren wordt en verschillen in de mogelijkheden die vrouwen hebben om zich te onttrekken aan onderdrukking. Bewuste partijdigheid en dubbele betrokkenheid zijn goede uitgangspunten, als men zich bewust is van het gevaar dat vanuit de algemeenheid: 'alle vrouwen – onderzoeksters en onderzochten – worden onderdrukt', specifieke verschillen tussen vrouwen in verschillende posities en situaties genegeerd of veronachtzaamd worden. Tenslotte zijn we erop uit, het patriarchaat in al zijn 'vermommingen' en vrouwenstrijd in al haar gedaanten te kennen.

Het type onderzoek dat Maria Mies aanbeveelt, actie-onderzoek, is in principe een nuttige en goede vorm van onderzoek; maar het is een versimpeling om te menen dat actie-onderzoek het enige type is dat het predikaat 'feministisch' verdient, zoals sommigen menen.⁴ Niet alle verschijningsvormen van vrouwenonderdrukking lenen zich voor directe actie. Geïnternaliseerde ideologieën, seksuele fantasieën van onderwerping en vernedering, dubbele maatstaven bij de beoordeling van psychische gezondheid, van (wetenschappelijke) prestaties, van buitenechtelijk gedrag, het als 'afwijkend' definiëren van vrouwen in de wetenschap zelf: was het maar waar dat we dit alles ongedaan konden maken door een gerichte actie. Niet alle vormen van onderdrukking zijn openlijk zichtbaar waardoor er niet altijd een concreet aangrijpingspunt voor maatschappelijke en politieke actie is.

Een tweede probleem met het door Maria Mies geïnspireerde concept van feministisch actie-onderzoek is, dat 'actie' impliciet wordt opgevat als 'kollektieve actie in de openbare sfeer': een kresj, een huis voor mishandelde vrouwen. Veel minder zichtbare (individueel uitgevoerde) 'akties', zoals het weigeren van seksuele diensten of van koestering, vallen buiten het gangbare actiebegrip. Verder is het belangrijk om ons te realiseren dat akties vaak in eerste instantie symptomen bestrijden. 'Blijf van mijn Lijf'-huizen zijn een broodnodige oplossing voor het probleem van vrouwenmishandeling, maar nemen de oorzaak daarvan niet weg: het feit dat mannen vrouwen als bezit, als objekt beschouwen. Akties voor het legaliseren van abortus alléén kunnen niet bewerkstelligen dat vrouwen vrij beschikken over hun lichaam en seksualiteit.

Vervolgens hebben we moeite met het soms nogal stringent gehanteerde onderscheid tussen actie-onderzoek en 'bewustmakend'

4. Vergelijk ook de beperkingen van actie-onderzoek die Petra de Vries noemt in haar artikel 'Vrouwenlogika tegen mannelijk vooroordeel: over feministische fronten aan de universiteit', in: *Socialisties-Feministische Teksten 3*, Amsterdam 1979, pp. 215-247, hier p. 244.

onderzoek (vooral omdat dit onderscheid dikwijls wordt gemaakt om een rangorde aan te brengen: 'actie-onderzoek' wordt dan gezien als 'beter' dan 'bewustmakend onderzoek'). Als je ook 'akties' in het hart van de reproductiesfeer als akties gaat beschouwen, zoals het bovengenoemde weigeren van diensten, dan vervaagt dit onderscheid.

Ook de eis van Mies dat onderzoeksvragen moeten voortkomen uit de algemene doelen van de vrouwenbeweging, levert ons problemen op: algemene doelen van de vrouwenbeweging bestaan niet aangezien er binnen de vrouwenbeweging oneindig veel verschillende politieke en ideologische prioriteiten gelden. Dit maakt het een individuele vrouw (wetenschapster, studente) wel bijzonder moeilijk om te bepalen wat nu het meest relevant, het meest feministies is om te onderzoeken. Totale dienstbaarheid aan de beweging is een illusie. Bovendien is het onverstandig om specifieke kwaliteiten, vaardigheden en voorkeuren van individuele onderzoeksters zonder meer ondergeschikt te maken aan de mythe van 'Algemene Doelen'.

Een laatste probleem heeft betrekking op de door Mies genoemde 'doelgroep'. Het voorschrift is dat onderzoeksresultaten ten goede moeten komen aan de doelgroep. In veel gevallen kan dat en is dat ook nuttig; in andere gevallen echter kan wel eens blijken dat de resultaten van onderzoek bij een veel bredere groep effect hebben dan de doelgroep alleen, of dat de doelgroep zelf nu juist niet tevreden wordt gesteld en andere groepen wel. Het doelgroep-koncept leidt er verder vaak toe dat alleen vrouwen die zich kunnen identificeren met het feminisme, in onderzoek aan bod komen; vrouwen die geen specifieke groep vormen, gericht op het realiseren van feministiese doelstellingen, vallen zo uit de boot. Is het niet juist van belang om te onderzoeken waarom zich niet-feministies noemende vrouwen bijvoorbeeld zeggen 'tevreden' te zijn, zoals in de *Margriet*-enquête naar voren komt, om te proberen de kontradiktie van een in 'tevredenheid' geleefd maar onderdrukt bestaan te verklaren? (Ook BJL wijzen op het belang hiervan.)

We staan hier voor het dilemma van de keuze tussen enerzijds onderzoek dat de kontradikties van vrouwenonderdrukking, de complexiteit en subtiliteit van de oorzaken, poogt te verhelderen door bijv. groepen vrouwen te bestuderen die zich niet op een of andere wijze met de vrouwenbeweging hebben geassocieerd, en anderzijds onderzoek dat vrouwen wil ondersteunen bij hun gaan op het pad der bewustwording, vrouwen die al een zeker inzicht in hun situatie hebben ontwikkeld.

Het laatste type onderzoek is niet noodzakelijkerwijs 'feministieser' dan het eerste, vinden wij. Het ten goede komen van

onderzoeksresultaten aan groepen vrouwen die zich niet als 'doelgroep' geprofileerd hebben, zou wel eens een kwestie van veel langere adem kunnen zijn. De feministiese revolutie kan nu eenmaal niet in alle huiskamers en slaapkamers met dezelfde hevigheid toeslaan en dezelfde snelle effecten sorteren zoals dat bijv. bij een korte-termijn-actie ten behoeve van vrouwen die 'al een eindje op weg zijn' vaak het geval is.

Om alle bovengenoemde redenen, zou de beperking van feministies onderzoek tot het type 'actie-onderzoek-met-doelgroep' een verenging betekenen van onze visie op vrouwenonderdrukking en vrouwenstrijd; veel méér vormen van onderzoek zijn volgens ons in principe feministies en wetenschappelijk verantwoord.

4. 'Relatieve autonomie'

In het stuk van BJL krijgt de verhouding tussen vrouwenstudies en vrouwenbeweging de naam 'relatieve autonomie'. Hoewel hier nog steeds sprake is van een 'dubbele betrokkenheid', ligt de nadruk van de schrijfsters vooral op het als 'subjeekt' fungeren van vrouwelijke (en mannelijke) wetenschappers, op de gevaren van een onkritiese betrokkenheid bij vrouwen als onderzoeks-'objekten'. Tegenover het spookbeeld van een totale identifikatie van vrouwenstudies met politieke doelen van en activiteiten in de vrouwenbeweging, tegenover herkenbaarheid van ervaringen met onderdrukking als criterium voor relevantie van vrouwenstudies, stellen zij een opvatting van wetenschap waarin kennis het doel op zich is, waarin gestreefd moet worden naar een zo objectief mogelijk wetenschappelijk handelen. In het soort vrouwenstudies dat de schrijfsters voorstaan, kan de verbondenheid met de beweging tot uitdrukking komen in een feministiese visie, bijv. bij de keuze van het onderwerp van onderzoek. Tussen de vraagstelling van een onderzoek en de uiteindelijke resultaten in postuleren zij een soort 'niemandsland', een wetenschapspraktijk waarin het mogelijk is om, gevrijwaard van politieke vooringenomenheid, subjektiviteit en machtsverhoudingen, kennis te vergaren.

Wij vinden deze wetenschapsopvatting een terugkeer naar opvattingen van vroegere wetenschapsfilosofen die propageerden dat er 'ware' kennis mogelijk was, die ontkenden dat kennis *altijd* funktioneert binnen een politieke, historische en kulturele kontekst, ook al probeert men nog zo objectief te handelen. Sociaal-wetenschappelijke of historische 'kennis' los van de vraag

‘vanuit welk belang’, ‘voor wie’ enzovoort, bestaat niet volgens ons. Konkreet betekent dit, dat de feministiese visie van waar uit men werkt, nooit los te koppelen is van de vraagstelling, de manier waarop men een onderzoek opzet, de keuze voor bepaalde procedures, en daarmee de resultaten. Hoewel een feministiese visie op zich geen garantie is voor een goede onderzoeksvraagstelling (misschien bedoelen BJL dat?), is het mogelijk en wenselijk deze visie zoveel mogelijk te expliciteren en er *juist* in de vraagstelling en in de opzet van het onderzoek op een intelligente manier gestalte aan te geven. Pas dan creëer je de mogelijkheid om relevante onderzoeksresultaten te verkrijgen. (Strikvraag: wie is (zijn) er objectiever, de auteur(s) van de *Margriet*-enquête die zoveel ‘tevredenheid’ opleverde, of Lillian Rubin?)

Behalve het bezwaar tegen de wetenschapsopvatting van BJL, willen wij nog een punt van kritiek naar voren brengen, namelijk op hun stelling dat vrouwenstudies, op basis van argumenten, naar voren gebracht in een permanente wetenschappelijke discussie, moeten integreren met de éne, objectieve wetenschapspraktijk. Afgezien van het feit dat zo’n wetenschapspraktijk volgens ons niet bestaat (zie het voorafgaande), doet deze stelling wat naïef aan. De universiteit is geen vrijplaats waar feministiese wetenschapsters ongehinderd kunnen werken. Men staat bepaald niet te springen om met ons een permanente wetenschappelijke discussie aan te gaan, gebaseerd op argumenten. In plaats van met argumenten, krijgen wij vaak eerder te maken met een plicht tot voortdurende verantwoording, met irrationele angsten voor vrouwen, voor de onderwerpen waarmee we ons bezighouden, de manier waarop we wetenschap bedrijven. Onze argumenten worden maar al te vaak met de macht van de dominante wijze van wetenschapsbeoefening van de tafel geveegd. Een permanente wetenschappelijke discussie vereist een redelijke gesprekspartner, die bereid en in staat is te luisteren. Aan deze voorwaarden wordt helaas maar zelden voldaan. Dikwijls zijn wij degenen die onze vooronderstellingen expliciteren en onszelf daardoor kwetsbaar maken; het antwoord is vaak een lading diepgeworteld seksisme en een hoop ‘niet-argumenten’, verpakt in een schijn van rationaliteit.

We zijn het met BJL eens dat het van belang is, krities te blijven ten opzichte van de verhouding tussen wetenschap en politiek, dat een politiek-feministiese stellingname en een betrokkenheid bij verandering van de praktijk je er niet van moeten weerhouden via rationele en logiese denkprocessen verbanden en verhoudingen in de werkelijkheid te begrijpen en kontradikties te onderzoeken. Ook wij

vinden het achter elkaar plakken van 'eigen ervaringen' niet voldoende (hoewel het als een eerste aanzet kan dienen tot het signaleren van verbanden, het opsporen van algemene structuren en kenmerken van vrouwenonderdrukking). Natuurlijk moeten vooronderstellingen en benaderingswijzen geëxpliciteerd worden en ontstaat er geen begrip van de werkelijkheid door het uitspreken van feministiese rituelen en het roepen van slogans. En uiteraard moet er gediscussieerd worden met argumenten.

Maar de strijd om de macht houdt niet op met het kreëren van voorwaarden voor vrouwenstudies. In elk onderzoek moeten de voorwaarden opnieuw worden gekreëerd. Op geen enkel punt in de wetenschappelijke praktijk speelt macht géén rol. Juist daar waar zich nieuwe wetenschapsopvattingen aandienen, waar nieuwe terreinen ontsloten worden voor wetenschappelijk onderzoek, zoals dat bij vrouwenstudies het geval is, komen belangentegenstellingen op scherp te staan. Zo eenvoudig is integreren niet!

5. Slotopmerkingen

Nog eenmaal willen we de verhouding tussen kennis en verandering ter discussie stellen, door nader in te gaan op de mogelijke betekenissen die aan het begrip 'verandering' gegeven kunnen worden. Wordt met 'verandering' van de wereld het wegnemen van symptomen of het streven naar de opheffing van de oorzaken van vrouwenonderdrukking bedoeld? Denken we eerder aan het kreëren van ontsnapingsmogelijkheden, het scheppen van alternatieven die tijdelijk een oplossing kunnen bieden, of aan het leggen van een materiële en/of ideologische basis voor meer fundamentele maatschappelijke hervormingen? Hebben we veranderingen in de privésfeer of in de openbare sfeer op het oog of beide? Zijn korte-termijn-veranderingen of veranderingen op de langere termijn ons doel?

Het is volgens ons onmogelijk om het eens te worden over wat de meest wenselijke inhoud van het begrip 'verandering' is: per situatie zal bekeken moeten worden welke prioriteiten gesteld *kunnen* worden. Hierbij moet zorgvuldig worden afgewogen in hoeverre de materiële en ideologische voorwaarden voor verandering aanwezig zijn. Niet zelden zullen de eigen ideeën van wetenschappers over 'veranderbaarheid' van de situatie van vrouwen moeten worden herzien of vervangen door wat bescheidener pretenties op grond van ervaringen met de praktijk.

De tegenstellingen tussen de opvattingen van Maria Mies en die van BJJL over de verhouding tussen kennis en verandering, heeft volgens ons onder meer te maken met een verschil in een korte en een langere termijn-perspektief. We geloven niet dat je pas een huis voor mishandelde vrouwen zou kunnen openen, als je het verschijnsel 'vrouwenmishandeling' in al zijn facetten theoreties hebt uitgediept en verklaard. In dit geval is, om de wereld te veranderen, niet zozeer een theorie nodig (vgl. de opmerking van BJJL dat je om de wereld te veranderen een theorie nodig hebt), als wel woede, een ideologie of een politieke visie op de toekomst.

Natuurlijk moet er actie gevoerd worden, maar we moeten beseffen, dat de oorzaken van vrouwenonderdrukking zich in eindeloze vertakkingen door ons maatschappelijk bestel slingeren. Zeker wanneer het gaat om de subtiele, minder duidelijk zichtbare, achter kontradikties schuilgaande vormen van vrouwenonderdrukking, kun je er niet omheen je te verdiepen in het netwerk van achtergronden en oorzaken. Om tot een beter begrip te komen van het verschijnsel, is het nodig een theoreties raamwerk te ontwikkelen, dit aan de dagelijkse praktijk te toetsen en het op grond van inzichten vanuit deze praktijk, nader in te vullen.

Wij vinden het belangrijk dat diegenen die zich *vanuit de universiteit* met vrouwenstudies bezighouden, zich realiseren dat het ingrijpen in de status quo nooit als vervanging voor theorievorming moet gaan fungeren: we moeten verder kijken dan de actie lang is. De complexiteit van vrouwenonderdrukking vereist dat.

In verband hiermee willen we nog iets zeggen over het verschil tussen wetenschap *als activiteit* en politiek als activiteit: het openen van een huis voor mishandelde vrouwen is volgens ons een activiteit van principieel andere aard dan het ontwerpen van een theorie over vrouwenmishandeling. Zo is er ook een duidelijk onderscheid tussen vormings- en buurtwerk enerzijds en het opstellen van een theorie over 'feminiserend' vormingswerk/buurtwerk anderzijds. De wetenschappelijke activiteit kenmerkt zich door een bepaald nivo van abstraktie en theoretiese reflectie; de politieke activiteit is erop gericht een zo groot mogelijk prakties en konkreet aantoonbaar veranderingseffekt te bereiken. Uiteraard is het van groot belang, om waar mogelijk, theorie en praktijk aan elkaar te verbinden door te zorgen voor een optimale afstemming van beide soorten handelingen op elkaar. Niet elke praktijksituatie leent zich echter voor direkte verandering; aan de andere kant zijn er ook waardevolle wetenschappelijke inzichten denkbaar, die niet direkt in de richting van verandering wijzen.⁵

Een laatste opmerking heeft betrekking op 'integratie'. Waar je je op het continuüm tussen kennisverwerving en verandering van de praktijk ook bevindt, de 'reëel bestaande wetenschappelijke praktijk' dwingt je ertoe, de 'permanente wetenschappelijke discussie' selektief te voeren met vertegenwoordigers van deze praktijk. Wij vinden onze gesprekspartners nog altijd eerder onder de vrouwen die actief zijn in de vrouwenbeweging en de feministiese studentes en medewerksters aan de universiteit. Terwijl het contact met de eerste groep vaak meer in het teken van strijd staat, lijkt de tweede groepering beter in staat een 'permanente wetenschappelijke discussie' te voeren doordat zij niet behept is met irrationele angsten voor vrouwen in het wetenschappelijk bolwerk.

'Relatieve autonomie ten opzichte van de bestaande wetenschapsbeoefening' lijkt voorlopig onvermijdelijk...

Petra de Vries

Enkele opmerkingen bij 'Lof der Rede'

In het vorige nummer van dit tijdschrift schreven Anet Bleich, Ulla Jansz en Selma Leydesdorff een artikel over vrouwenstudies¹, waarin zij onder meer veelvuldig verwijzen naar een artikel van mij in *Socialisties-Feministische Teksten 3* over feminisme aan de universiteit.² Omdat de door de schrijfsters gebruikte citeringen en verwijzingen grotendeels onjuist zijn of verkeerd weergegeven worden, wil ik daarbij de volgende kanttekeningen maken.

1. Op p. 212 wordt gezegd: 'Als we alleen afgaan op onze tijdsgebonden waarneming, zonder daar afstand van te nemen, en zonder een poging te doen onze waarneming theoreties te verwerken, lopen wij de kans kontradikties over het hoofd te zien. Dat geldt natuurlijk in hoge mate voor de zgn. subjektiviteit in het onderzoek, nl. de herkenbaarheid die in een aantal geschriften tot criterium voor feministiese wetenschap wordt gemaakt.' Ik heb bij een overzicht van de huidige discussiepunten over vrouwenstudies geconstateerd dat vrouwen tegelijkertijd subjekt en objekt van feministiese wetenschapsbeoefening zijn. Dat houdt onder meer in: betrokkenheid bij het onderwerp en breuk met het waardevrijheidsbegrip. Ik weet niet wat in het bovenstaande bedoeld wordt met 'subjektiviteit in het onderzoek', noch wat herkenbaarheid (wat iets anders is als subjektiviteit) als 'criterium' in de praktijk zou moeten voorstellen. Ik heb dus zelf ook nergens iets dergelijks beweerd.

* Hoewel dit stuk door de schrijfster meer als 'ingezonden brief' bedoeld was, heeft de redactie besloten het bij de reacties op het artikel te plaatsen.

1. A. Bleich, U. Jansz, S. Leydesdorff, 'Lof der Rede', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, 1980, nr. 2, pp. 209-223.

2. P. de Vries, 'Vrouwenlogika tegen mannelijk vooroordeel: over feministiese fronten aan de universiteit', in: *Socialisties-Feministische Teksten 3*, Amsterdam (Sara) 1979, pp. 215-247.

2. Op pp. 216/217 wordt gesuggereerd dat ik de neiging zou hebben vrouwenstudies te reduceren tot feministiese propaganda aan de universiteit. Bovendien zou ik het nivo van wetenschap niet van het politieke nivo weten te onderscheiden. 'Volgens Petra de Vries gaat het bij vrouwenstudies niet om argumenten, maar om macht.' De uitspraak: 'maar het gaat niet om argumenten het gaat om macht', staat in mijn artikel zeer duidelijk in de kontekst van feministiese strijd om voor vrouwenstudies een legitieme plaats aan de universiteiten te bevechten (en daarbij gaat het dus voornamelijk om de macht want als het aan onze argumenten zou liggen was de strijd al lang gestreden). Ik zeg dat we bij die pogingen vrouwenstudies geaksepteerd te krijgen vaak in de verkeerde stellingen terecht komen omdat we ons laten verleiden om een 'wetenschappelijke discussie' aan te gaan, terwijl er juist sprake is van een politiek probleem (bijvoorbeeld angst voor het oprukkend feminisme). Uit de structuur van mijn artikel blijkt verder, dat ik voortdurend onderscheid maak tussen bijvoorbeeld het bevechten van voorwaarden voor feministiese wetenschapsbeoefening en die beoefening zelf en tussen de positie van vrouwen in het wetenschapsbedrijf en seksisme in de theorievorming.

3. Op p. 218 verder: 'Er wordt wel gesteld dat dit (logika e.d. — *P.d. V.*) typies mannelijke eigenschappen zijn en dat vrouwen er niet naar moeten streven zich die ook eigen te maken, maar hun eigen vrouwelijke eigenschappen daartegenover moeten stellen.' Blijkens de notenlijst zou ik dit 'de strijd tegen het patriarchaat in onszelf' noemen. Nee, ik gebruik die uitdrukking wel, maar die heeft niets te maken met het vervangen van mannelijke door vrouwelijke eigenschappen. Er wordt in de betreffende passage zelfs met geen woord gerept van mannelijke of vrouwelijke eigenschappen. En zoals blijkt uit andere gedeelten van mijn artikel verzet ik me tegen 'vrouwelijke' methoden en is mijn bezwaar tegen eigenschappen als logika *niet* dat ze niet goed zijn voor wetenschappelijke arbeid maar dat ze het normenpatroon en de sfeer in de universitaire wereld ook op andere punten bepalen: 'het probleem is (...) dat alles wat buiten het logiese en afstandelijke ligt, niet waar kan zijn en dus ook niet belangrijk is'.³

3. Idem, p. 219.

Karin Spaink

Pais en emancipatie — een schertsgebaar

Wanneer de nota *Schets van een beleid voor emancipatie in onderwijs en wetenschappelijk onderzoek*¹ wordt besproken betracht men vaak enige terughoudendheid in het bekritisieren ervan, met als argument dat Pais de eerste minister is die enig beleid op dit gebied voorstelt en dat die wankel schreden met konsideratie gesteund dienen te worden. Bovendien kan je van een minister, laat staan een van VVD-origine, geen radikaal-feministische visie verwachten. Er schort dus altijd wel wat aan. Die gegevens ontslaan ons m.i. niet van de plicht te onderzoeken wat de ideologie achter dit beleid is, en welke belangen ermee worden gediend. Klementie is uit den boze wanneer je tracht te ontwarren welke *visie* er achter het begrip emancipatie schuilgaat: een toegefelijke houding en een kritiese opstelling sluiten elkaar uit.

Het in het vorig nummer geplaatste artikel van Yvonne van Otterdijk is daar een voorbeeld van: nadat eerst een dosis kritiek is geleverd, wordt die afgezwakt door het geheel een lofwaardig initiatief te noemen en Pais vriendelijk te verzoeken z'n plannen wat bij te stellen. Bovendien gaat die kritiek mij niet ver genoeg. De individuele benadering die Pais met name in het WO bepleit komt niet aan de orde, waardoor onduidelijk blijft hoe structurele fouten tot individuele problemen gereduceerd worden. *Vrouwen* hebben moeilijkheden ('afnemende motivatie, gebrek aan identificatie en gebrek aan zelfvertrouwen' — p. 20), niet: *de invulling en de inrichting* van de studie veroorzaken problemen. Zodoende wordt een persoonlijke oplossing via bijv. studiebegeleiding mogelijk. Dat er structureel niets veranderd wordt, blijkt ook onvoldoende uit het artikel. De meest fundamentele kritiek op Pais' visie van vrouwenstudies is niet de financiële kant van de zaak, maar dat hij geen recht doet aan haar

1. Gepresenteerd 31 mei 1979, ondertekend door Pais, minister van Onderwijs en Kraaijeveld-Wouters, staatssecretaris van CRM. Paginanummers in dit artikel verwijzen naar de *Schets* tenzij anders vermeld.

doelstelling ook het gangbare onderwijs te veranderen en zelfs poogt ze binnen de universitaire structuur in te passen met een leerstoel 'emancipatie' als kroon op z'n werk. Vrouwenstudies kunnen zo nooit méér worden dan een leuke parallel-studie.

In onderstaand artikel wil ik proberen de visie die uit de nota spreekt te belichten. In het eerste deel onderzoek ik de doelstellingen en ga ik na, waar het beleid zich op richt; daarbij komen zowel de beperkingen die Pais niet erkent, als de beperkingen die hij zichzelf oplegt, aan de orde. In het tweede deel richt ik me op het beleid zelf, waarbij ik met name inga op de maatregelen die worden voorgesteld met betrekking tot het Hoger Beroepsonderwijs en de positie en opleiding van onderwijsgeevenden.

Doelstellingen en visie

Uit de doelstellingen valt een stapsgewijze indamming van het begrip 'emancipatie' af te leiden: iedere zin bevat een nadere beperking van het doel dat de minister voor ogen staat.

'Onderwijsemancipatiebeleid richt zich op de volgende doelstellingen: 1. Het terugdringen van factoren die de keuzevrijheid belemmeren, zodat de ontwikkeling van jonge mensen niet wordt beperkt tót traditioneel aan vrouwen of mannen toegekende rollen. Daarmee zal ook de traditioneel eenzijdige deelneming van meisjes, respectievelijk jongens, aan bepaalde onderwijsvormen worden doorbroken.' (p. 7)

Factoren die de ontwikkeling van mensen bepalen liggen voor een groot deel buiten de school. De sociaal-ekonomiese klasse en de daar gangbare waarden en normen, de werkgelegenheid, de arbeidsomstandigheden, de ekonomiese situatie, de beïnvloeding door de media en kommercie dragen allemaal bij in de reproductie van en socialisatie tot rolgebonden keuzes. Onderwijs heeft een belangrijke functie in de ontwikkeling van een kind en kan een tegenwicht leveren, maar je kan en mag niet verwachten dat daarmee alle andere invloeden geneutraliseerd kunnen worden. Onderwijsemancipatiebeleid heeft dan ook alleen zin wanneer dat ingebed is binnen een regeringsbeleid dat emancipatie ten doel heeft, om te voorkomen dat positieve aanzetten gefrustreerd worden door het achterblijven van het beleid in andere sectoren. Natuurlijk hecht een minister van Onderwijs belang aan de mogelijkheden die juist op zijn terrein liggen en is zijn invloed op andere beleidssectoren beperkt; een erkenning van dat

laatste zou echter meer blijk gegeven hebben van realiteitszin en het zicht op de problematiek hebben vergroot.

Zowel nota als beleid richten zich niet op een analyse van de *oorzaken* van het ontstaan van rolpatronen/arbeidsdeling; integendeel, die worden als gegevenheden beschouwd. De problemen liggen bij een aantal vervelende *gevolgen* ervan. Derhalve staan niet de rollen zelf maar uitsluitend de te traditionele *verdeling* ervan ter discussie.² Waarlijke roldoorbreking impliceert de opheffing van de scheiding tussen openbaar en privé; dat past uiteraard niet binnen het kader van de politieke opvattingen van Pais.

‘2. Het opnieuw waarderen van kwaliteiten die in het onderwijsleerproces worden overgedragen of ontwikkeld, op zo’n manier dat niet bepaalde kennis, vaardigheden of houdingen die specifiek aan vrouwen of aan mannen worden toegeschreven, in verband daarmee a priori worden onder- of overgewaardeerd.’ (p. 7)

Hieruit valt op te maken dat Pais zich uitsluitend op de openbare sfeer en het functioneren daarin zal richten. Het is immers daar dat de kwaliteiten van vrouwen ‘a priori’ worden onderschat.³ Zodra het om de privésfeer gaat kunnen haar kennis, vaardigheden en houding niet genoeg worden geprezen. Dat wordt bewezen door de vanzelfsprekendheid waarmee een groot deel van de nationale economische zorgen op het huishouden worden afgewenteld: bezuinigingen in de kollektieve sektor, de te krappe arbeidsmarkt, energiebesparing, het beroep op vrijwilligsters en financiële beperkingen steunen op juist die specifiek vrouwelijke kwaliteiten. Van onderwaardering is hier geen sprake. Pais richt zich echter op de openbare sfeer en moet dan wel vaststellen dat onderwaardering optreedt: logies, ze zijn niet afgestemd op de openbare sfeer. Van

2. Het gebruik van de term ‘rol’ schept veel verwarring. Joyce Outshoorn beschrijft in haar artikel ‘Zo vader zo zoon en van moeder op dochter’, in: *Socialisties-Feministische Teksten 1*. Amsterdam 1978, pp. 67-93, hoe deze term de problematiek simplificeert.

3. Zie in verband hiermee o.a. *Knelpunten op de arbeidsmarkt*. Nota van de minister van Sociale Zaken W. Albeda, 12 december 1979, Den Haag (Staatsuitgeverij) 1979. In het hoofdstuk ‘Knelpunten aan de aanbodzijde’ schrijft hij: ‘Ook vrouwen hebben minder kansen op banen met goede arbeidsvoorwaarden en met promotiemogelijkheden. Ondanks het feit dat de vooropleiding van de vrouwen die zich aanbieden relatief hoog is, en hun wensen t.a.v. het werk niet sterk verschillen van die van mannen, worden vrouwen toch minder beloond en genieten zij minder van allerlei voorzieningen binnen een bedrijf.’ (p. 38). Er is dus inderdaad sprake van een a priori, een vooroordeel.

onderwaardering van specifiek mannelijke kwaliteiten is geen sprake: in de privésfeer zijn ze niet aan de orde en in de openbare sfeer worden taak- en produktiegerichtheid, competitie en zelfvertrouwen eerder beloond dan bekritiseerd.

'3. Het bevorderen van onderwijs- en vormingsmogelijkheden die in het bijzonder vrouwen de kans bieden achterstanden in te halen.' (p. 7)

Om te bepalen wat achterstanden van vrouwen zijn fungeren *de man en zijn positie als referent*; of mannen een achterstand hebben vergeleken met vrouwen t.a.v. proces- en persoonsgerichtheid doet niet ter zake. De proef of de som bestaat uit het meten van de deelname van vrouwen in onderwijs gericht op de arbeidsmarkt – voor zover werkgelegenheid en economie dat toelaten uiteraard.

Konkluderend kan ik stellen dat niet het onderwijs-systeem zelf ter discussie staat, maar de deelname aan bepaalde vormen daarvan door vrouwen; niet de rollen zelf, maar de traditionele verdeling ervan; niet de indeling van de maatschappij en dus het leven in een openbare en een privésfeer, maar de ondervertegenwoordiging van vrouwen in de openbare sfeer. Dát verstaat Pais onder emancipatie.

Grenzen van onderwijsemancipatiebeleid

'Emancipatie is in hoge mate afhankelijk van de mogelijkheid tot het zelfstandig nemen van beslissingen (...). Opvattingen over vrouwen- en mannenrollen hangen samen met uiteenlopende groeps culturen of levensbeschouwingen. Emancipatie heeft dan ook alles te maken met veranderingen in het waarden- en normensysteem.' (p. 8)

Emancipatie wordt gedefinieerd in termen van het vermogen zelfstandig te beslissen; blijkbaar kan dat onafhankelijk van milieu-specifieke omstandigheden en ideologies bepaalde toekomstperspektieven. Waarden en normen, zo stelt Pais dan ook, hangen samen met levensstijlen; niet met de economische situatie, sociale positie en de eisen die de maatschappij stelt. Problemen zijn binnen het huidige kader oplosbaar: volgens de liberale visie leven we immers in een wereld die in de kern rechtvaardig is. De konsekwentie van deze opvatting legt Pais een onoverkomelijke beperking op: de negatieve beeldvorming omtrent vrouwen wordt niet verklaard vanuit een wisselwerking tussen ideologie en maatschappijstructuur, maar wordt geweten aan vooroordelen. Als oplossing volstaat dan het geven van gerichte informatie die de onjuiste opvattingen moet ontzenuwen; structureel ingrijpen wordt niet als noodzakelijk gezien.

De overheid 'dient uiteraard rekening te houden met de

beslissingsbevoegdheid van schoolbesturen, in het bijzonder mbt. de aanstelling van leerkrachten en de keuze van leermiddelen (...), de uiteindelijke verantwoordelijkheid van de ouders (en) de grenzen van de in de grondwet gewaarborgde vrijheid van onderwijs' (p. 8), maar een ieder wordt geacht in de geest van het emancipatiestreven te handelen. Alle mogelijke bronnen van konflikt worden dan ook met souplesse omzeild door ze niet of slechts terloops te noemen, waardoor Pais zichzelf en anderen de kans ontnemt een adequate strategie te ontwikkelen. Binnen de school kunnen de standpunten ten aanzien van emancipatie fundamenteel verschillen tussen bestuur, directie, docenten en niet in de laatste plaats leerlingen; de school kan extern botsen met ouders, overheid, leermiddelenproducenten, de verzorgingsstructuur, de eisen van het bedrijfsleven en de ideologie van massamedia en jeugdkommercie.

Pais geeft aan dat hij voor dergelijke konflikten geen verantwoordelijkheid kan dragen. Voor een deel uit onmacht: ten eerste omdat hij sektorbeleid voert door geen verbanden te leggen tussen onderwijs en de overige beleidssectoren en ten tweede omdat het binnen deze coalitie ondenkbaar is de discussie over het al jarenlang omstreden artikel over de vrijheid van onderwijs weer op te pakken.⁴ De vraag of dat artikel niet in strijd is met een ander grondwettelijk recht, nl. het recht van ieder mens op vrijheid en zelfbeschikking, wordt niet gesteld.

Een andere komponent is onwil: als minister beschik je over meer mogelijkheden dan Pais suggereert. Wat voorbeelden: net zoals hij het vak frans al of niet verplicht stelt, kan hij besluiten een vak 'emancipatieleer' in te voeren; hij kan wettelijk de scheiding van meisjes en jongens bij bijvoorbeeld gymnastiek en de creatieve vakken verbieden; hij kan een ambtenaar aanstellen die rolbevestigend lesmateriaal voorziet van het stempel 'niet goedgekeurd door het ministerie van Onderwijs', of op scholen geproduceerd, niet-seksisties materiaal inzamelen en publikatie daarvan stimuleren.

Voorts onttrekt Pais zich naar mijn mening aan zijn plicht als minister door de inrichting van het onderwijs niet op relevantie voor het emancipatiebeleid te toetsen. Hij stelt, in overleg met de Staten-Generaal, het wettelijk kader van het onderwijssysteem vast. In dit verband is van diverse zijden de middenschool genoemd, daar

4. De argumenten koncentreran zich op de vraag of dat recht slechts betrekking heeft op de vrijheid een school te stichten of zich uitstrekt tot de vrijheid m.b.t. de inhoud van het onderwijs. Met name konfessionele besturen beroepen zich op dit artikel om vrijstelling van maatregelen die hen onwelgevallig zijn te bewerkstelligen; welk argument ze daarbij gebruiken is hen onverschillig.

uitstel van (school- en beroeps-) keuzemoment, het gevarieerder vakkenaanbod en gehanteerde onderwijsmethoden (niet klassikaal lesgeven, groepswerk, projekt- en themaonderwijs) zeker voor meisjes voordelen bieden. Met name het huidige lbo en mbo is een analyse waard: zowel kwalitatief als kwantitatief beschikken opleidingen in de traditionele vrouwelijke sektor over minder faciliteiten dan de meer mannelijke opleidingen.

Tenslotte verzwijgt Pais dat de nederlandse overheid zich verplicht heeft diskriminatie op grond van sekse te bestrijden, onder andere door ondertekening van het Verdrag met betrekking tot diskriminatie in het onderwijs (1960) en de Richtlijn van de EG inzake gelijke behandeling van mannen en vrouwen (1976).

Beleid

Hoger Beroeps Onderwijs – nieuwe opleidingen

In het inleidend stukje van de *Schets* wordt de relatie tussen de keuze van de opleiding en het beroeps- en maatschappelijk perspectief van de aanstaande studente niet geproblematiseerd, zodat deze niet in aanmerking komt voor enig beleid. Inhoud en doel van de opleidingen staan niet ter discussie, maar door middel van voorlichting en 'ruimte voor de emancipatieproblematiek' (p. 18) wordt gepoogd de deelname en motivatie van vrouwen te vergroten. De invulling van die ruimte is dermate vaag en vrijblijvend ('er zal ruimte moeten kunnen zijn geschapen', 'het verdient aanbeveling', 'het is mogelijk aandacht te besteden' – p. 18) en zó marginaal ('aspecten van rolpatronen' – ibidem) dat ik er weinig vertrouwen in heb dat op basis van deze uitspraken effectieve stappen zullen worden genomen.

De maatregelen op hbo-gebied bevinden zich alle in de voorlichtings- en informatiesfeer, of richten zich op het uitbreiden van bestaande opleidingen, met name bij het hbo, en de oprichting van nieuwe opleidingen: '...het nagaan van de mogelijkheden voor nieuwe hbo-opleidingen op verschillende terreinen, zoals management in het welzijnswerk, opleidingen op het gebied van veiligheid en aspecten van de gezondheidszorg. Dergelijke studies kunnen tevens een aanzet vormen om de "mannen"-beroepen meer open te stellen voor vrouwen.' (Beleid in overweging, p. 19.)

Welzijnswerk, veiligheid en gezondheidszorg: stuk voor stuk opleidingen die voortborduren op door socialisatie sterk aan vrouwen gerelateerde eigenschappen, en in die zin als een uitbreiding van de

traditionele vrouwenrol opgevat kunnen worden. De stelling dat 'dergelijke studies een aanzet kunnen vormen om "mannen"-beroepen meer open te stellen voor vrouwen' lijkt me derhalve niet verdedigbaar. Bezien in het kader van de theorie van de dubbele arbeidsmarkt wordt Pais' stelling ronduit belachelijk. (Deze theorie gaat ervan uit, dat er twee min of meer gescheiden arbeidsmarkten bestaan, één voor vrouwelijke en één voor mannelijke beroepen. De vrouwelijke beroepen zijn een uitbouw van haar traditionele rol: verzorgend, dienstverlenend e.d., en biedt weinig mogelijkheden voor interne mobiliteit. Tussen beide arbeidsmarkten is nauwelijks sprake van uitwisseling). 'Mede om het deelnemen van meisjes aan het hbo te bevorderen zal de ontwikkeling van verschillende vormen van hbo worden gestimuleerd. Daarbij wordt op korte termijn aangesloten bij de feitelijke belangstelling van meisjes voor bepaalde beroepsopleidingen. Deze opleidingen zullen echter ook nadrukkelijk toegankelijk moeten zijn voor mannen.'⁵ In verband hiermee zal het aantal opleidingen toegepaste huishoudwetenschappen worden verdubbeld (...). Deze hogere beroepsopleidingen beogen een zowel theoretische als praktische voorbereiding te geven voor beroepen op het terrein van leiding en beheer van de huishouding van een goede woon- en leefcultuur.' (beleid in uitvoering, p. 19).

Allereerst rijst de vraag of er wel een *gekonstateerde* behoefte is aan verdubbeling van deze opleidingen. De minister is wel vaker te hard van stapel gelopen bij het oprichten van nieuwe opleidingen, omdat hij uitging van een te verwachten aanmelding zonder na te gaan waar die verwachting op was gebaseerd.⁶

Voorts lijkt het weinig consistent om aan te sluiten bij de *feitelijke* belangstelling van meisjes waar eerder in de nota gesteld wordt, hoewel in veel voorzichtiger bewoordingen, dat die belangstelling door socialisatie is misvormd en vaker berust op het voldoen aan het verwachtingspatroon dan op een werkelijke belangstelling. Een opleiding voor huishoudwetenschappen krijgt in de wandeling ongetwijfeld het predikaat 'veredelde huishoudschool'⁷ en daarmee

5. Waarom gebruikt Pais hier 'mannen' als contrast voor 'meisjes'? Logieser lijkt de term 'jongens'.

6. Dat is gebeurd bij twee Nieuwe Leraren Opleidingen in Zwolle en Sittard die per augustus 1979 van start zijn gegaan. De aanmelding daarvoor was bedroevend laag: nog niet de helft van het aantal plaatsen is bezet. Verschillende onderwijsorganisaties hebben de minister dit resultaat voorspeld.

7. Het vak huishoudkunde op de nlo heeft eenzelfde lot ondergaan. Mannelijke studenten daar voelen zich vaak verplicht uit te leggen dat er heus wel wat komt kijken bij hun studie: scheikunde en biologie en... Een poging hun valse schaamte te verbergen?

wordt de cirkel weer gesloten, waar deze nota juist pretendeert buiten de gangbare rolpatronen te treden.

Een meer algemeen probleem dat zich voordoet bij de oprichting van nieuwe opleidingen is de maatschappelijke en onderwijskundige aansluiting: wat kan je doen met een diploma?, zijn er vervolgopleidingen?, op basis van welke criteria wordt het programma samengesteld en door wie? De waardering voor een opleiding, en, hoe jammer ook, dús de mate van een aantrekkingskracht voor meisjes en jongens, staat of valt daarmee. De Nieuwe Leraren Opleiding⁸ leent zich uitstekend om het bovenstaande te illustreren. Binnen deze – zelfs al vóór de oprichting omstreden – opleidingen zijn drie nieuwe vakken in het leven geroepen, die een aantal kenmerken gemeenschappelijk hebben: de invulling van het programma was vaag en is aan veel tussentijdse veranderingen blootgesteld geweest; de visie op en interpretatie van het vak verschilt per nlo; tot voor kort waren er nauwelijks vervolgopleidingen en de aansluiting op het ‘oude’ onderwijsveld verloopt nog altijd heel moeizaam, met onder andere tot gevolg dat er weinig stage- en arbeidsplaatsen zijn. Alle drie de vakken worden voornamelijk door vrouwen en meisjes gedoceerd/gevolgd: huishoudkunde, gezondheidskunde, en textiele werkvormen.

Onderwijsgeevenden

De samenstelling van het korps onderwijsgeevenden baart Pais zorgen. De lagere regionen (kleuter- en eerste helft lager onderwijs) bestaan prakties geheel uit vrouwen⁹; haar deelname loopt sterk terug naarmate de status van een schooltype hoger is of de opleiding van meer technische aard is¹⁰ en tenslotte is het aantal vrouwen in parttime banen aanzienlijk groter dan het aantal mannen.¹¹

In verband met de onevenwichtige verdeling in het basisonderwijs zegt Pais dat ‘het samengaan van kleuteronderwijs en lager onderwijs in de nieuwe basisschool een belangrijke bijdrage kan leveren aan de

8. De NLO is tien jaar geleden opgericht en leidt op voor een tweede- of derdegraads bevoegdheid in twee vakken. Onderwijskundige vorming en stages nemen een belangrijke plaats in de opleiding in.

9. In het schooljaar 1977/1978 bestond het onderwijzend personeel in het kleuteronderwijs voor 99,9% uit vrouwen (*Schets*, tabel 1, p. 23).

10. De verdeling in het voortgezet onderwijs in datzelfde jaar: 27,5% vrouwen en 72,5% mannen (*ibidem*).

11. Kleuteronderwijs: 6,5% vrouwen en 0% mannen; lager onderwijs: 23,1% vrouwen en 2,9% mannen; voortgezet onderwijs: 75,5% vrouwen en 26,5% mannen (*ibidem*).

doorbreking hiervan' (p. 23). Tegelijkertijd worden de opleidingen voor kleuteronderwijs en de pedagogische akademies samengevoegd tot één opleiding voor het basisonderwijs; op zichzelf een zinvolle gedachte, met name vanuit onderwijskundig perspectief. De overgang van kleuter- naar lager onderwijs verloopt dan geleidelijker; er zijn meer mogelijkheden voor samenwerking en de nu nog nadrukkelijke scheiding tussen spelend leren en 'echt' leren, die vaak een minzaam neerkijken op de activiteiten binnen het kleuteronderwijs tot gevolg heeft, kan worden versoepeld. Of daardoor de verdeling vrouwen/mannen binnen het basisonderwijs meeverandert is een tweede. Waarschijnlijker is dat ook dan vrouwen voornamelijk in de lagere klassen zullen werken, zeker zolang de (ook volgens Pais onjuiste) opvatting dat de opvoeding van kinderen bij uitstek een taak van vrouwen is, nog bestaat en om economische motieven levend wordt gehouden.

Het overige beleid richt zich op vergroting van het aantal deeltijdbanen en het verbeteren van de arbeidsvoorwaarden daarvan. Hoe een en ander konkreet vertaald gaat worden, is in het licht van de bezuinigingen in het onderwijs onvoorspelbaar.

Opleidingen onderwijsgevenden

Ook de opleidingen voor onderwijsgevenden worden onder de loep genomen: 'De onderwijsgevenden oefenen invloed uit door hun houding in de dagelijkse omgang met de leerlingen, die rolbevestigend of roldoorbrekend kan zijn, door de normen en waarden die zij in hun onderwijs overdragen, door de keuze van leermiddelen en door hun adviezen aan ouders en kinderen, onder meer op momenten van specifieke keuzebegeleiding. Daarom dient aan aspecten van emancipatie in de verschillende opleidingen de grootste aandacht te worden besteed.' (p. 24) Dan volgt een tabel met de verdeling vrouwen/mannen over de diverse opleidingen, waarin aanzienlijke verschillen te signaleren zijn.¹²

De enige maatregel die voorgesteld wordt om tot een

12. Studerenden voor een onderwijsbevoegdheid in het cursusjaar 77/78 (tabel 2, p. 25):

	<i>Vrouwen</i>	<i>Mannen</i>
Opl. kleuterleidsters	14180	74
universitaire mo-akte	800	1378
Opl. leraren technies onderwijs	—	5434
Opl. N-akten (huishoud- en nijverheidsonderwijs)	916	47
Opl. leraren agraries onderwijs	19	336

evenwichtiger verdeling van de seksen te komen naast betere informatie en voorlichting, is voornoemde samenvoeging van de opleidingen voor kleuter- en lager onderwijs. Te denken viel aan procentsregelingen, waarbij een aantal plaatsen voor vrouwen wordt gereserveerd op opleidingen waar ze ondervetegenwoordigd zijn, zodat ze daar zonder loting of met meer kansen bij loting kunnen worden toegelaten. Overigens stelt Pais wel z'n regeling voor binnen zijn tweefasenstructuur voor de universiteit: 'Aan de Akademiese Raad zal advies worden gevraagd of m.b.t. de toelating ruimte kan worden gevonden om van overheidswege tijdelijk positieve diskriminatie van vrouwen te bevorderen.' (p. 21) Waarom hier niet?

De 'grootste aandacht' die moet worden besteed aan emancipatie op de opleidingen voor onderwijsgevend, wordt verder slechts heel summier uitgewerkt: besturen worden ten departemente geïnviteerd om ze te attenderen op de doelstellingen en maatregelen uit de nota, en ze worden verzocht rekening te houden met 'gewijzigde rolopvattingen m.b.t. jongens en meisjes en van de deelneming van meisjes aan het onderwijs'. (p. 26) De rol die de nascholing zou kunnen spelen wordt aangestipt maar eveneens niet nader ingevuld. Voorts wordt het aanstellingsbeleid gericht op ondersteuning van het emancipatiebeleid — een vrij botte opmerking, daar er de laatste jaren meer sprake is van een afvloeiingsbeleid.

De enige maatregel die me wat deed opfleuren was deze: 'Vanwege de Minister van O&W in zijn hoedanigheid van bevoegd gezag zal binnenkort overleg met de schoolleiding van de rijksopleidingen voor onderwijzers en kleuterleid(st)ers worden gevoerd om na te gaan op welke wijze in de programma's van die instituten roldoorbrekend onderwijs kan worden bevorderd.' (p. 26), totdat ik merkte hoe dat in de praktijk uitpakte. Begin 1980 ontving de NLO waar ik studeer, het verzoek een commissie op te richten met een soortgelijke opdracht: we zouden moeten gaan inventariseren welke rolbevestigende cq. roldoorbrekende elementen in de (14!) vakprogramma's voorkwamen en voorstellen moeten formuleren ten aanzien van de wijze waarop een en ander veranderd resp. bestendig zou kunnen worden; voorts dienden we het rolgedrag van de aan het instituut verbonden docenten te onderzoeken.

Een aantal (hoofd)docenten reageerde negatief en ontzegde bij voorbaat iedere medewerking; 'leuke' opmerkingen waren niet van de lucht. Uitvoering van het verzoek was daardoor al niet haalbaar. Later werd bekend, dat er door het departement geen faciliteiten ten bate van het onderzoek ter beschikking werden gesteld, met andere woorden: we kregen tijd noch geld. Bovendien was er geen garantie

ten aanzien van de verwerking van de onderzoeksresultaten. Liefde-werk en oud papier, of: vrijwilligsters zijn er goed/gek genoeg voor.

Een schertsgebaar

De nota doorbladerend valt vooral de frekwentie van woorden als overleg, verzoek, advies, informatie en aanbeveling op. Er komen relatief weinig konkrete maatregelen in voor, wat weerspiegeld wordt in het ontbreken van een financiële paragraaf waar een ondersteuning van het beleid in begrotingscijfers zou behoren te staan. Het handjevol konkreet beleid dat er is blinkt uit door oppervlakkigheid, beperktheid en een wel zeer specifieke invulling van het begrip emancipatie; een konsekwentie van het feit dat Pais geen oorzaken analyseert, maar zich slechts richt op de bestrijding van de gevolgen van de maatschappelijk ongelijke positie van vrouwen. Met brochures en folders denkt hij structurele belemmeringen te kunnen opheffen.

Het onderwijsbeleid wordt noch binnen een maatschappelijke kontekst noch binnen het totaal van het regeringsbeleid geplaatst, waardoor iedere maatregel aan overtuigingskracht inboet. Het ontbreken van de ministers Albada van Sociale Zaken en Gardeniers van CRM als medeondertekenaars van de *Schets* is veelzeggend.¹³

Zo zal Pais over een aantal jaren wanneer hij nog eens een blik werpt op de cijfertjes van het CBS over vrouwen in het onderwijs de konklusie kunnen trekken: 'Aan *mij* heeft het niet gelegen – blijkbaar zijn vrouwen *echt* dommer.'

13. Op één punt wordt wel overleg gevoerd. Pais, sprekend over het vergroten van de kansen van volwassen vrouwen op de arbeidsmarkt (de eerste en enige keer dat hij dit onderwerp noemt): 'Tevens wordt overwogen hoe de planning van lbo-scholen voor volwassenen en het voor vrouwen beter toegankelijk maken van bestaande scholingskursussen hieraan kunnen bijdragen.' (Beleid in overweging, p. 16). Albada, zinnend op middelen om de toestroom naar het lbo te vergroten, gezien het tekort aan aanbod op de arbeidsmarkt: 'In dit verband kan ook het tweede-kansonderwijs (...) worden genoemd als punt van aandacht. Over een en ander bestaat al regelmatig kontakt en overleg tussen de ministers van O&W en van Sociale Zaken. (...) Gedacht moet worden aan een verbreding van de keuzemogelijkheden en stimulering van het gebruik van in het bijzonder technische opleidingen voor meisjes, waarbij zelfs de suggestie is gedaan te komen tot een nieuw te creëren "moeder-lts".' (*Knelpunten...*, a.w., pp. 55-56). Nu de maatschappelijke waardering voor het lbo en dus de toestroom van jongens afneemt (*Knelpunten...*, a.w., pp. 36-37) en de goedkope arbeidskracht van gast-arbeiders niet meer opweegt tegen de problemen die hun aanwezigheid oplevert, wordt het tijd de hulptroepen der vrouwen weer in te schakelen. De heren zijn het roerend eens: vrouwen moeten leren om het gat in de ekonomie te vullen.

Recensies

Jannie Poelstra

Fragmenten Vrouwengeschiedenis

Den Haag (Nijhoff) 1980

Samengesteld door Wantje Fritschy.

2 delen, 230 en 238 pp. f 35,— per deel.

Blijkbaar vol vertrouwen in de toekomst van vrouwengeschiedenis besloot uitgeverij Nijhoff in de historische reeks *Geschiedenis in veelvoud*, waarin verspreid gepubliceerde, interessante historische literatuur ten behoeve van studenten wordt bijeengebracht, ook twee delen vrouwengeschiedenis op te nemen. *Fragmenten Vrouwengeschiedenis*, samengesteld door Wantje Fritschy, bestaat uit een chronologies en een thematies opgezet deel. Alle fragmenten gaan over de nederlandse vrouwengeschiedenis.

Wantje Fritschy had geen gemakkelijke taak. Vrouwengeschiedenis werd tot voor kort weinig systematies beoefend en van een doorlopende ontwikkeling van het vakgebied is dan ook nauwelijks sprake. Na een eerste hoogtepunt ten tijde van de eerste feministiese golf moesten we tot de jaren zeventig in deze eeuw wachten voordat er weer op grote schaal onderzoek verricht en gediskussieerd werd. Schilstra en Posthumus-van der Goot stonden met hun publikaties in de jaren veertig op eenzame hoogte.¹ Ook het eerste fragment, *Documentatie van de geschiedenis der vrouw en der vrouwenbeweging* van dr. Jane de Jongh

(deel I, tekst 1), toont duidelijk dat tussen de jaren dertig en de jaren zeventig weinig vordering is gemaakt: veel opmerkingen uit dit in 1936 gepubliceerde artikel over de noodzaak van vrouwengeschiedenis en de plaats van vrouwen in de historische literatuur, ook die uit de meer progressieve hoek van de sociale geschiedenis, hadden niet misstaan in de inleiding van het binnenkort verschijnende *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*.

Mede door het besluit recente publikaties noch herdrukken op te nemen zijn de bundels vooral bronnenboeken geworden. Afgezien van enkele (fragmenten uit) historische studies, waaronder een uitstekend artikel van dr. S.C. Regtdoorzee Greup-Roldanus over *De vrouw in een oud-Hollandsch plattelandsbedrijf* (deel I, tekst 5), werden voornamelijk tijdsdokumenten opgenomen: Wilhelmina Drucker over de Vrije Vrouwenvereniging, waarvan ze zelf de oprichtster was (deel I, tekst 11), een brief van een groningse boerin aan haar echtgenoot uit 1828 (deel II, tekst 5), een enquête van het ANVV uit 1903 over velddienstarbeid van vrouwen (deel II, tekst 20) en het rapport van een NVV-kommissie uit 1929 over het vraagstuk van de organisatie van vrouwen (deel II, tekst 15).

Nu is het binnen een bestek van 500 pagina's bijna onmogelijk met behulp van bronnen een goed overzicht te bieden van de geschiedenis van vrouwen in Nederland. Vrouwengeschiedenis is immers niet gebonden aan een bepaald histories tijdvak, maar maakt deel uit van bijna alle specialisaties waarin het vak geschiedenis zich de laatste honderd jaar heeft opgesplitst. Er moet dus een keuze gemaakt worden. In aansluiting op de praktijk van het histories onderzoek heeft Wantje Fritschy het aksent gelegd op de periode na 1870. Daarbinnen koos zij voornamelijk teksten van en over de socialistiese en feministiese vrouwenbeweging.

Deze keuze verantwoordt zij als volgt: 'Geschiedenis kan gezien worden als het proces van de ontwikkeling van maatschappelijke verhoudingen. Het historisch proces ondergaat een kwalitatieve verandering, zodra ook "gewone mensen", dat wil zeggen mensen zonder speciale politieke of economische privileges, bewust gaan proberen in deze maatschappelijke verhoudingen in te grijpen' ('Inleiding', p. 2).

Ik vind deze benadering, die we ook bij de redactie van het *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging*² tegenkomen, als leidraad voor histories onderzoek naar het functioneren en de ontwikkeling van vrouwenonderdrukking te beperkt en niet in staat wezenlijk inzicht te bieden. In sommige hoofdstukken van deze bundels blijkt dat ook overduidelijk. Het hoofdstuk over huishoudelijke arbeid bijvoorbeeld (deel II, hoofdstuk VI) bevat een tekst uit *Evolutie* (1893) over het voordeel van 'stoomwasscherijen' en een artikel uit *De Socialistische Gids* (1918) over de wenselijkheid van moederloon. Beide onderwerpen zijn ook voor de huidige vrouwenbeweging nog relevant³, maar in een bundel over *vrouwengeschiedenis* had een tekst over de veranderingen in aard en omvang van huishoudelijke arbeid en de gevolgen daarvan voor de huisvrouw toch niet mogen ontbreken. De verwijzing hiernaar in de inleiding op het thema is te summier om dit bezwaar te ondervangen.

Ook het thema 'Discussies over vrouwenarbeid' (deel II, hoofdstuk IV) geeft door de eenzijdige gerichtheid op progressieve kringen (twee op zich uitstekende teksten over de discussie in socialistische kring over aparte arbeidsbescherming van vrouwen uit 1898 en 1903) de lezer een vertekend beeld van de toenmalige ideeën over vrouwenarbeid.

Dit kan zeker niet gezegd worden van het hoofdstuk '(Betaalde) vrouwenarbeid'

(deel II, hoofdstuk III). De teksten, waaronder een enquête, aan adres aan de (deel II, hoofdstuk III). De teksten, waaronder een enquête, een adres aan de regering en een commissieverslag, geven een goed overzicht van de belangrijkste vrouwenberoepen rondom de eeuwwisseling. Ook de problemen waarmee buitenshuis werkende vrouwen te kampen hadden, de arbeidsomstandigheden en de visie van mannelijke collega's, werkgevers en overheid op vrouwenarbeid worden duidelijk. Afgezien van de eerste tekst uit 1696 een mooi afgerond hoofdstuk, dat tevens laat zien over welke verschillende soorten bronnen vrouwengeschiedenis kan beschikken.

Naast de hierboven genoemde thema's worden in het tweede deel 'Egodocumenten', 'Verzet en organisatie', 'Prostitutie', 'Kinderen krijgen en geboortenbeperking' en 'Man/Vrouw-verhouding en huwelijk' behandeld. In de meeste hoofdstukken is de periode 1920-nu opvallend afwezig of ondervertegenwoordigd. Ten dele zal dit veroorzaakt zijn door de opdeling in een chronologies en een thematies gedeelte. Om overlappingsen te voorkomen werden in het thematische deel soms tijdvakken weggelaten, omdat over dat onderwerp in het eerste deel al een artikel was opgenomen. Ook omgekeerd gebeurde dit, waardoor we in het chronologische deel soms nogal geamputeerde hoofdstukken tegenkomen, die tot vreemde konklusies aanleiding kunnen geven: onder het kopje 'De eerste feministische golf' (deel I, hoofdstuk III) vinden we slechts teksten over kiesrecht en gelijkberechtiging van man en vrouw, alsof er geen Tentoonstelling Vrouwenarbeid of arbeidsvraagstuk is geweest in dat tijdvak.

Het eerste deel vind ik het meest zwakke. Hoe interessant de afzonderlijke teksten ook mogen zijn, het blijven fragmenten, vaak zonder enige onderlinge samenhang. Een

beeld van leven en werken van vrouwen in verschillende perioden van de nederlandse geschiedenis zal zich na lezing van deze bundel niet aan de lezer(es) opdringen, en ook over de ontwikkeling van bepaalde facetten van het vrouwenbestaan blijven we in het duister tasten. De summierende inleidingen op de hoofdstukken heffen dit bezwaar niet op.

Ik heb in het begin van deze bespreking al gesteld dat Wantje Fritschy bij de samenstelling van deze bundels een moeilijke taak had. Ik denk dat veel van de hierboven gesignaleerde tekortkomingen het gevolg zijn van haar streven naar volledigheid. Chronologies bekeken was die volledigheid misschien mogelijk geweest als zij in plaats van van bronnen, gebruik gemaakt had van recent verschenen (of nog niet gepubliceerd) onderzoek. Een bundel als *Becoming Visible. Women in European History*⁴ is qua nivo misschien nog niet haalbaar voor Nederland, maar wat betreft overzicht zeker wel. Ook door een beperking in de tijd had het fragmentarische karakter van deze uitgave vermeden kunnen worden.

Onlangs al deze bezwaren ben ik toch wel blij met deze publikatie. Met name deel II zal zeker goede diensten kunnen bewijzen, zowel in werkgroepen over de periode 1870-1918 als binnen de vrouwenbeweging. De literatuurverwijzingen bij elk hoofdstuk kunnen geïnteresseerden in een bepaald aspect van de nederlandse vrouwengeschiedenis bij verdere studie van nut zijn. Hopelijk zal deze uitgave er toe leiden dat de minder in de belangstelling staande tijdperken en thema's serieus onderzoeksterrein worden. Deze bundels bieden daarvoor voldoende aanknopingspunten.

Noten

1. W.N. Schilstra, *Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland in de*

tweede helft der 19e eeuw. Amsterdam 1940; reprint Nijmegen (SUN) 1976.

W.H. Posthumus-van der Goot, en A. de Waal (red.), *Van moeder op dochter*. Utrecht/Antwerpen 1968; herziene uitgave van de 1e druk uit 1948 (Leiden); uitgebreide reprint Nijmegen (SUN) 1977.

2. *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1976*. Nijmegen (SUN) 1976, Redactionele inleiding, pp. 7-20.

3. Zie bijv. Saskia Grotenhuis, 'Loon voor huishoudelijke arbeid', in: *Socialisties-Feministische Teksten 4*. Amsterdam (Sara) 1980, pp. 126-153.

4. R. Bridenthal, C. Koonz, *Becoming visible. Women in European history*. Boston 1977.

Fokkelien van Dijk/Marijke de Jong

Met Mirjam is het begonnen. Opstandige vrouwen op zoek naar hun geloof.

Catharina J.M. Halkes.

Kampen (Kok) 1980, 118 pp., f 17,90.

Binnen het nederlandse taalgebied zijn helaas slechts weinig publikaties verschenen over 'Feminisme en theologie', noch in de vorm van vertalingen noch als oorspronkelijk werk. De publikatie van het boek van de nijmeegse theologe Catharina J.M. Halkes, *Met Mirjam is het begonnen*, is mede daarom zeer verheugend. Catharina Halkes, die nederlandse taal- en letterkunde studeerde voor zij in de theologie haar plaats vond, werkt aan de theologiese fakulteit van de Katholieke Universiteit van Nijmegen; sinds 1977 heeft zij een speciale opdracht tot onderzoek en onderwijs met betrekking tot feminisme en christendom.

De meeste literatuur over feminisme en theologie komt tot nu toe uit de Verenigde Staten, waar deze vorm van theologie zich reeds in het begin van de jaren zeventig ontwikkelde onder invloed van de

vrouwenbeweging. In het persoonlijk voorwoord van het boek, waarin de schrijfster haar bewustwording en ontwikkeling in de richting van de feministiese theologie schetst, noemt zij enkele feministiese theologen uit de Verenigde Staten die haar zeer beïnvloed hebben, zoals Letty Russel, Rosemary Ruether en Mary Daly. Een boek van de laatstgenoemde, *Beyond God the Father*, heeft op haar als een 'bliksemflits' gewerkt. Het is jammer dat een boek dat voor zoveel vrouwelijke theologen een 'eye-opener' is geweest, nog steeds niet in het nederlands is vertaald.

Het is verheugend dat C. Halkes in de uiteenzetting van haar ideeën ook de – vaak zeer verschillende – standpunten van de diverse feministiese theologen aanduidt. Zo ontstaat een meer systematies inzicht in de inhoud van de literatuur over feminisme en theologie. Het zal de oplettende lezeres niet ontgaan zijn dat wij de termen 'Feminisme en theologie', 'Feministiese theologie' en 'Feminisme en christendom' hier door elkaar noemen. Hiermee zitten we middenin een belangrijke discussie onder theologen die zich met feminisme bezighouden, over de vraag: Kan feministiese theologie überhaupt bestaan? Bedreigt dit niet de autonomie van zowel de theologie als die van het feminisme? De traditionele protestantse theologen menen dat theologie (theo-logos: 'spreken over God') geen predikaat verdraagt. Anderen menen dat iedere theologie voortkomt uit een bepaalde situatie en visie op de werkelijkheid, en dat dé theologie niet bestaat. Duidelijk zal zijn dat hier raakpunten liggen met de in dit blad gevoerde discussie over de relatie feminismed-wetenschap en de ontwikkeling van vrouwenstudies. C. Halkes blijft in dit opzicht voorzichtig. Zij geeft hoofdstuk II van haar boek de titel 'Feminisme en theologie' mee. Daarin spreekt ze over

feministiese theologie als een voorbeeld van genitief-theologie (theologie van feministen) of als een kontekstuele theologie: 'Daarmee bedoelen we dat de beleving van onderdrukking/inperking en de ervaring van bevrijding, van strijd om zichzelf te worden en vreugde om een nieuw levensgevoel, maar ook de solidariteit met alle onderdrukten in de samenleving en het hartstochtelijk zoeken naar nieuwe menselijke verhoudingen de kontekst vormen van deze theologie.'

Over de inhoud

Het boek bestaat voor het grootste deel uit bewerkingen van al eerder gepubliceerde artikelen. Twee inleidende hoofdstukken zijn er aan toegevoegd. Uit het persoonlijk voorwoord blijkt een grote bezorgdheid over het feit dat er zelfs geen konfrontatie tussen feminisme en christendom plaats vindt 'want ze lopen voor elkaar weg, nemen elkaar niet au sérieux en hebben alleen vooroordelen en stereotypen ten aanzien van elkaar'. Een van de redenen van publikatie van dit boek is dan ook dat C. Halkes een aanzet wil geven tot een gesprek tussen 'feministen, feministiese theologen en christenvrouwen die aan het begin van de tocht naar bevrijding staan'. Een andere reden is haar pastorale bezorgdheid voor al die vrouwen die gefrustreerd de kerk hebben verlaten. Het seksisme binnen de kerken moet een halt toegeroepen worden, alleen dan kan een verdere uittocht van vrouwen misschien voorkomen worden.

In een inleidend hoofdstuk geeft de schrijfster een omschrijving van feminisme: 1. Een bevrijdingsproces van vrouwen tot autonome mensen. Dit is enerzijds een (sociaal)-psychologies proces, namelijk bewustwording en bevrijding van de positieve en negatieve beeldvorming die in de loop der tijden op vrouwen geprojecteerd is; anderzijds een sociaal en ekonomies proces. Ze verwijst hierbij naar analyses van auteurs

over feminisme-socialisme. Uitdrukkelijk stelt zij dat feminisme een voorlopige maar noodzakelijke fase is.

2. Een vorm van tegenkultuur. Het feminisme streeft naar een kwalitatief andere maatschappij (ze verwijst hierbij naar Marcuse) en is een fundamentele cultuurkritiek, omdat het de verheffing van de mannelijke sekse boven de vrouwelijke als het meest diepgaande dualisme aan de kaak stelt.

In het tweede inleidende hoofdstuk 'Feminisme en theologie' geeft ze, na haar eigen, hierboven al geciteerde omschrijving van feministiese theologie, de verschillende richtingen aan waarin de feministiese theologie zich ontwikkelt. Enerzijds de feministen die uitgaan van de joods-christelijke traditie en die van binnenuit willen veranderen. Anderzijds de vrouwen die trachten zelf vorm te geven aan hun religieuze bewustzijn, ongehinderd door patriarchaal-theologische en filosofiese beelden. Veel vrouwen ook maken een overgang van de ene naar de andere benadering. 'Kenmerkend voor de hele feministiese theologie is namelijk dat we veel openlaten, bang als we zijn voor een vroegtijdig vastleggen.' Een duidelijk verzet dus tegen de traditionele theologie die overal een pasklaar en definitief antwoord op geeft.

Een paar voorbeelden van de nieuwe wijze van theologiseren:

— Het gangbare mannelijke godsbeeld wordt onder kritiek gesteld door het óf aan te vullen met vrouwelijke godsbeelden die in de bijbel te vinden zijn óf radikaal af te wijzen. Volgens deze laatste benadering moet god van alle projecties ontdaan worden en slechts 'Zijnde' of 'Geest' genoemd worden. C. Halkes is van mening dat de feministiese theologie zich veel meer met God de Geest zou moeten bezighouden. De Geest schept ruimte, inspireert en is dynamies.

— Wat het mensbeeld betreft gaat ze uit van

het eerste scheppingsverhaal (niet van dat van Eva!) waarin de mens als man en vrouw beeld van God genoemd wordt. 'Alle al te menselijke beelden zijn verdwenen; er is geen sprake van een eerder of later, van boven of onder; de mens is man en vrouw, als zodanig beeld Gods, samen en ieder.'

— De begrippen 'heelheid' en 'androgynie' zijn belangrijk als persoonlijk ideaal, namelijk jezelf kunnen ontplooiën terwijl je daarbij ook je eigen (en niet de van buitenaf opgelegde) beperkingen aksepteert, én als maatschappelijk ideaal namelijk het akseptereren van verschillen tussen mensen en culturen zonder dat het ene ras of de ene sekse de andere overheerst.

Belangrijk bij dit alles is dat de feministiese theologie zich bezighoudt met verder onderzoek naar datgene wat impliciet in de christelijke traditie aanwezig is, maar verborgen is gebleven, en met onderzoek naar waardevolle elementen uit vroegere vrouwelijke religies.

Van de hoofdstukken uit het tweede deel van het boek geven we de inhoud heel kort weer. In 'Feminisme en de Schrift' komt de vraag aan de orde wat feministen nog kunnen met de bijbel als boek uit een patriarchale tijd. 'Het geweld van beelden' beschrijft de verpletterende werking die religieuze beelden en symbolen op vrouwen (gehad) hebben. De R.K. kerk wordt scherp bekritiseerd omdat zij 'de konfrontatie met de levende, konkrete vrouwenwereld, die van leken en van de weer pionierende religieuzen niet aan wil c.q. niet aandurft.' Het hoofdstuk 'Bevrijdingstheologie' beschrijft de parallellen (en de verschillen) die er zijn tussen met name de zwarte en de feministiese theologie. C. Halkes weerlegt hierin ook de veelvuldig gehoorde stelling dat vrouwenbevrijding een luxe zou zijn. Het boek eindigt met een 'Drieluik voor Maria', waarin ze ingaat op de betekenis die Maria voor haar en voor een aantal door haar

ondervraagde R.K. vrouwen (gehad) heeft. Misschien zou Maria een inspirerend symbool voor feministen kunnen worden. Maagd zijn kan immers ook betekenen: autonoom zijn, niet gedefinieerd zijn door relaties tot anderen.

Slotopmerkingen

C. Halkes maakt niet alleen duidelijk waar de feministiese theologie zich mee bezighoudt, maar schetst ook haar eigen bewustwordingsproces. Haar kritiek op de traditionele theologie en op de kerk is soms scherp. Toch blijkt ook steeds haar verbondenheid met en loyaliteit ten opzichte van theologie en kerk, waardoor sommige van haar kritiese uitspraken het karakter van understatementen krijgen. Feministische theologie ziet 'verkrachting' als de grondhouding die leidt tot onderdrukking, ontkrachting en uitbuiting van iedereen en alles. Dit betekent dat feministiese theologie moet onderzoeken hoe die onderdrukking, ontkrachting en uitbuiting ontstaan, welke structuren daaraan ten grondslag liggen. Het analyseren van de rol die de theologie gespeeld heeft en nog speelt in het ontstaan en voortbestaan van onderdrukkende structuren, is ons inziens een belangrijke taak van de feministiese theologie: het is een vorm van religiekritiek. De samenhang tussen sociaal-ekonomiese verhoudingen en ontwikkelingen in de theologie komt in dit boek naar onze mening te weinig geïntegreerd aan de orde.

Het boek bevat een inspirerend betoog ten gunste van 'heelheid en androgynie' als richting voor een ethiek van gelijkwaardigheid. Het is goed dat de feministiese theologie de strijd van vrouwen voor haar bevrijding in een breder perspectief plaatst. Een 'droombeeld' als androgynie kan vrouwen moed en hoop geven. Waar wij moeite mee hebben is dat androgynie ook in dit boek zo sterk

betrokken wordt op de persoonlijke levenssfeer, op psychologische en kulturele veranderingen (zie ook het artikel van Rina van der Haegen in *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, 1980, nr. 1).

Met Mirjam is het begonnen vormt een eerste aanzet tot de ontwikkeling van een feministiese theologie in Nederland en biedt herkenning en erkenning voor vrouwen die op een kritiese wijze met theologie bezig zijn vanuit haar positie als vrouw. Bij lezing van dit boek werd des te duidelijker hoe groot de behoefte is aan publikaties over feminisme en theologie vanuit de meer specifieke vakgebieden, zoals bijvoorbeeld de kerkgeschiedenis. ■

Ellen van Aggelen

Vrouwen, feminisme en geestelijke gezondheidszorg.

Themanummer van *Maandblad voor geestelijke volksgezondheid*, nr. 6/7, 1980, uitgave van NCGV te Utrecht, pp. 462-581 *

Beter laat dan nooit! Het *Maandblad voor geestelijke volksgezondheid* (MGV) heeft een dubbeldik themanummer besteed aan de relatie vrouwen, feminisme en geestelijke gezondheidszorg. Vanuit verschillende invalshoeken worden in een zevental artikelen meerdere thema's onder de loep genomen, te weten: vrouwen als konsumenten van de GGZ, als werkers daarbinnen, speciale therapiegroepen voor vrouwen, wat beweerde Freud nu echt over vrouwen, en machtsverhoudingen in het gezin.

De themaredactie, die voornamelijk uit

* Te verkrijgen in vrouwenboekhandels of door f 10,50 over te maken op gironummer 1482492, t.n.v. *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* te Utrecht.

de auteurs van dit nummer bestond, is na lange discussie niet tot een eensluidende mening gekomen, maar wel tot het produceren van lezenswaardige artikelen. De artikelen lopen uiteen van een beschrijving van de 'eigen' vorm van feministische hulpverlening, de FORT-groepen, die zich distantiëren van de gevestigde GGZ, tot beschouwingen die vanuit psychoanalytische vertrekpunt geschreven zijn; andere bevinden zich hier tussenin.

Ik proef, tussen de regels van het voorwoord door, een toon van teleurstelling over het feit dat er geen eenheid in het materiaal bereikt is. Enerzijds kan ik me deze teleurstelling wel voorstellen; het is natuurlijk altijd plezierig om met een afgerond verhaal voor de dag te komen. Anderzijds denk ik dat de inhoud van dit nummer de werkelijke situatie benadert; we zijn immers nog volop in discussie over de relatie vrouwen, feminisme en geestelijke gezondheidszorg. Vanuit dit oogpunt vind ik het bovenal positief dat er middels dit nummer discussiemateriaal onder de aandacht van het MGVL-lezerspubliek gebracht wordt. Materiaal, dat een bijdrage kan leveren aan bezinning op en verandering van de praktijk en theorie met betrekking tot vrouwen en de geestelijke gezondheidszorg.

In haar artikel *Vrouwen in tel* bekritiseert Dorine Baudin algemene uitspraken als: 'Vrouwen zijn psychisch ongezonder dan mannen'. Ze toont aan dat men op basis van het tot nog toe bekende cijfermateriaal deze konklusie over de psychische gezondheidstoestand en het hulpvraaggedrag van vrouwen in vergelijking tot mannen, niet kan trekken. Het is een hoogst ongenueanceerde uitspraak en het houdt bovendien een diskriminerende mythe in stand.

Behalve het misbruiken van 'harde', 'objectieve' cijfers, is er sprake van een

systematische vertekening van de bronnen, betoogt Dorine Baudin, die verregaande gevolgen heeft voor de interpretaties ervan. Want door hun opvoeding leren vrouwen en mannen verschillend om te gaan met problemen, waardoor vrouwen eerder bij de hulpverlening terecht komen. Daar worden ze vervolgens geconfronteerd met een sekse-stereotiepe, mannelijk gekleurde benadering en beoordeling van geestelijke gezondheid. Deze norm beïnvloedt dan op zijn beurt weer de cijfers over het gebruik van medische en psychologische voorzieningen.

Ze pleit daarom op basis van de bovenstaande bevindingen voor zinvoller onderzoek. Namelijk onderzoek naar de psychische gezondheidstoestand en het hulpvraaggedrag van de beide seksen afzonderlijk, gezien tegen de achtergrond van hun leefsituatie en de reactie daarop van de hulpverlening (bijv. een onderzoek naar en analyse van het zgn.

'huisvrouwensyndroom', psychosomatische klachten van huisvrouwen die voortvloeien uit hun niet-maatschappelijke positie en de aard van hun werkzaamheden). Want, zegt ze, 'het gaat er uiteindelijk niet om wie er het gezondste is, mannen of vrouwen, maar om welke factoren iemand ziek maken en wat daaraan te doen is'.

In haar betoog en konklusie kan ik een heel eind meegaan. Alleen wil ik vergelijkend onderzoek tussen mannen en vrouwen niet per definitie afwijzen. Het kan soms van nut zijn; we hebben immers ooit moeten ontdekken dat vrouwen meer gebruik maken van hulpverleningsmogelijkheden, alvorens we er de noodzaak van inzagen om uit te gaan zoeken, waar dit mee samenhangt en hoe we het kunnen veranderen.

Onder de titel *Van radicale psychiatrie naar FORT* schrijft Anneke Rooselaar over de radicale psychiatrie en de toepassing ervan in feministische (oefen)groepen radicale therapie

(fort), waarvan naar schatting in Nederland zo'n 200 vrouwengroepen draaien.

Ze begint met een schets van de geschiedenis van de radicale psychiatriebeweging. Vervolgens verduidelijkt ze het kernbegrip van de radicale psychiatrie: het politieke, oftewel de macht die mensen over elkaar uitoefenen en het daarbij gekozen waarden- en normenstelsel. Radikale therapiebeoefenaars voegen aan de ideeën van W. Reich en R.D. Laing e.a. (die een verband hebben gelegd tussen de traditionele psychiatrie en de maatschappij) toe, dat machtsverhoudingen tussen man en vrouw, blank en zwart, hetero- en homoseksueel e.d., er voor zorgen dat mensen in traditionele termen 'gek' worden.

De feministische radicale-psychiatriebeweging heeft zich min of meer afgesplitst om zich vooral te richten op onderdrukingsmechanismen bij vrouwen. Anneke Rooselaar beschrijft vervolgens, gebaseerd op haar ervaringen als deelneemster en begeleidster, hoe de FORT-groepen prakties werken en welke theorie erachter leeft. Over het effect van de FORT zegt ze dat radicale therapie vrouwen kan helpen in het feministies proces. Vrouwen krijgen namelijk energie doordat ze ontdekken wat ze voelen, verlangen, denken en willen, en komen in een veranderingsproces terecht. Maar de vraag blijft wat je ermee kunt doen in een omgeving die daar bang voor is en defensiemechanismen gaat ontwikkelen.

Ik vind het een goed, informatief artikel en was vooral blij met de ontdekking dat mijn eigen twijfels en vragen ten aanzien van de FORT ook binnen de beweging zelf ter discussie staan. Vragen zoals: welke vrouwen nemen deel aan deze groepen, en welke vrouwen worden niet bereikt omdat de drempel te hoog is of hun hulpvraag te zwaar om in de groepen goed te kunnen functioneren; en welke consequenties

trekken we uit de antwoorden die we op deze vragen krijgen.

In het gedegen overzichtsartikel *Feminisme in therapie* waarin velen hun vragen en antwoorden zullen herkennen, diept Margit Mager het thema uit, in hoeverre feministiese ideeën en opvattingen toepassing kunnen vinden in de verschillende soorten therapieën. In tegenstelling tot de vorige schrijfster, is ze er meer van overtuigd dat deze integratie mogelijk is. Haar vragen zijn onder meer: 'kun je echt alleen in groepen emanciperend werken, zoals sommigen beweren, of kan dat ook in individueel contact; wat zijn precies de voordelen van vrouwengroepen; is de psychoanalyse inderdaad onderdrukkend of zou je er toch iets aan kunnen hebben; hoe feministies is gezinstherapie en welke invloed kan het feminisme hebben op de hulpverlening binnen psychiatrische inrichtingen.'

Het zou te ver voeren om al de aanbevelingen die ze noemt te vermelden, wel wil ik stil blijven staan bij haar konstatering, dat er over een feministiese strategie in psychiatrische inrichtingen weinig geschreven is. Ik ben het met haar eens als ze zegt dat dit probleem vaak wordt afgedaan met de vaststelling dat deze vrouwen politieke gevangenen zijn en de inrichtingen afgeschaft moeten worden. Zo kunnen we ons er echter niet van afmaken. Voor vrouwen met een zware hulpvraag is in een andere setting vaak geen plaats, ook niet in de vrouwengroepen buiten de GGZ-instellingen, zoals de FORT bijvoorbeeld.

Theorievorming over de oorzaken en gevolgen van psychiatrische opnamen van vrouwen zal meer ontwikkeld moeten worden. Temeer nu we weten dat het hier vooral gaat om vrouwen uit de lagere klassen. Zij hebben recht op verbetering van hun situatie door middel van goede begeleiding en nieuwe methodieken.

Boeiend om te lezen vond ik het, in zeer beeldende taal geschreven, verslag *Terug naar het schimmenrijk* van Evelien Paull. Ze heeft een bezoek gebracht aan de psychiatrische inrichting, waarover ze haar boek *Het land der blinden* heeft geschreven. Haar bevindingen kan ik moeilijk samenvatten, ik zou zeggen: 'lees het maar'.

Voortgaan en niet vergeten is een persoonlijk verhaal, waarin Bertha van Amstel haar ontwikkeling van psychoanalytica tot feministies oriënteerde therapeute weergeeft en dat laat zien dat psychoanalyse en feminisme elkaar niet per definitie hoeven te bijten.

Ze ontdekte door middel van haar eigen praktijkervaringen, dat de freudiaanse theorie en techniek alleen hun waarde door de tijd heen behouden als ze voor verandering worden opengesteld. Door starre interpretatie en gebruik ervan wordt de therapie een instrument ter onderdrukking van mensen in plaats van ter bevrijding. Terwijl het laatste één van de doelen van de psychoanalyse zou moeten zijn.

De vrouwenbeweging heeft invloed op de wijze waarop Bertha van Amstel invulling geeft aan haar rol als therapeute. Ze is tot de konklusie gekomen dat, achter haar wens om anderen te begrijpen, de wens ligt zichzelf te helpen en begrijpen. Daarin voelt ze zich vaak even (on)machtig als de cliënt die bij haar komt. In haar dagelijks werk wordt ze geïnspireerd door de gedachten over machtsverdeling tussen de seksen en de relatie maatschappij en individu, zoals deze in de vrouwenbeweging leven.

Door het lezen van dit artikel is mij duidelijk geworden dat Bertha van Amstel, op een integrale en zorgvuldige manier, haar feministiese overtuiging probeert te integreren in haar therapeutische praktijk.

De vraag welke betekenis de psychoanalyse voor vrouwen kan hebben,

blijft voor mij echter in vele opzichten nog altijd onbeantwoord. Ik krijg geen zicht op wat er konkreet in zo'n therapie gebeurt en welke gevolgen het voor vrouwen heeft als ze het therapeuties proces doorlopen hebben.

Christien Brinkgreve geeft in haar artikel *Over de verstrikkingen van het vrouwenleven* op treffende wijze aan in hoeverre problemen van vrouwen van deze generatie verschoven zijn ten opzichte van vorige generaties. Terwijl vrouwen het in vele opzichten relatief beter gekregen hebben, lijkt het alsof ze meer moeilijkheden ervaren.

Gebruikmakend van de ideeën van Christopher Lasch, gepresenteerd in zijn veelbesproken boek *Haven in a Heartless World*, legt ze in haar analyse een verband tussen veranderingen binnen gezinsverhoudingen en bredere maatschappelijke ontwikkelingen. Vervolgens beschrijft ze welke emotionele conflicten het gevolg zijn van de verschuivingen, die hierbinnen hebben plaatsgevonden. Uit een onderzoek naar veranderingen in de problemen van nederlandse vrouwen gedurende een periode van veertig jaar, dat ze tezamen met Michel Korzec deed aan de hand van de adviesrubriek van het vrouwenblad *Margriet*, bleek bijvoorbeeld dat in de jaren veertig en vijftig de klachten van vrouwen betrekking hadden op vermoeidheid door grote kinderlast en te weinig geld hebben om van rond te kunnen komen, terwijl vrouwen de laatste jaren vooral over 'identiteitsproblemen' naar Margriet schrijven. Zo schreef een huisvrouw dat ze eigenlijk niets te klagen heeft, maar zich toch opstandig en ontevreden voelt.

Waar Christopher Lasch de oplossing voor dit soort verschijnselen lijkt te zoeken in de richting van het herstel van het Goede Gezin, waarin vrouwen weinig andere mogelijkheden hebben dan toegewijd

moeder worden, geeft Christien Brinkgreve een andere, vrouwvriendelijke oplossing aan, namelijk die van het gedeelde ouderschap. 'Gedeeld ouderschap zou in elk geval de mogelijkheden voor zowel moeders als vaders en daardoor ook voor dochters en zonen minder beperkt maken, waardoor de praktische en emotionele oplossingen voor beide "partijen" minder rigide en beknellend kunnen worden.' Deze oplossing is mijns inziens het overdenken zeker waard en vraagt om nadere uitwerking.

In het slotartikel *Het 'moederen' als viciëuze cirkel* gaat Jolande Withuis in op de verhouding feminisme en psychoanalyse. Waarbij het haar niet gaat om de psychoanalyse als behandelingsmethode, maar als theorie; om de inzichten die de theorie biedt over het tot stand komen van de mannelijke en vrouwelijke persoonlijkheden.

Ik geloof dat ze gelijk heeft, als ze zegt dat de vrouwenbeweging profijt kan hebben van de psychoanalyse. Volgens haar en anderen schieten de sociologische en psychologische roltheorieën tekort in hun antwoorden op de vraag: 'waarom de kwesties van "mannelijke en vrouwelijke eigenschappen" zo taai en schijnbaar onveranderlijk en onveranderbaar zijn en waarom ze zo'n emotionele beladenheid hebben.'

Ze baseert zich in haar artikel voornamelijk op de ideeën van Nancy Chodorow die terug te vinden zijn in haar boek *The Reproduction of Mothering. Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. In de analyse staat centraal, dat het moederen van kinderen bijna universeel door vrouwen gebeurt. Ze toont aan dat jongens en meisjes als verschillende persoonlijkheden uit het oedipuskomplex tevoorschijn komen: jongens meer opzichzelf en beknot in hun neiging tot verbondenheid, meisjes met vagere ego-grenzen en met meer gerichtheid

op de binding aan anderen.

De psychiese problemen die vrouwen kunnen hebben, komen voort uit het gegeven dat vrouwen door vrouwen worden grootgebracht en als zodanig vrouwelijkheid van generatie op generatie wordt overgedragen (het eenzijdige moederen).

Het kan echter anders: het eenzijdig moederen van vrouwen kan doorbroken worden. We kunnen af van de maatschappelijke situatie die door haar als: 'male dominant, but father absent' benoemd wordt. Het 'gezamenlijk ouderen', dat Nancy Chodorow voorstelt zal aan veel van onze huidige problemen een oplossing kunnen bieden. Voor de verwezenlijking van dit ideaal is nog veel strijd nodig, zowel in het privéleven van mensen als op maatschappelijk nivo. Zo zijn bijvoorbeeld de verkorting van de arbeidsdag en het creëren van opleidingen en werk voor vrouwen, voorwaarden die nu gerealiseerd moeten worden.

De Documentatie vrouwen en geestelijke gezondheid van Antoinet Schrijver bestaat uit een bibliografie (boeken en tijdschriften), vrouwenbladen, adressen van vrouwenhuizen, actiegroepen, bibliotheken enz. enz. Het is een zeer waardevolle inventarisatie.

Nawoord

In het voorafgaande zijn nogal wat thema's aan de orde gekomen. Het biedt mijns inziens genoeg stof voor discussie binnen GGZ-instelling en daarbuiten. Toch heb ik ook dingen gemist, waarvan ik hoop dat er in toekomstige MGZ-nummers wel aandacht aan zal worden besteed.

Zo vind ik in geen van de artikelen een overzicht van welke specifieke klachten en moeilijkheden vrouwen hebben. Ik denk hierbij aan psychosomatische klachten, alcohol- en medicijnenverslaving, anorexia enz. Deze informatie is wel van essentieel

belang als je een beeld wilt vormen van de relatie vrouwen en geestelijke gezondheidszorg. Nu bedoel ik natuurlijk geen opsomming van allerlei klachten sec, zo'n overzicht is alleen dan zinvol als er een verband met de positie en rol van vrouwen in de maatschappij wordt aangegeven. Bovendien moet er gelet worden op de invloed van factoren als: sociale achtergronden en situaties van vrouwen (vrouwen in de lagere klasse, lesbiërs zijn, gescheiden zijn enz.). Deze factoren zijn van invloed op het soort moeilijkheden die vrouwen hebben, hoe ze ermee omgaan en wat de reactie van de hulpverlening erop is.

Vervolgens zou ik het waardevol vinden als er uitgebreider zou worden ingegaan op de stand van zaken in de intramurale zorg en de niet-professionele hulpverlening. De verschillende 'takken' van de hulpverlening kunnen van elkaar leren. Ik denk bijvoorbeeld aan het geslaagde initiatief in de niet-professionele hulpverlening; de zogeheten medicijnen-groepen voor vrouwen, waar werkers in de gevestigde GGZ ook mee gestart zijn.

Het themanummer bestond uit een verzameling artikelen waartussen weliswaar lijnen te trekken zijn, maar die niet vanuit één visie op vrouwen en geestelijke gezondheidszorg geschreven zijn. Op zich vond ik dit geen probleem, alleen had ik graag inzicht gekregen in de discussie zoals die binnen de themaredactie gevoerd is.

Tot slot wil ik opmerken dat ik het zeer verheugend vind te merken, dat de gedachte dat de hulpverlening zeker niet altijd bevrijdend werkt voor vrouwen, maar ze vaak van de wal in de sloot helpt, door steeds meer vrouwen en mannen gedeeld wordt; en dat er op basis hiervan voorzichtig activiteiten worden ondernomen om hier verandering in te brengen. Het verschijnen van dit themanummer geeft mij in ieder geval deze hoop. ■

Margret van der Veldt-Brüggmann

De vrouw een godin, de kunst een god. Over vrouwenstudies en het symbolisties vrouwbeeld. Debora Meijers.

Kunsthistorische Schriften nr. 3, Amsterdam 1980. 97 pp., 18 afbeeldingen, abonnement (4 nrs.) f 38,—, losse nrs. f 11,—.

De vrouw als 'imaginerde Weiblichkeit' (Bovenschen) vinden wij niet alleen in de kunsten, maar ook in de wetenschappelijke theorievorming. Hier werd en wordt de vrouw óf helemaal verzwegen óf met een kunstgreep aan de man ondergeschikt gemaakt óf haar wordt biologiese 'Schwachsinn' (Möbius) toegeschreven. Bijna positief, ofschoon even funest, klinken de mystifikaties à la Freud in onze oren: 'Ueber das Rätsel der Weiblichkeit haben die Menschen zu allen Zeiten gegrübelt. ...Auch Sie werden sich von diesem Grübeln nicht ausgeschlossen haben, insofern Sie Männer sind; von den Frauen unter Ihnen erwartet man es nicht, sie sind selbst dieses Rätsel.' (Freud: *Die Weiblichkeit*) Deze sfinxachtige uitspraak wijst op twee dilemma's, ten eerste het gebrek aan degelijke theorievorming over vrouwen c.q. 'het vrouwelijke' en ten tweede de problematiek van de mannelijke wetenschapper.

Debora Meijers¹ pakt het probleem bij de horens en probeert op het terrein van het kunsthistorie onderzoek een aanzet tot theorievorming te geven. Zij combineert deze taak met een onderzoek naar het symbolisties vrouwbeeld in de beeldende kunst, waarbij zij zich concentreert op Franz von Stuck, Giovanni Segantini en Edvard Munch, drie zeer uiteenlopende vertegenwoordigers van het symbolisme. Hun gemeenschappelijke noemer is dan ook minder hun individuele stijl dan het abstraherende karakter van de aanpak van hun thema.

Bij het traceren van de vrouwbeelden die de symbolisten hanteren, ziet de auteur in het beelden- (of verbeeldings-) bos van sfinxen, vampiers, bruiden, madonna's enz. twee basiskategorieën: aan de ene kant het positieve vrouwtype, de a-seksuele vrouw, symbool van het geestelijke, en aan de andere kant het negatieve vrouwtype, de levende lichamelijke verleiding, symbool van de materie. De talrijke afbeeldingen die de tekst begeleiden, vormen een sprekende illustratie van dit dichotome vrouwbeeld. In de uitvoerige beschrijving van de drie bovengenoemde schilders wordt op deze afbeeldingen nader ingegaan. Hier combineert de auteur een biografiese aanzet met een uitleg van de beeldsymboliek, die in deze combinatie weleens te direct, te 'weerspiegeld' overkomt. De grotendeels fenomenologische beschrijvingen onttrekken zich aan een meer althusseriaanse ideologiekritiek, die het beeld, de producent/recipient en het maatschappelijke veld in een dialekties wisselspel brengt, waarbij elk zijn eigen discours houdt. Deze theoretiese aanpak was eigenlijk wel te verwachten vanwege de theoretiese uiteenzetting over Althusser in het tekstgedeelte over vrouwenstudies en wetenschapsbeoefening.

Zoals de ondertitel van de tekst 'Over vrouwenstudies en het symbolisties vrouwbeeld' al aanduidt, probeert Debora Meijers in haar uiteenzetting tweeledig te werk te gaan met het doel, het een met het ander uiteindelijk te verbinden. In de indeling van de hoofdstukken wisselen de twee lijnen van het vertoog zich af, waardoor de lezer(es) die de hele tekst aanvankelijk nog niet overziet, af en toe de draad dreigt kwijt te raken, aangezien ook niet altijd duidelijk wordt hoe het ene hoofdstuk op het andere aansluit.

In het theoreties gedeelte lijkt mij de kernvraag van de auteur: 'Het objectgebied van een feministiese benadering van de

kunstgeschiedenis zou als volgt omschreven kunnen worden: *niét dient het uitgangspunt de kunst van vrouwen over vrouwen voor vrouwen te zijn, maar de vraag, in hoeverre vanuit een feministiese maatschappij-analyse gezien, kunst en de kunsthistoriese wetenschap tot nu toe bijgedragen hebben aan de onderdrukking van vrouwen.*' (p. 14) Debora Meijers ziet een aanzet om de patriarchale wetenschapsbeoefening open te breken in het hanteren van het ideologiebegrip. Via een — misschien iets te lange — inleiding (Althusser wordt alleen over ideologische staatsapparaten aangehaald) wordt de term 'beeldideologie' van Hadjinicolaou² geïntroduceerd, d.w.z. beelden zijn niet alleen uitdrukkingen van de ideologie van de heersende klasse, maar zij zijn zelf ideologieën. Debora Meijers verwijst in deze samenhang naar Althusser met diens onderscheid tussen 'zien' en 'weten' bij kunst en wetenschap. De auteur gaat hier met twee zinnen overheen en verbindt dit tegelijkertijd met een kritiek op het receptiebegrip bij Althusser.

Misschien is het zinvol hier even stil te staan en een kritiese blik op de argumentatiewijze pars pro toto te geven, omdat dit soort haastige verbindingen in het theoriegedeelte van het opstel vaker voorkomen. De snelle overgangen en halve verwijzingen maken het voor de lezer(es) onmogelijk in kritiese distantie deze passages te volgen wanneer men het Althusser-artikel niet in het hoofd heeft. Maar laten wij even naar de boekenkast lopen en althusseriaanse opstellen over ideologie en kunst pakken.

Bij het herlezen (door mij) van 'Een brief over kunst. Antwoord aan André Daspre'³ wordt duidelijk dat Althusser zich bezighoudt met de relatie tussen 'het werk' en 'ons' bij de toeëigening van objecten in kunst en wetenschap. Hij zegt: 'Het werkelijke verschil tussen kunst en wetenschap ligt in de *specifieke vorm* waarin

zij ons, op een heel verschillende manier, hetzelfde object verschaffen'. Kunst kan ons volgens Althusser 'konklusies zonder premissen' geven door het 'zien, waarnemen, voelen'. Het stelt iets aan de orde, terwijl wetenschap kennis (begrip) van een object heeft, waardoor het in staat kan zijn de middelen aan te geven die het mogelijk maken ideologische effecten te veranderen. Althusser ziet geen tegenstelling tussen kunst en wetenschap maar een verschil: 'Zoals alle kennis veronderstelt de kennis van kunst om te beginnen een *breuk* met de taal van de *ideologische spontaneïteit* en is een voorwaarde dat zij allereerst vervangen wordt door een samenstel van wetenschappelijke begrippen.' Althusser waarschuwt ervoor te snel over een materialistische analyse heen te stappen en hij pleit voor wat volgens hem 'tot een werkelijke kennis van kunst leidt, tot een uitdieping van de specificiteit van het kunstwerk (sic!) en kennis van de mechanismen die het "estheties effect" tot stand brengen, (...) we (moeten) langdurig de grootst mogelijke aandacht besteden aan de "*basisprincipes van het marxisme*" in plaats van hals over kop "naar iets anders over te stappen", want als wij te snel naar "iets anders" overstappen, bereiken wij niet een *kennis* van kunst maar een *ideologie* van kunst'.⁴

Als wij nu naar de vraagstelling van de onderdrukkende werking van het traditionele kunsthistorie onderzoek terugkeren, dan is hier door Althusser de wegwijzer gegeven in welke richting een analyse zou kunnen gaan. Een schitterend voorbeeld van een studie-object zou de symbolisme-analyse van Hofstätter⁵ kunnen zijn. Binnen een dusdanige ideologiekritische analyse zou de seksespecifieke 'kennis' (die Althusser tot ongenoegen van de auteur niet expliciet maakt) een verruimend effect hebben.

Debora Meijers zegt in haar inleiding dat zij bij het herlezen van de tekst nog veel 'onuitgewerkte aanzetten' zag en dat zij niet geprobeerd heeft de tegengestelde opvattingen aan elkaar te lijmen omwille van een hecht betoog. Dit is in de hele tekst merkbaar. De tekst lijkt een diner met honderd gangen maar als je net verlekkerd een hapje van een gerecht wilt nemen wordt het bord al weer weggerukt en krijg je het volgende gerecht voorgeschoteld. Deze poreuze manier van theorievorming biedt de lezer vele mogelijkheden tot aanvullende gedachten omtrent de uitermate complexe materie. Misschien is voor mij deze openheid, samen met het grote materiaal aanbod, een aspect van toegepast feministies onderzoek.

Noten

1. Debora Meijers is sinds 1976 als wetenschappelijk medewerkster verbonden aan het Kunsthistorie Instituut van de Universiteit van Amsterdam.
2. Zie N. Hadjinicolaou, *Kunstgeschiedenis en ideologie*. Nijmegen 1977.
3. In: L. Althusser, *Drie opstellen over kunst en ideologie*. Nijmegen 1980, pp. 9-14.
4. In het opstel 'Het Piccolo Teatro Bertolazzi en Brecht', in: idem, pp. 15-36, gaat Althusser nog explicieter in op de relatie toeschouwer-kunstwerk.
5. H. Hofstätter, *Symbolismus und die Kunst der Jahrhundertwende*. Keulen 1973.

Verslagen van bijeenkomsten

Marlies Vulto

*Landelijke themadag over methodologie,
theorie en feminisme, Utrecht.*

In Utrecht vond op 18 maart 1980 een landelijke diskussiedag plaats over feministiese methodologie. Ten behoeve van deze dag was een werkmappje uitgegeven. Ook is er een bundel verslagen van de discussies in de verschillende groepen uitgekomen. Met behulp van deze literatuur en mijn eigen ervaringen met de themadag zal ik proberen er een weergave van te geven. Daarna zal ik nog iets vertellen over de genoemde literatuur.

Doelstellingen

De bedoeling van de dag was, dat vrouwengroepen hun ervaringen met betrekking tot vrouwenstudies zouden kunnen uitwisselen. Andere doelstellingen waren: elkaar steun verlenen, mede gezien de maatschappelijke ontwikkelingen (bezuinigingen), en de bevordering van progressief onderwijs en onderzoek door de inbreng van meerdere onderzoeken.

Nu heeft er inderdaad een boeiende uitwisseling van ideeën en meningen plaatsgevonden. De opzet van de dag was hiervoor ook bevorderend. 's Ochtends waren er enkele korte praatjes van vrouwen die over hun eigen onderzoek vertelden en 's middags (het grootste deel van de dag)

diskussies in kleinere groepen aan de hand van een aantal thema's. Van ondersteuning heb ik echter weinig gemerkt. Het leek er soms meer op, dat degenen die niet aan de feministiese dogma's voldeden, keihard werden afgebroken. Het is jammer, dat er nu al zoveel dogma's heersen. Vrouwenstudies staan nog in de kinderschoenen en juist op zo'n dag moeten we de kans aangrijpen om ze te ontwikkelen. Bovendien is het een slechte zaak als we op zo'n vrouwonvriendelijke manier met elkaar omgaan.

De laatste doelstelling is wel waargemaakt, gezien het feit dat er erg veel onderzoek boven tafel is gekomen. In de verslagenmap zijn alle, op die dag gesignaleerde, onderzoeken opgenomen. Overigens is ook het IAV hiermee bezig.

Thema's

Om de discussie te stimuleren waren er een aantal thema's opgesteld, namelijk:

1. De verschillende vormen van feministies onderzoek. Hiervoor werd aangesloten bij de indeling van Carol Ehrlich: misstanden aantonend, bewustmakend en veranderingen bevorderend onderzoek.
2. De begrippenkaders die gehanteerd worden.
3. De subjeekt-objekt relatie.

De eerste twee thema's zijn slecht uit de verf gekomen. Dit was echter niet zo'n probleem, want in de meeste discussiegroepjes werden allerlei nieuwe onderwerpen aangesneden, zoals: Wat is het specifieke van feministies onderzoek eigenlijk? Kunnen en mogen wij als onderzoeksters andere vrouwen wel gaan 'bewustmaken'? Hoe kom je aan de probleemstelling, mag je die zelf verzinnen of moet deze helemaal 'uit het veld' komen?

Het laatste thema, de relatie onderzoekster-onderzochte, sprak wel aan en gaf aanleiding tot veel discussie.

Tenslotte nog een opmerking over het feit, dat het een erg sociaal-wetenschappelijk gerichte dag was. Juist omdat er op het ogenblik meer gebeurt bij de sociale wetenschappen, wordt het tijd, dat de exakte wetenschappen ook eens in de aandacht komen.

Literatuur

Hieronder zal ik nog kort iets zeggen over de twee, aan het begin van dit stuk genoemde, mappen.

De verslagenmap is nogal rommelig en voor mensen, die niet bij de discussie aanwezig waren, soms moeilijk te volgen. Als je zin hebt om er wat tijd in te steken, kun je er een aantal leuke dingen uit halen. Achterin is, zoals gezegd, een korte inventarisatie van lopend onderzoek opgenomen.

Over de werkmap zal ik iets uitvoeriger zijn. Zij bestaat uit drie delen. Het eerste deel is een verzameling van artikelen. Het begint met een artikel van Werner Machewski, waarin de sociaal-wetenschappelijke methoden in het algemeen behandeld worden. Hierna volgen drie teksten van respectievelijk Cheryl Benard & Edith Schlaffer, Paula Johnson e.a., en de projectgroep Feministische Methode Kritiek, waarin de kritiek op de methoden centraal staat. De volgende twee teksten, van Maria Mies en Heide Gottner-Abendroth, leveren — aansluitend op kritiek op begrippen van de bestaande wetenschap — aanzetten voor eigen feministiese begripsvorming. Daarna volgen twee artikelen, geschreven door Selma Sevenhuysen en Nancy Hartsock, over het vraagstuk van de theorie-praktijk relatie, waarbij de vraagstukken van de strategie en organisatie eveneens aan de orde komen. Tenslotte een artikel van Irene Stoehr over de situatie in West-Duitsland met betrekking tot de strategie en organisatie.

Het tweede deel van de werkmap bestaat uit een aantal bijdragen van onderzoeksgroepen. Zij vertellen onder andere: welke dilemma's zij ondervinden op het punt van methode en van de relatie onderzoekster-onderzochte; welke begrippen gehanteerd worden; welke criteria ze gebruiken; wat de uitgangspunten van het onderzoek zijn, en tenslotte wordt geprobeerd het onderzoek in een van de door Ehrlich ontworpen vakjes te plaatsen. De verschillende onderzoeksgroepen die aan het woord komen, zijn: Feministies onderzoek bij de vakgroep Andragologie in Utrecht; Blijf van m'n Lijf-onderzoek, Andragologie Utrecht; Projekt Vrouwenarbeid en Vakbeweging, Utrecht; Huisvrouwenonderzoek Lewenborg/Groningen; PVA Projekt Vrouwen Arbeid, Sociologie, Groningen; Vrouwengroep Antropologie, Amsterdam; en de Vrouwengroep Wetenschapswinkel, Amsterdam.

In het derde deel van de map wordt een aantal bijdragen ten behoeve van de discussie gegeven. De thema's zijn: de dilemma's bij feministies onderzoek, de relatie onderzoekster-onderzochte, en het diepte-interview.

De mappen zijn verkrijgbaar door middel van toezending van een bank- of girocheque aan: sekretariaat Instituut van Ontwikkelingspsychologie, Bijlhouwerstraat 6, Utrecht. Tel. (030) 33 11 23. De verslagenmap kost f 2,50 en de werkmap f 5,—. De portokosten zijn f 2,50.

Mieneke Pouwelse/Marijke Mossink
Politikologie-kongres ECPR, Florence.

'Anybody looking into this room for more than 3 seconds is a male chauvinist and he (she) is guilty of sexism.' Op het jaarlijkse kongres van het European Consortium for Political Research (ECPR) gehouden van 25 tot 30 maart 1980 te Florence, was één van de 22 (!) workshops gewijd aan het onderwerp 'vrouwen en politiek' en dan ook grotendeels bevolkt door vrouwen. Een zó wonderbaarlijk gezicht dat de overige deelnemers aan het kongres – voor 99% mannen – ons voortdurend door de grote ramen van de workshopruimte kwamen bezichtigen. Twee vrouwen van de VU (er was een grote delegatie uit Nederland) werd dit na een dag of twee te gortig: ze hingen een plakkaat met bovenstaande tekst op de ruit. Dit had tot gevolg dat de mannen verder weliswaar wat schichtig voorbijschoten, maar dat in de workshop zelf enig, eerst nog onderaards geruis ontstond. Lang niet alle deelnemende vrouwen stelden zich feministies op, ze wilden ook niet dat de workshop dat etiket opgeplakt kreeg, uit angst de ECPR-top voor het hoofd te stoten.

Wij waren vrij argeloos naar het kongres gegaan (vanuit het Instituut voor Politieke Wetenschap in Nijmegen, waar we beiden medewerkster vrouwenstudies zijn) en hadden deze situatie geheel niet verwacht. We denken dat een verslagje als dit misschien zin heeft om andere vrouwen attent te maken op het functioneren van grote wetenschappelijke organisaties zoals de ECPR, die onderzoeksgelden en -faciliteiten te bieden hebben en die het internationale netwerk van (gevestigde) wetenschappers in stand houden.

De ECPR is een belangrijke Europese organisatie voor de politikologie-beoefening. Het werd in 1970 opgericht door

vertegenwoordigers van 8 instituten en met financiële hulp van de Ford Foundation. Het Consortium, waarvan inmiddels 96 universiteiten en onderzoeksinstituten verspreid over 15 landen in Europa lid zijn, stelt zich ten doel de communicatie en samenwerking tussen Europese politikologen te verbeteren. Daartoe worden, naast een jaarlijks kongres, ook Summer Schools georganiseerd, internationale onderzoeksgroepen opgericht en data uitgewisseld via de Data Information Service. De ECPR geeft ook een tijdschrift uit, het *European Journal for Political Research*. Al deze activiteiten worden mogelijk gemaakt door de forse kontributie die de leden jaarlijks betalen (ons instituut bijv. meer dan f 3.000,—).

Terwijl in de vergelijkbare Amerikaanse organisatie, de American Political Science Association (APSA), al jaren een 'Women's Caucus' bestaat, zijn er nog nauwelijks bressen geslagen in het seksisties bolwerk van de ECPR. In het *Journal* zijn tot nu toe welgeteld twee artikelen over vrouwen verschenen. Het eerste kwam tot de opzienbarende konklusie dat sekse een machtsbron is bij parlementsverkiezingen (voor mannen dus); het tweede was een reactie op het eerste en meende dat al bij de samenstelling van de kandidatenlijsten mannen voordeel hebben bij hun sekse.

Wel was het dit jaar al de vierde achtereenvolgende maal dat er een vrouwenworkshop op het kongres werd gehouden. Maar nu pas hadden de deelnemende vrouwen de moed verzameld om het ECPR-bestuur een brief te zenden met het verzoek om bij ECPR-functies positieve diskriminatie voor vrouwen in te stellen. En dat terwijl de overige deelnemers van het kongres de vrouwenworkshop al die tijd óf als broeiest van feminisme hebben beschouwd óf als kleuterklas van de 'echte' workshops ('het is echt goed om een jaar of

twee in de vrouwenworkshop te zitten, dan raak je je verlegenheid kwijt en kun je door naar een andere workshop')! In de brief aan het bestuur werd het woord feminisme zorgvuldig vermeden. Wij konden geen meerderheid vinden voor onze woede hierover (en hebben toch maar met de brief ingestemd).

Ook inhoudelijk was de workshop bedroevend. Pogingen om meer theorieën te praten over feminisme en politiek stuitten bij sommigen steeds op gegoochel met cijfertjes achter de komma, lage percentages, achterstand van vrouwen in de politiek. Een 'enge definitie' van politiek en politikologie overheerste. Het is ons en de andere nederlandse vrouwen (plus een engelse, een deense en een amerikaanse vrouw) niet gelukt daar doorheen te breken en bijvoorbeeld serieus onderwerpen als 'klasse, sekse en staat' of 'vrouwen en verzorgingsstaat' aan de orde te stellen.

Toch heeft het kongres voor ons zin gehad. We hebben goede kontakten gelegd met de buitenlandse vrouwen die we hierboven vermeldden. We hebben een notie gekregen van het reilen en zeilen van de ECPR. Voorlopig hebben we bedacht dat het de moeite waard is om het volgend jaar nog eens te proberen, maar alleen als het lukt om veel meer feministen in de workshop te krijgen.

Gegevens over de auteurs

Dorly Deeg (geb. 1950) wiskundige, studeert sociologie en is werkzaam aan het Instituut voor Maatschappelijke Gezondheidszorg in Rotterdam.

Aafke Komter (geb. 1947) psychologe, is wetenschappelijk medewerkster vrouwenstudies bij de vakgroep sociale psychologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Barbera Lavell (geb. 1956), studeert politikologie aan de Universiteit van Amsterdam.

Heidi de Mare (geb. 1956) studeert kunstgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Marijke Mossink (geb. 1949) politikologe, is werkzaam als wetenschappelijk medewerkster vrouwenstudies aan het Instituut voor Politikologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Renée Römken (geb. 1953) kriminologe, werkt – tijdelijk – als medewerkster vrouwenstudies ten behoeve van het onderzoek 'vrouwen en macht' bij de vakgroep sociale psychologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Karin Spaink (geb. 1957) studeert engels en textiele werkvormen aan de Nieuwe Leraren Opleiding 'd'Witte Leli' in Amsterdam.

Anneke Teunissen (geb. 1953) studeert politikologie aan de Universiteit van Amsterdam en is als kandidaats-assistente werkzaam aan een onderzoek naar moederschap in de jaren vijftig.